

ISSN 1992-4437

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Криміналістичний вісник

Науково-практичний збірник

№ 1 (13)
2010

ISSN 1992-4437

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (13), 2010

Київ 2010

УДК 343.9
ББК 67.99 (4Укр) 94
К82

Внесено до переліку наукових фахових
видань ВАК України з юридичних наук:
Постанова президії ВАК України
від 08.06.2005 № 2-05/5

*Схвалено до друку Координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України
(протокол від 30 червня 2010 р. № 31)*

*Схвалено до друку Вченою радою КНУВС
(протокол від 29 червня 2010 р. № 12)*

Редакційна рада:

В.І. Фаринник (голова) — заст. Міністра внутр. справ України; **В.В. Коваленко** — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., ректор Київ. нац. ун-ту внутр. справ; **І.П. Красюк** (заст. голови) — засл. юрист України, канд. юрид. наук, нач. Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центру МВС України; **В.Д. Сущенко** — засл. юрист України, проф., перший проректор Київ. нац. ун-ту внутр. справ

Редакційна колегія:

В.В. Коваленко (голов. ред.) — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., ректор Київ. нац. ун-ту внутр. справ; **В.П. Бахін** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. ун-т держ. податкової служби України); **В.Г. Гончаренко** — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф. (Акад. адвокатури України); **О.М. Джужа** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. ун-т внутр. справ); **А.В. Іщенко** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. ун-т внутр. справ); **В.І. Олефір** — д-р юрид. наук, проф., вчений секретар секретаріату вченої ради Київ. нац. ун-ту внутр. справ; **Н.І. Клименко** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка); **В.С. Кузьмічов** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. ун-т внутр. справ); **М.Я. Сегай** — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф.; **О.П. Снігерьев** — д-р юрид. наук, проф., проректор Харк. нац. ун-ту внутр. справ; **В.П. Черних** — чл.-кор. НАН України, д-р фармацевт. наук, д-р хім. наук, проф., ректор Нац. фармацевт. ун-ту; **В.О. Шаповалова** — д-р фармацевт. наук, проф. Нац. фармацевт. ун-ту; **В.В. Седнев** — д-р мед. наук, доц. Донец. наук.-дослід. ін-ту судових експертиз МЮ України, проф. Акад. суддів України; **В.С. Печніков** — заст. дир. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **С.С. Бартащук** (відп. секр.) — пров. спец. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України)

Криміналістичний вісник : [наук.-практ. зб. / голов. ред. Коваленко В. та ін.] / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. — К. : ТОВ «Еліт Принт», 2010. — №1 (13). — 238 с. : іл.

Містить праці з теоретичних, методичних, нормативно-правових, практичних, історичних, організаційних проблем судової експертизи та криміналістики. На сторінках вісника відображено матеріали багатого передового досвіду проведення криміналістичних досліджень, інтегровано все нове, що з'являється в галузі науки криміналістики.

Для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, а також науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

УДК 343.9
ББК 67.99 (4Укр) 94
К82

© ДНДЕКЦ МВС України, 2010
© Київський національний університет
внутрішніх справ, 2010

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Красюк І.П., Печніков В.С.

Виникнення, становлення та розвиток експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України 6

Седнев В.В.

Гносеологический анализ независимости и объективности судебного эксперта 19

Богославська М.О., Клименко Н.І.

Допит експерта слідчим і в суді 29

Перебитюк М.В., Лизун К.Б.

Правові та наукові підстави використання науково-технічних засобів при розслідуванні злочинів 35

Ткаліч В.Є.

Інформаційно-тактичні операції щодо протидії злочинності 42

Шкаплеров Ю.П., Масюк В.И.

Пределы действия уголовно-процессуального закона: проблемы определения понятия 47

Бордюгов Л.Г.

Особенности вирішення ситуалогічного експертного завдання при проведенні судово-екологічної експертизи 53

Одерій О.В., Мудрецький Р.В.

Протидія судовому розгляду кримінальних справ: поняття, сутність 59

Фомічов К.С.

Зміна підсудності при вирішенні справ, пов'язаних з корпоративними конфліктами і незаконним захопленням суб'єктів господарювання, як перешкода рейдерству 71

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Марченко А.Б.

Використання науково-технічних засобів під час пред'явлення для впізнання 77

Лозова С.М., Матюшкова Т.П.

Деякі аспекти отримання, тлумачення та використання невербальної інформації при проведенні вербальних слідчих дій 82

Кобець М.В.

Науково-технічні (техніко-криміналістичні) засоби, які застосовуються під час попередження та розслідування кримінальних вибухів 87

Гриневиц В.В., Гранковский К.В.

Способы совершения мошенничества
с использованием факторинговых систем 93

Ярошевиц А.М., Ефимова С.М.

Изменение физико-химических свойств взрывчатых веществ
в боеприпасах времен Великой Отечественной войны 99

Лозов'юк А.Г.

Окремі питання проведення мистецтвознавчих досліджень
у сфері визначення ідеологічних та морально-етичних аспектів
змісту об'єкта 105

Чашницька Т.Г.

Шляхи вдосконалення використання цифрової техніки при отриманні
ілюстративного матеріалу, калібрування монітора 111

Мельник Д.В.

Фізіологічні основи підписного почерку (механізм реалізації) 120

Авраменко М.В.

Особенности пред'явления для впізнання за участю
неповнолітньої особи 127

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Дондик Н.Я.

Виявлення ознак економічних злочинів на основі моделювання
показників «чорної бухгалтерії» 131

Скрипко Г.А., Линючев Г.В.

Дифференциация целлюлозосодержащих текстильных материалов
по дополнительному признаку — наличию в волокнах хлопка связанной
воды, устанавливаемому методом инфракрасной спектроскопии 136

Кофанов А.В.

Визначення відстані пострілу при стрільбі
з газових пістолетів і револьверів 143

Кучеренко А.А.

Особенности конструкции некоторых видов изделий,
конструктивно схожих с боеприпасами 150

Кахановский Ф.Н., Посильский О.А., Шалыга Н.В.

Обнаружение и выделение синтетических каннабиноидов,
содержащихся в некоторых курительных смесях 155

Русских В.Г.

Идентификация, способы и методы выявления
фальсификации алкогольной продукции 162

Королишин І.М.

Деякі проблеми процесуального та технічного характеру для вирішення
питання щодо статусу речових доказів, отриманих шляхом фіксації
за допомогою цифрових фото- та відеозаписів 169

Перебетюк А.М., Загризла Н.О.

Судово-медична характеристика ознак дії уражаючих факторів пострілу при застосуванні газових пістолетів 173

Кожакарь І.Ю.

Види трупних змін і руйнуючих чинників та їх вплив на стан шкірних покривів рук трупів 178

Калюга К.В.

Властивості людини як елемент криміналістичної характеристики, що відображається у матеріальному середовищі під час вчинення злочину 186

Мельник Р.В.

Щодо необхідності розробки довідників для ідентифікації вогнепальної зброї 192

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**Артюшин А.А.**

Криміналістическое исследование самодельных пистолетов с нарезным стволом под патрон калибра 9x18 ПМ, изготовленных из пневматических газобаллонных пистолетов «MP-654 К» 196

Давидюк П.П., Вартузов В.В., Зайцев Д.М.

Деякі питання кількісного визначення вмісту тетрагідроканнабінолу у наркотичних засобах, отриманих з коноплі, та порівняльного дослідження каннабісу 203

НАУКОВЕ ЖИТТЯ**НА ТЕРЕНАХ ІСТОРІЇ****Чисніков В.М.**

Собаки-шукачі на службі карного розшуку Російської імперії 211

Тимофеева Т.В.

История создания паспортной системы 226

До уваги авторів! 235

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

І.П. Красюк, кандидат юридичних наук,
Заслужений юрист України,
начальник Експертної служби МВС України

В.С. Печніков, заступник директора
Державного науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
МВС України

ВИНИКНЕННЯ, СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Розглянуто історію виникнення, становлення та розвитку експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України.

Ключові слова: довідково-реєстраційні та експертно-криміналістичні підрозділи, дактилоскопія, криміналістичні дослідження.

Історія виникнення, становлення і розвитку експертно-криміналістичних установ органів внутрішніх справ на теренах України охоплює понад сторіччя.

Початок поліцейським криміналістичним установам поклали довідково-реєстраційні підрозділи. Перший такий підрозділ — антропометричний кабінет при Київській міській розшуковій поліції — засновано 14 квітня 1902 року. З 1 січня 1904 року почало функціонувати дактилоскопічне бюро — перший криміналістичний підрозділ нового типу.

Ці події пов'язані з діяльністю талановитого криміналіста-практика, завідувача розшукової частини Київської міської поліції Г.М. Рудого, якого вважають родоначальником Експертної служби МВС України.

Віддаючи перевагу дактилоскопії перед антропометрією, ще у жовтні 1903 року Г.М. Рудий запропонував проект організації дактилоскопічних бюро в Російській

імперії, майже на 3 роки випереджаючи офіційне визнання необхідності використання поліцейськими установами дактилоскопії як методу розшуку і реєстрації злочинців. У 1904 році він розробив Інструкцію чинам Київської розшукової поліції — універсальний практичний посібник криміналіста, а у 1905 році ініціював використання службово-розшукових собак у процесі розкриття злочинів.

У 1908 році довідково-реєстраційні бюро утворено в розшукових відділеннях поліції міст Одеса, Харків, Катеринослав, Єлисаветград, Житомир, Кам'янець-Подільський, Полтава, Кременчук, Бердичів, Херсон, Сімферополь, Керч, Чернігів.

Довідково-реєстраційні бюро застосовували методику опису прикмет злочинців за системою «словесного портрету», здійснювали реєстрацію правопорушників шляхом фотографування, антропометричних вимірювань та дактилоскопіювання, а також вели картковий розшуковий алфавіт, альбом злочинців і осіб «порочної поведінки», формували колекцію почерків, знарядь злочинів, злочинних інструментів і шахрайських пристроїв тощо.

Революційні події 1917 року і громадянська війна негативно вплинули на процеси розвитку криміналістики. За активної участі випущених на волю злочинців-рецидивістів установи криміналістичної реєстрації було майже повністю знищено разом з поліцейськими структурами, атрибутами і символами старої влади. Не минули ці події й розшукову частину Київської поліції, яка знаходилася по вул. Велика Житомирська, 3. Після неодноразових пожеж збереглося лише близько 30 % матеріалів щодо зареєстрованих злочинців. Більшість досвідчених спеціалістів карного розшуку було фізично знищено, деякі емігрували або були мобілізовані до Білої армії.

Історія відродження експертних криміналістичних установ у радянський період нерозривно пов'язана з історією органів внутрішніх справ.

Практика створення криміналістичних підрозділів української міліції багато в чому наслідувала досвід радянської Росії. 1 березня 1919 року при Центррозшуку НКВС Російської Федерації під керівництвом П.С. Семеновського почав функціонувати перший кабінет судової експертизи, який поклав початок створенню науково-технічної служби карного розшуку, основними завданнями якої були: упровадження наукової експертизи на місцях; навчання агентів карного розшуку науковим методам розслідування злочинів (дактилоскопії, фотографії), огляду місць подій; проведення криміналістичних експертиз.

У 1921 році кабінет судової експертизи увійшов до складу утвореного науково-технічного підвідділу Центррозшуку, який у подальшому було реорганізовано у науково-технічний відділ (НТВ) у складі трьох підвідділів: реєстраційно-дактилоскопічного, експертного та статистичного. Відділ очолив доктор фотографії та фототехніки професор В.Л. Русецький.

На посаду керівника експертного підвідділу НТВ у жовтні 1922 року призначено найбільш ґрунтованого криміналіста того часу С.М. Потапова, який у 1923 році змінив В.Л. Русецького на посаді начальника НТВ.

Під керівництвом С.М. Потапова відбулося становлення науково-технічної служби радянської міліції: покращилося науково-методичне забезпечення; зміцнилася матеріально-технічна база; готувалися експертні кадри; розроблялися наукові методи розкриття злочинів; надавалася допомога зі створення науково-технічних підрозділів на місцях, у тому числі на території України.

15 квітня 1919 року Рада народних комісарів України прийняла декрет про організацію судово-карного розшуку, який було підпорядковано Наркомату юстиції. Створено передумови впровадження у практику боротьби зі злочинністю криміналістичних прийомів і методів, зокрема відновлено діяльність реєстраційних бюро.

Однак через рік — 25 березня 1920 року — карний розшук виведено з підпорядкування Наркомюсту й утворено Центррозшук Головного управління радянської робітничо-селянської міліції НКВС УРСР.

14 вересня 1920 року затверджено Положення про міліцію, відповідно до якого на органи карного розшуку, крім попередження, припинення і розкриття злочинів, покладалися також реєстрація, дактилоскопіювання і фотографування злочинців. Саме тоді утворено Центральне реєстраційно-дактилоскопічне бюро Головного управління міліції та введено дактилоскопічну реєстрацію на місцях. У складі губернських карно-розшукових відділів утворено реєстраційні бюро.

Упродовж вересня-жовтня 1921 року Центррозшук видав низку наказів, що регламентували загальні питання реєстрації злочинців, проведення антропометричних вимірювань, дактилоскопіювання, складання словесних портретів, застосування судової фотографії. В Україні почала формуватися єдина дактилоскопічна десятипальцева картотека. Дактилоскопія поступово стала основою реєстрації. Також вживалися заходи щодо підготовки кадрів для криміналістичних підрозділів, працівники яких, залежно від виконуваних функцій, обіймали посади реєстратора, дактилоскопа і фотографа.

28 березня 1922 року утворено науково-технічний підрозділ відділу карного розшуку Головного управління міліції НКВС України у складі двох відділень: статистичного і реєстраційно-дактилоскопічного.

На цей підрозділ було покладено такі функції: розроблення новітніх науково обґрунтованих методів боротьби зі злочинністю та нормативно-правових актів з організаційних і технічних питань; придбання і розподіл технічних допоміжних засобів боротьби зі злочинцями-рецидивістами; підготовка досвідчених кадрів дактилоскопів-реєстраторів; ведення статистичної звітності й аналізу стану злочинності в республіці; перевірка дактилоскопічних формул на отриманих реєстраційних картках; організація криміналістичного музею.

У серпні 1923 року у зв'язку з реорганізацією НКВС, зумовленою суттєвим скороченням штатів, науково-технічний підрозділ реорганізовано у науково-технічний кабінет, штатна чисельність якого становила 8 осіб. У цей період науково-технічну службу карного розшуку України очолив О.Я. Єлисеєв. Дієву участь у створенні науково-технічного підрозділу Укрцентррозшуку, а також розробленні нормативно-методичної бази організації його діяльності брав консультант карного розшуку професор М.С. Бокаріус.

У 1924 році НКВС України видав «Руководство регистрационно-дактилоскопическим бюро милиции уголовного розыска УССР», яке стало першим фундаментальним документом, що всебічно унормовував діяльність криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України. Високо оцінив документ за поширення криміналістичних знань серед практичних працівників патріарх радянської криміналістики професор Р.С. Белкін, назвавши його одним з перших радянських криміналістичних творів.

У вересні 1924 року після чергової реорганізації Наркомату внутрішніх справ України замість науково-технічного підвідділу утворено відділення обліку і реєстрації підвідділу розшуку відділу міліції НКВС, на яке покладалися такі функції: провадження центральної дактилоскопічної реєстрації; підготовка спеціалістів з реєстрації та комплектування ними підрозділів карного розшуку; створення музеїв «научно-показательного характеру по боротьбі з преступностью»; централізація матеріалів щодо боротьби з фальшивомонетниками та іншими «особливо важкими» злочинцями; наукове опрацювання матеріалів щодо боротьби з кримінальною злочинністю.

У цей час М.С. Бокаріус запросив О.Я. Єлисеєва на роботу до Харківського кабінету науково-судової експертизи Наркомюсту. 16 січня 1925 року О.Я. Єлисеєва призначено завідувачем секції ідентифікації цього кабінету.

Організація перших науково-технічних підрозділів міліції відбувалася в умовах гострої нестачі кваліфікованих кадрів, криміналістичної техніки, спеціальної літератури.

На початку 1927 року із 40 округів, утворених після чергової адміністративної реформи, лише в 16-ти дактилоскопічна реєстрація проводилася повністю, у 15-ти частково, а в 9-ти була відсутня.

Лише в 11 округах використовувалися спеціальні фотоапарати «Бертильон» для сигналітичного фотографування та виїздів на місця подій.

Ситуація дещо змінилася у 1930 році. Штатами міських відділів міліції передбачено посади дактилоскопів-фотографів у всіх містах, де були виправно-трудова установи, а також у Запоріжжі, Зінов'євську, Кременчуку, Луганську, Маріуполі, Миколаєві, Полтаві, Сталіному, Бердичеві, Вінниці, Дмитрівську, Житомирі, Сумах, Херсоні, Артемівську, Кам'янець-Подільському, Мелітополі, Чернігові, Черкасах.

У 30-х роках відбувалося становлення криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ: створено розгалужену мережу науково-технічних відділень (груп), активно розвивалася науково-дослідна діяльність, удосконалювалася експертна практика в галузі криміналістики, на системну основу переведено процес підготовки експертів-криміналістів.

У травні 1931 року було прийнято рішення про створення науково-технічних відділень в обласних центрах і оперативних секторах УРСР. У 1932 році на законодавчому рівні їм надано право проведення науково-технічних експертиз.

У березні 1932 року у складі оперативного відділу Головної інспекції міліції ОДПУ СРСР утворено загальносоюзне науково-технічне відділення (НТВ) під керівництвом Я.М. Яковлєва, яке стало не лише центром криміналістичної експертизи у Радянському Союзі, а й центром наукової роботи з криміналістики в органах внутрішніх справ.

У 1937 році у Центральній вищій школі НКВС СРСР створено відділення підготовки експертів чисельністю 25 осіб з дворічним строком навчання. Серед перших курсантів був прикордонник В.І. Григоренко, який після закінчення навчання спочатку працював екпертом НТВ відділу карного розшуку Управління міліції НКВС УРСР, а із січня 1940 року по 1967 рік (з перервою на війну) очолював науково-технічну службу міліції Львівщини.

У 1940 році науково-технічну службу виведено з підпорядкування карного розшуку і передано до штатів спецвідділів Головного управління міліції та місцевих

управлінь міліції. У системі НКВС СРСР функціонувало 30 науково-технічних відділень і груп, в яких працювало від 2-х до 5-ти експертів, не враховуючи фотографа й іншого технічного персоналу. Усі науково-технічні підрозділи міліції Радянського Союзу нараховували 88 науково-технічних експертів, з яких лише 7 мали вищу освіту. Майже третина експертів-криміналістів працювала в Україні.

У 1940 році в Україні було три науково-технічних відділення, які функціонували на центральному рівні та у Харківській і Львівській областях, а також шість науково-технічних груп (Ворошиловградська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Одеська, Полтавська області). Загальна чисельність науково-технічної служби міліції України становила 28 осіб.

Під час Великої Вітчизняної війни експертні кадри української міліції зазнали найбільших втрат: частину працівників було мобілізовано, дехто — загинув; одні служили в частинах Червоної Армії, інші — у військах НКВС, підрозділах «Смерш». Лише окремі працівники (О.М. Боровський, С.І. Коротич, О.І. Нестеренко) продовжували займатися експертною діяльністю на вільних від ворога територіях Радянського Союзу.

Зі звільненням території України від німецько-фашистських загарбників відновлено діяльність науково-технічних підрозділів міліції.

У листопаді 1943 року експерти-криміналісти розпочали виконання своїх обов'язків у визволеному Києві.

У березні 1944 року було організовано науково-технічні апарати міліції у Харкові, Дніпропетровську, Полтаві та Житомирі, а наприкінці року — у Львові, Одесі, Миколаєві, Чернівцях і Сумах.

Серед ушлякених експертів органів внутрішніх справ України, хто починав свою службову діяльність у роки Великої Вітчизняної війни, були В.П. Карасек, А.В. Ємжина, Є.А. Савельєва та інші.

Після закінчення війни на експертну роботу прийшли фронтовики, серед яких: О.В. Бахорін, Т.М. Ложкін, С.Є. Галінський, О.С. Шиби́рин, І.Я. Серебницький.

У січні 1946 року почалося відродження науково-технічних апаратів органів внутрішніх справ: у складі оперативного відділу Управління міліції МВС УРСР утворено науково-технічне відділення, яке очолив С.І. Коротич.

У перші повоєнні роки на службу в органи внутрішніх справ України прийшли випускники курсів криміналістів Вищої школи міліції МВС СРСР, більшість з яких пройшли фронти Великої Вітчизняної війни. Це був «золотий фонд» науково-технічної служби, у розбудову якої вони зробили вагомий внесок. Пізніше вони очолювали експертні підрозділи як на центральному рівні, так і в регіонах. Серед них особливе місце посідають випускники 1948 року: М.М. Шульга, З.І. Мурзін, В.Т. Чабанов, К.С. Пичко, О.І. Сукало.

У серпні 1948 року було утворено самостійний науково-технічний відділ Управління міліції МВС УРСР (НТВ). Заступником начальника відділу призначено С.І. Коротича. Пізніше НТВ очолював І.К. Скрипченко. Створення НТВ, який складався з відділення криміналістичних досліджень, організаційно-методичного і хіміко-біологічного відділень, відіграло важливу роль у розгортанні науково-технічної роботи в міліції України, підготовці експертних кадрів.

У 1949 році криміналістичні підрозділи міліції функціонували вже у всіх областях України, підвищилася їх роль у розкритті злочинів. Якщо у 1944 році експертами

міліції було виконано 324 криміналістичних дослідження, то у 1948 році — вже 2609.

У 50-х роках у Донецькій, Одеській, Львівській областях науково-технічні відділення реорганізовувалися у відділи. Вперше введено посади експертів у міських райорганах Кривого Рога, Макіївки, Ялти, Севастополя та інших міст.

Упроваджувалися хімічні та біологічні дослідження, розвиток яких пов'язаний насамперед з діяльністю В.П. Карасека, О.І. Гарбар, Н.Ф. Ходоровської.

З червня 1956 року по квітень 1961 року НТВ очолював А.А. Горидько, під керівництвом якого проведено значну роботу з розширення мережі криміналістичних лабораторій, підбору і навчання експертних кадрів, упровадження засобів криміналістики у практику розслідування злочинів.

60-ті роки виявилися складними для науково-технічної служби міліції. У січні 1960 року ліквідовано загальносоюзне Міністерство внутрішніх справ, що негативно вплинуло на діяльність науково-технічних підрозділів: погіршилося матеріально-технічне постачання, послабилася науково-методичне забезпечення.

Ситуація дещо покращилася у 1966 році. Створення загальносоюзного Міністерства охорони громадського порядку, яке через 2 роки було реорганізовано у Міністерство внутрішніх справ СРСР, сприяло централізації діяльності науково-технічних підрозділів, розширенню їх мережі переважно шляхом створення криміналістичних лабораторій.

З квітня 1961 року по червень 1969 року, незважаючи на негативні фактори, НТВ успішно очолював З.І. Мурзін.

У другій половині 60-х років у всіх обласних центрах замість науково-технічних груп було створено відділення і відділи, що сприяло підвищенню авторитету науково-технічної служби, зміцненню її кваліфікованими кадрами. Відкрито хімічні лабораторії в НТВ Одеської, Ворошиловградської, Кримської, Дніпропетровської, Харківської областей, упроваджено біологічні дослідження у містах Ворошиловграді та Одесі.

У 1968 році було розроблено «хімічні пастки», які пізніше широко використовувалися оперативними підрозділами у боротьбі з розкраданням державної власності.

Експерти-криміналісти України своєчасно відгукувалися на потреби слідчо-оперативних підрозділів щодо проведення актуальних досліджень для створення доказової бази за новими складами злочинів або правопорушень, що набували поширення.

У 1964 році в Харкові за ініціативою Г.П. Филипчика почала функціонувати перша лабораторія з дослідження харчових продуктів. Спираючись на досвід саме українських експертів, через 5 років було розгорнуто роботу зі створення розгалуженої системи таких лабораторій в органах внутрішніх справ Радянського Союзу.

Серед піонерів нового напрямку були експерти В.Т. Машкін та Л.М. Механюшина.

За участі експертів-«харчовиків» розкрито гучні справи щодо розкрадань в особливо великих розмірах у ресторанах «Столичний» і «Метро» (м. Київ), «Інтурист» (м. Запоріжжя), «Театральний» та «Горка» (м. Харків), кондитерських цехах Києва та Одеси. У осіб, що проходили по справі ресторану «Столичний», було вилучено близько 900 тис. радянських карбованців.

Серед легендарних постатей того часу — фізик-математик І.В. Писаренко, який започаткував упровадження в експертну практику фізичних методів дослідження речових доказів.

У грудні 1969 року начальником НТВ МВС УРСР було призначено В.М. Малишева, під керівництвом якого проходив один зі складних етапів діяльності експертно-криміналістичної служби.

У травні 1970 року внаслідок реорганізації науково-технічний відділ, відділ оперативного зв'язку і відділ обчислювальної техніки перетворено в оперативно-технічне управління. Керівником НТВ у складі ОТУ МВС України у серпні 1970 року став О.І. Сукало, який з березня 1959 року працював на посаді заступника начальника НТВ.

На той час в Україні функціонувало 30 оперативно-технічних відділів (відділень) та 87 криміналістичних лабораторій із загальною штатною чисельністю експертного складу 264 особи разом з керівним складом.

Незважаючи на незначну чисельність, криміналістичні підрозділи надавали відчутну допомогу оперативно-слідчим підрозділам у розкритті злочинів. У 1970 році ними проведено 21 400 досліджень і понад 16 тис. оглядів місць подій, забезпечено експертне супроводження 15 800 карних справ. За допомогою картотеки відбитків пальців рук і колекції стріляних гільз розкрито 968 злочинів.

Українські експерти-криміналісти займали лідерські позиції з багатьох провідних напрямів експертної діяльності.

Серед 20-ти територіальних криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ Радянського Союзу, які проводили підготовку експертів, 8 функціонували в Україні: у Ворошиловградській, Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Кримській, Львівській, Одеській та Харківській областях.

НТВ ОТУ МВС УРСР був базовим для підготовки фахівців з хімічних, фізичних і біологічних експертиз.

Експертні кадри для дослідження харчових продуктів у криміналістичних підрозділах готували лише дві лабораторії Радянського Союзу, одна з яких функціонувала в УВС Харківського облвиконкому.

У середині 70-х років активізувалася робота з розширення мережі спеціальних лабораторій. У 1977 році в усіх обласних центрах України завершився процес перетворення оперативно-технічних відділень у відділи, що певною мірою сприяло штатному зміцненню і криміналістичних лабораторій.

Наприкінці 70-х років до криміналістичних підрозділів приходять перші випускники заснованого у 1973 році факультету підготовки експертів-криміналістів Волгоградської вищої слідчої школи міліції МВС СРСР. Це позитивно вплинуло на зміцнення кадрового ядра, якість експертної роботи.

Випускники «Волгоградки» — особлива когорта експертної ланки української міліції, багато хто з них згодом очолював експертно-криміналістичні підрозділи районного, міського та обласного рівнів. Серед них: М.П. Гайдук, М.Є. Куратченко, М.П. Молибога, М.В. Дикун, В.В. Хряпін, В.І. Дуда, О.С. Зубарев та інші.

Практика техніко-криміналістичного та експертного забезпечення розкриття і розслідування злочинів вимагала удосконалення організації діяльності криміналістичних підрозділів.

У 1981 році ОТУ МВС УРСР було розформовано й утворено самостійне Експертно-криміналістичне управління МВС УРСР та відповідні відділи (відділення) на місцях. Заступником начальника ЕКУ призначено Ю.М. Оропая, який з 1977 року очолював НТВ ОТУ МВС УРСР.

У 1983 році в ОВС відбулося скорочення штатів. Експертно-криміналістичне управління МВС УРСР реорганізовано у відділ, зменшено його чисельність. У цей період ЕКВ очолював В.С. Антонов.

У 1987 році пройшла наступна хвиля скорочень, чисельність експертно-криміналістичних підрозділів зменшено на 65 осіб, що суттєво позначилося на навантаженні експертів: зросла кількість оглядів місць подій, експертиз і досліджень.

Різким погіршенням криміногенної ситуації в Україні характеризується 1988 рік: майже на 23 % зросла кількість злочинів загальнокримінального напрямку, збільшилася кількість убивств, розбійних нападів, пограбувань та крадіжок.

За цих умов керівництво МВС СРСР, розуміючи важливість широкого застосування науково-технічних засобів для успішної боротьби зі злочинністю, спробувало покращити ситуацію, вимагаючи активного застосування криміналістичної техніки безпосередньо працівниками оперативних підрозділів та слідства. Більшість криміналістичної техніки безпосередньо направлялася до цих підрозділів для самостійного використання.

На працівників експертно-криміналістичної служби покладалося завдання навчити особовий склад карного розшуку, підрозділів боротьби з розкраданням соціалістичної власності, слідства та інших служб застосуванню науково-технічних засобів та методів у практичній діяльності. З цією метою на місцях утворювалися криміналістичні класи і полігони, експерти систематично проводили заняття з оперативно-слідчими працівниками.

Але цього виявилось недостатньо. У кримінальному середовищі відбувалися зміни, які потребували перебудови органів внутрішніх справ, комплексного використання наукових методів, упровадження нових методик досліджень, технічного переозброєння, організаційно-штатного зміцнення експертно-криміналістичних підрозділів.

У 1989 році Експертно-криміналістичний відділ МВС УРСР знову реорганізовано в Управління — почався процес поступового зміцнення позицій експертно-криміналістичної служби у боротьбі зі злочинністю. Розширено мережу спеціальних лабораторій: наприкінці 80-х років в експертно-криміналістичних підрозділах України функціонувало 19 хімічних лабораторій і 15 лабораторій з дослідження харчових продуктів. Усвідомлено важливість ролі експертно-криміналістичної служби у підвищенні ефективності процесу розкриття та розслідування злочинів, оздоровленні криміногенної ситуації в державі. Керівництвом МВС УРСР поставлено завдання щодо технічного переозброєння і впровадження нових експертних методик для поліпшення якості й повноти дослідження речових доказів, підвищення професійного рівня експертів, а також покращення взаємодії з іншими службами.

Незважаючи на складні умови, в яких функціонували експертно-криміналістичні підрозділи ОВС України у 80-х роках, особовий склад працював сумлінно і відповідально, примножуючи свій внесок у справу зміцнення правопорядку і забезпечення громадської безпеки.

Найкращі професійні та людські якості продемонстрували експерти-криміналісти при виконанні службового обов'язку під час ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. У перших лавах через Чорнобиль пройшли понад 60 працівників експертно-криміналістичної служби, серед яких були експерти Київщини В.Я. Лукашенко

та В.І. Євтушенко на чолі з начальником ЕКВ М.Г. Несеном. Саме вони за завданням урядової комісії вранці 27 квітня 1986 року здійснили відео- та фотозйомку місця аварії з повітря та землі, задокументували характер і розміри руйнування 4-го енергоблоку ЧАЕС. Це були перші достовірні матеріали про катастрофу, які було продемонстровано по центральному та республіканському телебаченню.

Експерти, крім суто специфічних обов'язків, здійснювали патрулювання, брали участь в евакуації населення, проводили вимірювання рівня радіації на місцевості й окремих об'єктах.

Майже всі вони були нагороджені керівництвом МВС СРСР та МВС УРСР за мужність, відвагу, витримку, самовідданість і професійну майстерність, а 11 працівників удостоєно державних нагород.

На початку 90-х років експертно-криміналістична служба зміцнилася організаційно. У травні 1991 року затверджено Положення про Експертно-криміналістичне управління, а також Типове положення про експертно-криміналістичний відділ, відділення обласних УВС, УВСТ. Суттєво збільшено їх штатну чисельність та удосконалено нормативно-правову регламентацію діяльності служби. Наказом МВС України від 9 березня 1992 року № 140 затверджено Положення про діяльність експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ.

Для поліпшення роботи зі створення науково-методичної бази експертних досліджень, виконання найбільш складних і повторних експертиз, розробки і впровадження новітніх їх видів та створення центральних криміналістичних обліків у лютому 1992 року утворено головний експертний підрозділ — Криміналістичний центр при МВС України, який очолив І.Г. Наливайко.

З липня 1993 року по червень 1997 року Експертно-криміналістичне управління очолював В.С. Безребрий, під керівництвом якого продовжилося удосконалення діяльності служби відповідно до нових вимог часу.

У зв'язку з погіршенням криміногенної ситуації, характерною ознакою якої стало зростання кількості злочинів, вчинених із застосуванням вибухових пристроїв і речовин, у червні 1995 року утворено Вибухотехнічну службу МВС України, яку очолив В.М. Фатєєв, та вибухотехнічні підрозділи у Автономній Республіці Крим, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Львівській, Одеській, Харківській областях. Через 2 роки вибухотехнічні підрозділи загальною штатною чисельністю понад 200 працівників утворено в усіх областях, містах Києві та Севастополі, а також на транспорті.

У жовтні 1997 року Експертно-криміналістичне управління очолив І.П. Красюк.

Кінець 90-х років ХХ ст. ознаменувався початком кардинальних змін системи техніко-криміналістичного та судово-експертного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ з виявлення, запобігання, розкриття та розслідування злочинів. Постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 1998 року № 617 на базі Експертно-криміналістичного управління, Центру криміналістичних досліджень і Вибухотехнічної служби утворено Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр (ДНДЕКЦ) МВС України, а наказом МВС України від 12 травня 1998 року № 334 — Науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) при Головних управліннях МВС України в Криму, м. Києві та Київській області, Управліннях МВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті (на базі Експертно-криміналістичних управлінь, відділів, відділень апаратів ГУМВС,

УМВС, УМВСТ, міських управлінь, підпорядкованих їм криміналістичних і вибухотехнічних підрозділів та експертно-криміналістичних відділів, відділень, груп міськрайлінорганів внутрішніх справ).

Наказом МВС України від 18 січня 1999 року № 30 затверджено Положення про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України та його штати, а також Типове положення про Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр при ГУМВС України в Криму, м. Києві та Київській області, УМВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті, їх Типову структуру.

Заключним етапом масштабних перетворень стало утворення відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 року № 988 Експертної служби МВС України як системи експертних підрозділів, до якої увійшли ДНДЕКЦ та НДЕКЦ.

Положенням про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України, затвердженим зазначеною постановою, значно розширено завдання, функції й повноваження експертних підрозділів, створено передумови кардинального покращання діяльності експертних підрозділів, підвищення ефективності застосування експертно-криміналістичних засобів під час проведення дізнання, досудового слідства, оперативно-розшукових заходів. Окрім того, розпочато цілеспрямовану роботу зі зміцнення матеріально-технічної бази експертних підрозділів, поліпшення умов праці фахівців.

Після проведення ремонтно-відновлюваних робіт у виділених приміщеннях уведено в експлуатацію сучасні лабораторні комплекси в Автономній Республіці Крим, Вінницькій, Волинській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях, м. Севастополі, на Південній залізниці, покращено санітарно-технічний стан лабораторій в інших регіонах.

Результатом активної міжнародної професійної співпраці стало набуття ДНДЕКЦ у 2002 році членства в Європейській мережі судово-експертних установ (ENFSI). Під патронатом цієї авторитетної міжнародної організації та Міністерства юстиції США здійснюються заходи щодо акредитації лабораторій Експертної служби МВС України за міжнародним стандартом ISO/IES 17025.

З 2004 року ДНДЕКЦ є державним органом сертифікації продукції: спортивної та мисливської вогнепальної зброї, набоїв до неї, а також побутових піротехнічних виробів.

На сьогодні лабораторії оснащено сучасною приладовою базою, яка надає змогу застосовувати передові технології й новітні методики експертних досліджень. Зокрема починає формуватися мережа лабораторій з дослідження біологічних об'єктів методом ДНК-аналізу (Автономна Республіка Крим, Вінницька, Донецька, Запорізька, Львівська, Миколаївська, Полтавська області, м. Київ).

Завдяки введенню додаткових посад для зміцнення підрозділів, що здійснюють техніко-криміналістичне забезпечення міськрайлінорганів, створенню парку мобільних криміналістичних і автотехнічних лабораторій підвищується і якість експертного супроводження огляду місць подій, інших слідчих дій, оперативно-розшукових заходів.

Упровадження сучасних автоматизованих інформаційно-пошукових систем сприяє суттєвому підвищенню ефективності функціонування криміналістичного обліку, зокрема дактилоскопічного.

Покращується кадрове забезпечення. Разом з випускниками Навчально-наукового інституту підготовки слідчих і криміналістів Київського національного університету внутрішніх справ і спеціалізованого факультету Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ в Експертну службу МВС України приходять висококваліфіковані фахівці в галузі техніки, біології, хімії, фізики, економіки, інтелектуальної власності, мистецтва тощо.

Удосконалюється система підготовки експертних кадрів, посилюються вимоги до їх фахового рівня. Упроваджується практика атестації судових експертів у порядку підтвердження кваліфікації.

За десятиріччя штатна чисельність служби збільшилася майже на третину і на початок 2010 року становила понад 4,3 тис. посад атестованого складу. Майже 3,5 тис. працівників мають статус судового експерта.

Нарощується науковий потенціал: упродовж десятиріччя за активної участі працівників територіальних підрозділів розроблено і впроваджено в експертну практику понад 240 науково-методичних розробок, 26 працівників здобули вчений ступінь кандидата наук і доктора філософії у різних галузях знань, 56 працівників беруть участь у науковій роботі на рівні дисертаційних досліджень. Видається фаховий науково-практичний збірник «Криміналістичний вісник».

Відповідно до потреб практики спектр експертних проваджень розширено до понад 50 видів: за останні роки впроваджено комп'ютерно-технічні, економічні, товарознавчі, мистецтвознавчі, пожежно-технічні, молекулярно-генетичні дослідження, а також дослідження у сфері інтелектуальної власності, технічного стану транспортних засобів.

Штатно зміцнюються актуальні напрями судово-експертної діяльності, утворюються окремі структурні підрозділи з автотехнічних, комп'ютерно-технічних досліджень, досліджень наркотичних речовин та транспортних засобів, обсяги яких невинно зростають.

Результатом динамічних перетворень стало створення потужної системи техніко-криміналістичного та судово-експертного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ. На сьогодні Експертна служба МВС України забезпечує майже 80 % потреб досудового і судового слідства у проведенні експертиз з кримінальних справ. Щороку фахівцями проводяться понад 700 тис. експертиз і досліджень, за їх допомогою розкривається кожний другий злочин загальнокримінального напрямку.

З року в рік підвищується ефективність функціонування криміналістичних обліків Експертної служби МВС України, з їх використанням лише у 2009 році експертами безпосередньо встановлено 10,6 тис. осіб, причетних до вчинення злочинів, понад 1,5 тис. осіб невідомих трупів.

Завдяки експертам-криміналістам щорічно виявляється у середньому 5 000 спроб легалізації автомобілів зі зміненими ідентифікаційними номерами або за підробленими документами, знешкоджуються сотні вибухонебезпечних об'єктів. Зміцнюється авторитет Експертної служби МВС України, зростає престиж професії експерта-криміналіста.

20 червня відзначається як День працівників Експертної служби МВС України. Ураховуючи значення судово-експертної діяльності при забезпеченні правосуддя, захисту прав і свобод людини і громадянина, у 2009 році встановлено професійне свято — День судового експерта, яке відзначається щорічно 4 липня.

У 2006 році засновано відзнаку Експертної служби МВС України «За бездоганну службу», якою працівники нагороджуються за високий професіоналізм та вагомі особисті показники у службовій діяльності.

Список рекомендованої літератури

1. Баев О.Я. Основы криминалистики : курс лекций / О.Я. Баев. — М. : Экзамен, 2001. — 288 с.
2. Белкин Р.С. История советской криминалистики. Этап возникновения и становления науки (1917-е — 1930-е годы) : учеб. пособ. / Р.С. Белкин, А.И. Кинберг. — М. : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1982. — 72 с.
3. Белкин Р.С. История советской криминалистики. Этап возникновения и становления науки (1940-е — 1950-е годы) : учеб. пособ. / Р.С. Белкин, А.И. Кинберг. — М. : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1983. — 77 с.
4. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. — М. : Мегатрон XXI, 2000. — 334 с.
5. 85 лет Экспертно-криминалистической службе органов внутренних дел России : сб. статей / [сост. А.М. Зинин, П.Т. Скорченко]. — М. : Щербинская типогр., 2004. — 288 с.
6. Гросс Ганс. Руководство к расследованию преступлений / Ганс Гросс. — М. : Изд-во Народ. комис. внутрен. дел РСФСР, 1930. — 144 с.
7. Из истории милиции советской Украины / [Александров Ю.В., Воронин Б.А., Гельфанд И.А. и др.] ; под ред. П.П. Михайленко. — К. : Киевс. фабрика набора, 1965. — 400 с.
8. История милиции Украинской ССР. 1917 – 1937 / [под ред. П.П. Михайленко]. — К. : Типогр. МВД УССР, 1969. — Т. 1. — 884 с.
9. Криминалистика и судебная экспертиза / [отв. ред. В.П. Колмакова] // Респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ. — 1967. — Вып. 4. — 332 с.
10. Криминалистика / [под ред. И.Ф. Крылова]. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. — 592 с.
11. Криминалистика и судебная экспертиза / [отв. ред. В.П. Колмаков] // Респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ. — 1969. — Вып. 6. — 416 с.
12. Криминалистика : учебник для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.]. — М. : Норма, 2000. — 972 с.
13. Крылов И.Ф. Были и легенды криминалистики / И.Ф. Крылов. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. — 216 с.
14. Крылов И.Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы / И.Ф. Крылов. — Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. — 190 с.
15. Лебедев В.И. Искусство раскрытия преступлений. — Ч. 1 : Дактилоскопия (пальцепечатание) [Электронный ресурс] / В.И. Лебедев. — СПб., 1909. — 62 с. — Режим доступа : <http://www.forensic.ru/dactbiblio.doc>.
16. Михайленко П.П. Історія міліції України. 1917 – 1925 / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. — К. : Генеза, 1997. — Т. 1. — 500 с.
17. Михайленко П.П. Історія міліції України. 1917 – 1945 / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. — К. : Генеза, 1999. — Т. 2. — 406 с.
18. Михайленко П.П. Історія міліції України. 1946 – 1990 / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. — К. : Генеза, 2000. — Т. 3. — 616 с.
19. Пиджаренко А.М. Криминальный сыск Киева во II пол. XIX – нач. XX вв. / А.М. Пиджаренко. — К. : КВИЦ, 2006. — 392 с.

20. *Пиотровский В.* Полиция Российской империи / *Пиотровский В., Кудрявцев Д., Очкур Р.* — М. : АСТ. — СПб. : Астрель-СПб, 2007. — 272 с.
21. *Пиотровский В.* Русская полиция / *Пиотровский В., Кудрявцев Д., Очкур Р.* — М. : АСТ. — СПб. : Астрель-СПб, 2007. — 352 с.
22. *С.М. Потапов* — основоположник теории криминалистической идентификации / [ред. коллегия *Цимбал М.Л., Симакова-Ефремян Э.Б., Шепитько В.Ю.* и др.]. — Харьков : Право, 2002. — 42 с.
23. *100 лет дактилоскопическому учету в системе МВД России* : материалы семинара / [под ред. *Ю.М. Дильдина*]. — М. : ЭКЦ МВД России, 2008. — 136 с.
24. *Трегубов С.Н.* Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений / *С.Н. Трегубов.* — Петроград : Изд. юрид. книжн. склада «Право», 1915. — 334 с.
25. *Торвальд Ю.* Сто лет криминалистики / *Ю. Торвальд.* — М. : Прогресс, 1974. — 441 с.
26. *Руководство регистрационно-дактилоскопическим бюро милиции и уголовного розыска УССР.* — Харьков : Изд. управл. милиции и уголовн. розыска респуб., 1924. — 104 с.
27. *Чисніков В.М.* Перший керівник кримінальної поліції Російської імперії / *В.М. Чисніков* // *Юридичний вісник України.* — 2008. — № 10 (662).
28. *Чисников В.Н.* Досадные «жучки» в добротном исследовании по истории криминалистики и уголовного сыска / *В.Н. Чисников* // *Криміналістичний вісник.* — 2006. — № 2 (6). — С. 181 – 184.
29. *Чисніков В.М.* Перші дактилоскопічні дослідження (експертизи) в Російській імперії (1907 – 1910) / *В.М. Чисніков* // *Криміналістичний вісник.* — 2007. — № 2 (8). — С. 182 – 190.
30. *Чисніков В.М.* Перша особлива міжвідомча нарада з удосконалення розшукової справи в Російській імперії (1913 р.) : криміналістичний аспект / *В.М. Чисніков* // *Криміналістичний вісник.* — 2008. — № 2 (10). — С. 185 – 194.

УДК 343.69 + 343.148

В.В. Седнев, доктор медицинских наук, доцент,
судебный эксперт высшего класса, заведующий
лабораторией Донецкого НИИ судебных экспертиз
Министерства юстиции Украины, профессор
Академии судей Украины

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКОЙ АНАЛИЗ НЕЗАВИСИМОСТИ И ОБЪЕКТИВНОСТИ СУДЕБНОГО ЭКСПЕРТА

С позиций философии и логики науки рассмотрены независимость и объективность судебного эксперта. Выделены и описаны противоречия: плюралистическое, парадигмальное, фактологическое, онтологическое. Предложен эпистемологический подход к рассмотрению оснований судебной экспертизы.

Ключевые слова: судебная экспертиза, эксперт, методология, теория познания, независимость, объективность, заключение.

Данная работа, продолжая ранее начатые исследования [1] в области общей теории судебной экспертизы, посвящена исследованию оснований судебной экспертизы. Такой подход присущ современным неклассическим и постнеклассическим парадигмам научного знания, позволяя объективировать рассмотрение и оптимизировать понимание общих и частных теорий.

Первоначально следует определить основание как конкретный рабочий термин, позволяющий осуществить переход от теоретических изысканий к прикладной деятельности эксперта. В лингвистике термин «основание» обозначает различные феномены, среди которых можно выделить несколько релевантных для данного исследования: «5. исходные, главные положения чего-либо... 6. существенный признак, по которому распределяются явления, понятия... 7. причина, достаточный повод, оправдывающие что-нибудь» [2, с. 461]. Философское осмысление данного понятия также выделяет несколько видов оснований: «суждение или идея, из сущности которых вытекает другое суждение или идея (следствие): логическое основание или основание познания. От него отличается реальное основание, которое ставит идею в зависимость от опытного содержания или метафизической действительности» [3, с. 323].

Применительно к судебной экспертизе в целом и её общей теории в частности понятие «основание» предлагается понимать как факты (явления, положения), которые, существуя в действительности и будучи относительно невыводимым знанием, позволяют сформулировать существенные положения, конструирующие предмет исследования. Такое определение конгруэнтно закону достаточного

основания (*principium rationis sufficientis*), который «для всего существующего устанавливает основания, исходя из которых можно законным образом выводить отсутствие или наличие какого-либо явления» [3, с. 323].

Данная работа в отличие от других работ рассматривает не морально-нравственные [4] и не процессуальные [5] основания судебной экспертизы. Позицией предлагаемого исследования являются логическая, эпистемологическая, гносеологическая точки зрения, дающие возможность научного анализа самих оснований судебной экспертизы для формулирования их в качестве аксиоматического знания. Таким образом, представлен анализ не методов судебной экспертизы как деятельности либо как доказательства, а анализ допущений, на которых строится система экспертного знания. Такой переход от метода к методу и дает возможность перейти от методологии к эпистемологии.

Независимость и объективность заданы законодателем в положениях, касающихся судебной экспертизы, а именно в ст. 3 Закона Украины «О судебной экспертизе» [6], согласно которой судебно-экспертная деятельность осуществляется на принципах законности, независимости, объективности и полноты исследования.

При этом законодатель расшифровывает только второе из приведенных требований — независимость (ст. 4 Закона Украины «О судебной экспертизе»), указывая на обстоятельства, которые обеспечивают независимость судебного эксперта и правильность его заключения: процессуальный порядок; невмешательство других лиц; независимость судебно-экспертных учреждений от органов дознания, досудебного и судебного следствия; создание условий для работы; обеспечение эксперта и т.д. Такого рода уточнение, расшифровка понятия заставляет усомниться: одно ли и то же понятие «независимость» употреблено в статьях 3 и 4 упомянутого закона?

Определенным дополнением к диспозиции ст. 3 является и ст. 12 Закона Украины «О судебной экспертизе», в которой указано, что в обязанности эксперта входит проведение полного исследования и предоставление обоснованного и объективного заключения.

Резюмируя требования Закона Украины «О судебной экспертизе», можно выделить следующие общие для всех заключений судебного эксперта, независимо от его специальности, законодательно закрепленные требования: законность, независимость, объективность исследования и заключения, полнота исследования и обоснованность заключения.

Легитимность назначения и проведения экспертного исследования обусловлена требованиями законодательства, фактически являясь самостоятельным процессуальным основанием судебной экспертизы. Остальные же перечисленные компоненты образуют методическое основание судебно-экспертной деятельности.

Независимость, постулируемая законодателем дважды — в статьях 3 и 4 Закона Украины «О судебной экспертизе» — не может не представлять собой двух разных феноменов: процессуального (ст. 4) и научного (ст. 3). Научный, как теоретическая непредубежденность, требует отдельного анализа.

Сегодняшний этап развития практически всех наук характеризуется состоянием теоретического и методологического плюрализма [7]. Теоретический

плюрализм следует рассматривать скорее позитивно, исходя из постулата К.Р. Поппера о невозможности наличия на существующем уровне развития знания единой теории, соответствующей всем фактам [8]. Представляется, что концепция В.С. Библера [9] о диалоге, отражающем смену монархии формальной логики на диалог различных логик — «диалогическую полифонию», вмещающую в себя (и совмещающую в себе) как существовавшие ранее, так и формирующиеся сейчас способы рассуждения, подводит нас к понятию теоретической полифонии. Взаимодействие мнений, привлечение разных исследовательских способов мышления, диалог подходов-взглядов, присущих им ресурсов дают возможность не только расширить угол зрения (что особенно ценно в исследовании проблемных областей), но и преодолеть личностную научную предубежденность.

Методологический же плюрализм отражает скорее «размытость» мышления ряда как гуманитариев, так и представителей естественнонаучного знания, и является неким специфическим эквивалентом Д-тезиса Дюгема-Куайна [10; 11]. При этом в области построения теорий Д-тезис отражает необходимость перехода к новой, если и не парадигмальной, то, по меньшей мере, теоретической конструкции. В методологической области использование этого логического маневра заключается не во введении дополнительных гипотез для согласования теории и реальности, а в вульгаризации и упрощении (примитивизации) ряда методологических принципов, а также в отказе от некоторых из них, «неудобных» с точки зрения согласования теоретических построений, строгих научных принципов этого занятия и реальности.

В ситуации практической деятельности два вида плюрализма (теоретический и методологический) недопустимы, и следует сократить один из них. В идеальной перспективе при условии построения универсальной теории сущего возможно и исключение обоих. Сохранение методологического плюрализма приводит к беспорядочному и бессистемному получению результатов, достоверность которых может быть легко поставлена под сомнение. Представляется более целесообразным сохранение теоретического плюрализма при условии однозначности методологического подхода. Свобода от теоретической интерпретации как способ обойти недоопределенность теории данными [12], на которую указывал У. Куайн [11], — это когда один и тот же эксперимент служит подтверждением различных теоретических конструкций. Именно тогда методологический принцип простоты («бритвы Оккама» [13]) дает возможность эксперту обеспечить научность его заключения. Как в примере Х. Раддера об измерении ньютоновской и эйнштейновской масс (две различные теоретические интерпретации одного экспериментального факта) [14], аналогично следует исходить из релевантности теоретической конструкции анализируемой ситуации, чем и обеспечивается постулируемая автором свобода от априорной заданности теоретической интерпретации [12]. То есть единый методологический подход в условиях теоретической полифонии приоритетнее для прикладной деятельности эксперта. Этот момент следует подчеркнуть особенно с учетом того, что основные методологические принципы науки [10] представляют собой более стабильную и независимую конструкцию, нежели теоретические построения.

Таким образом, независимость (как основание судебно-экспертной деятельности) можно определить как форму методологического монизма при

теоретической полифонии. Иначе говоря, эксперт использует именно ту теоретическую конструкцию, которая наиболее адекватна исследуемой ситуации, если она в самой экономной своей формулировке соответствует имеющимся фактам при облигатном выполнении общенаучных методологических принципов.

Объективность (независимость суждений, мнений, представлений и т.п. субъекта, его взглядов, интересов, вкусов, предпочтений и т.д. [2]) исследования и заключения рассматривается как максимальное приближение их к реальности и требует отдельного анализа в отношении как исследования, так и заключения.

Объективность исследования рассматривается как функция научного познания. Очевидная направленность познания на установление истины зачастую приводит к так называемой «теории корреспонденции» [10], утверждающей, что объективность достигается соответствием знания действительности. Но в таком виде понятие объективности скорее относится к объективности заключения, о котором речь пойдет ниже. Объективность исследования экспертом материальных и материализованных объектов для ответа на вопросы, поставленные органами следствия и суда, заключается в процессе перехода (перевода) действительности в знание.

Процесс перевода действительности в знание представлен в современной философской науке тремя подходами: классическим, неклассическим и постнеклассическим [15; 16].

Первый предполагает наличие экспериментально установленного соответствия знания об объектах им самим, благодаря строгому следованию методу познания и все более совершенным средствам измерения [17]. При этом познающий субъект, а также влияние средств и операций познания элиминируются. Отстраненно-созерцательная позиция «абсолютного наблюдателя», в силу которой «минусуется» его гносеологическая, мировоззренческая и социальная точки зрения, в сочетании с задачей познания — описание объектов такими, какими они есть «сами по себе», привели к тому, что функция объективности делегировалась исключительно ученому, который стал обладать монополией на истину. Представляется, что именно такой подход породил в свое время понятие об эксперте как о «научном судье». Кроме того, из акта познания в классическом его понимании удаляются средства и операции познавательной деятельности, и предполагается существование наилучшего метода, гарантирующего построение теории на основе добытых фактов. Мифология единственно правильного метода и сегодня оказывает свое влияние на представления о научном познании. Объективность в таком понимании является соответствие фактам, полученным с помощью единственно верного научного метода, конгруэнтного изучаемому объекту.

В целом классическая парадигма познания в весьма высокой мере соответствует представлениям законодателя об эксперте как холодно-бесстрастном автомате, производящем некие научно обоснованные таинства, в ходе которых появляются новые доказательства.

Неклассический подход, получивший развитие в конце XIX – начале XX века, связан с пониманием неотделимости от объекта познания познающего субъекта, а также средств и орудий познания. Был осуществлен переход от описаний классификаций к поиску конечных оснований теорий и анализу того, как качества и свойства познающего субъекта обуславливают сущность и форму теории. Разрушает

позицию абсолютного наблюдателя и трансформирует понятие объективности признание того, что исследователь вместе со своим методом составляет часть объекта познания, а процесс познания является одновременно и процессом конструирования реальности. В силу этого появляется представление о теории как идеализации, схематизации, рационализации и упрощении. Формируется представление о рефлексии метода: в процессе познания природа отвечает на вопросы человека, но её ответы определяются не только конструкцией природы, а зависят от формы и содержания вопросов. Субъективность знания объясняется тем, что познающий субъект является частью мира, понимает и переживает его индивидуально. Объективация знания предполагает учет особенностей средств и методов познавательной деятельности, а также их ограничений. Отсюда множественность методов исследования и описаний реальности, их взаимодополняемость, возможность появления нового знания в результате исследования методического обеспечения познания. В силу этого была поставлена под сомнение возможность существования единой теории и единственно верного метода, прямого онтологизма в научном знании. Тогда объективность стала интеллектуальным соглашением, осознанной, оговоренной формой субъективности, достижимой при условии установления границ наших познавательных возможностей, влияний метода и совмещения нескольких перспектив.

Постнеклассическое понимание объективности ввело в процесс добывания знания и установления истины социальный, мировоззренческий и технологический компоненты, в целом рассматриваемые как влияние цивилизации на процесс познания. Прежде всего, речь идет о целях и ценностях научной деятельности, которые во многом определяют научную картину мира. Приоритетность в определении предмета познания целей экономического и социально-экономического характера приводит к подмене объективности эффективностью (знаковым в этом плане являются требования обоснования актуальности и социальной значимости исследования [18]), познания — «пониманием действия» и «участвующим наблюдением», а воспроизведения в теории реальности — «конструированием смысла».

Своеобразным «ответом» со стороны законодателя на неклассическое и постнеклассическое расширение роли познающего субъекта в экспертном познании было появление требований об отводе эксперта в ряде определенных обстоятельств [19]. Также существенной уступкой классической парадигме истинности знания, а именно свойственному ей мифу о существовании единственно правильного метода познания, является требование ст. 8 Закона Украины «О судебной экспертизе» [6] об обязательной аттестации и государственной регистрации методик проведения судебных экспертиз.

Знаковым для отхода от классической парадигмы объективности познания в экспертологии следует считать появление работ о логике экспертного познания [20; 21], интуиции эксперта [22; 23], его внутреннем убеждении [24; 25], психологических особенностях его деятельности [26; 27], экспертной инициативе [28; 29]. Примечательно, что указанные публикации появляются не просто вслед за аналогичными работами в области физики, а намного позже, вызывая определенные споры и до сих пор. Кроме того, в противовес мифологии «единственно верного метода» выработано положение о самостоятельной компетенции эксперта в

выборе методов исследования (постановление Пленума Верховного Суда Украины «О судебной экспертизе в уголовных и гражданских делах» [30]).

Представляется, что имеет место противоречие между постулируемым законодателем классическим типом исследователя (эксперта) как отсутствующего субъекта познания в соответствии с корреспондентской теорией объективности и практической невозможностью (доказанной как неклассической, так и постнеклассической парадигмами истинности познания) выполнения экспертом такой роли. Данное противоречие можно обозначить как парадигмальное. Однако это не единственное противоречие, выдвигаемое требованием объективности.

Следующее противоречие заключается в природе предмета судебной экспертизы (факты и фактические данные [31]) и обозначено в этой статье как фактологическое.

Факт (от *factum*, лат.) — сделанное деяние, действие, поступок [32, с. 252] является результатом взаимодействия ряда элементов: субъекта, объекта действия и самого действия.

Принято отождествлять суждения о каких-либо элементах объективной реальности (предметах либо явлениях), именуемых фактами, с истиной. Фактом это суждение становится лишь в случае его признания в качестве истины [33].

Тождество факта и истины может быть установлено на групповом уровне (например, каждая смена общественно-политических формаций приводит к новому осмыслению исторических фактов и их содержательной интерпретации [34]) либо на индивидуальном (ученым, судьей, следователем, экспертом). Если в первом случае такое тождество как минимум постулируется, а как максимум навязывается как единственно верное, то во втором случае эта тождественность должна быть обоснована.

Однако факты и фактические данные, которые исследуются экспертом с целью установления новых фактов, не представляют собой однородную структуру. Можно выделить, по меньшей мере, три «слоя» информации, образующей исследуемый специалистом факт, существующий:

— как объект реальности;

— как результат отражения в показаниях свидетелей, потерпевших, обвиняемых;

— как результат интерпретаций органа, назначившего экспертизу.

При этом редукция до первоосновы, до факта как объективной реальности далеко не всегда возможна.

Кроме того, экспертом исследуется уже произошедшее событие, имеющее ряд следствий:

— отсутствие непосредственной наблюдаемости исходных данных (механизма происшествия);

— обследование «скрытых», ненаблюдаемых неспециалистами объектов;

— изучение сложных многомерных объектов, фактически ненаблюдаемых в силу:

а) невозможности учета всех влияний;

б) невозможности воспроизведения исходных условий (например, в автотехнической экспертизе, где, несмотря на все попытки моделирования условий как в натуре, так и при помощи цифровых технологий, результаты, в конечном итоге, условны);

в) условности (конвенциональности) существования изучаемых явлений (например, в психологии и психиатрии, где искусственно выделяются психические процессы, состояния и т.д.).

Отсюда происходит замещение реального объекта исследования абстрактным [35]. Онтологизация абстрактного объекта приводит к постулированию его априорной реальности, то есть уже этот виртуальный объект воспринимается как реально существующий. При этом в силу вышеуказанных особенностей структуры факта, исследуемого экспертом, преобразование представлений о фактах в реальность происходит на этапе, который предшествует назначению экспертизы (наиболее отчетливо это проявляется в случае, когда документ, согласно которому проводится экспертное исследование, отражает позицию одной из сторон). В дальнейшем исследования проводятся не с реальным объектом, а с чьим-то представлением о нем. Это дает возможность использования научных методов, которые подбираются уже под этот онтологизированный абстрактный объект познания.

В некоторой мере отражением понимания данного противоречия является запрет самостоятельного выбора исходных данных экспертом, если они неоднозначно представлены в материалах дела [36; 37]. Тем не менее, так или иначе экспертом устанавливаются факты, которые могут быть обозначены как факты «второго порядка», то есть добытые не из объективной реальности, а из онтологизированного абстрактного объекта познания, заданного органом, который назначил экспертизу. Это не снижает ценности данных фактов, так как отражает, с одной стороны, общенаучную проблематику ограниченности человеческого познания, а с другой — специфичность именно экспертного исследования.

Условная этапность преобразования экспертом предоставленной ему в материалах дела действительности в новое знание представлена на рис. 1.

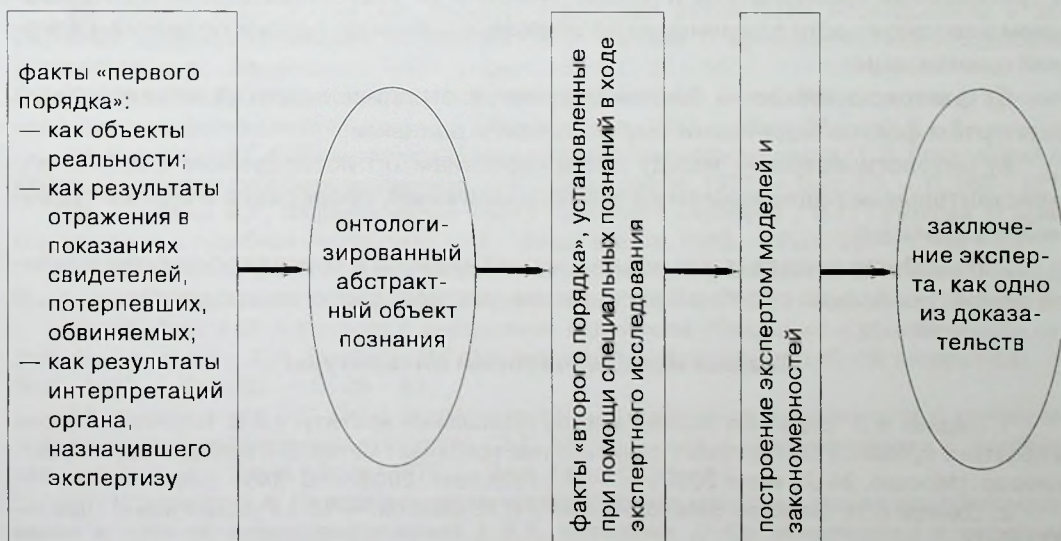

Рис. 1. Блок-схема обработки фактов на этапах, предшествующих назначению экспертизы и проведению ее

Из сказанного следует онтологическое противоречие между представлением об исследуемом факте и его действительным содержанием.

Таким образом, в этой работе исследованы некоторые из законодательно установленных оснований судебной экспертизы, а именно — независимость и объективность.

При этом под основанием понимаются те факты (явления, положения), которые, существуя в действительности и будучи относительно невыводимым знанием, позволяют сформулировать существенные положения, конструирующие предмет исследования.

Проведенный гносеологический анализ позволил сформулировать не только определения, но и выявить теоретико-методологические проблемы прикладной реализации оснований независимости и объективности. Резюмируя проведенный анализ, предлагаются следующие определения, а также кратко сформулированные основные противоречия:

— независимость эксперта — использование именно тех теоретических конструкций, которые наиболее адекватны исследуемой ситуации, если они в самой экономной своей формулировке соответствуют имеющимся фактам при обязательном выполнении общенаучных методологических принципов (форма методологического монизма при теоретической полифонии). В противном случае формируется плюралистическое противоречие, обусловленное не только (и не столько) многообразием возможных теоретических подходов, но и неоднозначностью (в большей мере) трактовки общенаучных методологических принципов познания;

— объективность — максимально возможное полное соответствие между объективной реальностью и её представлением в заключении эксперта. Содержит в себе ряд противоречий:

а) парадигмальное — между классической концепцией представления знания в требованиях законодателя и неклассическим (и постнеклассическим) пониманием невозможности элиминации познающего субъекта, орудий познания и влияний цивилизации;

б) фактологическое — заключающееся в ограниченности устанавливаемых экспертом фактов заданными ему исходными данными;

в) онтологическое — между представлением об исследуемом факте и его действительным содержанием на этапах назначения, проведения и оценки судебной экспертизы.

Дальнейшее направление исследований видится в гносеологическом анализе других оснований судебной экспертизы, установленных законодателем.

Список использованной литературы

1. Седнев В.В. Судебная экспертиза как социальный институт / В.В. Седнев // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : матер. 2-й междунар. науч.-практ. конфер. (Москва, 24-25 июня 2009 г.). — М. : Проспект, 2009. — С. 346 – 349.

2. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. — М. : Русский язык, 1990. — 921 с.

3. *Философский* энциклопедический словарь. — М. : ИНФРА-М, 1997. — 576 с.

4. Шерстюк В.М. Судово-експертна діяльність (організаційно-правові та морально-психологічні засади) : моногр. / В.М. Шерстюк ; під ред. проф. Шепітька В.Ю. — Харків : Право, 2008. — 194 с.

5. Белкин А.Р. Теории доказывания : науч.-методич. пособ. / А.Р. Белкин. — М. : НОРМА, 1999. — 429 с.
6. Закон України «Про судову експертизу» : станом на 9 липня 2007 року // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — С. 232 – 233.
7. Турчин В.Ф. Феномен науки: кибернетический подход к эволюции / В.Ф. Турчин. — 2-е изд. — М. : ЭТС. — 2000. — 368 с.
8. Поппер К.Р. Логика и рост научного знания / К.Р. Поппер. — М. : Прогресс, 1983. — 605 с.
9. Библер В.С. От наукоучения — к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век / В.С. Библер. — М. : Политиздат, 1991. — 413 с.
10. Илларионов С.В. Теория познания и философия науки / С.В. Илларионов. — М. : РОССПЭН, 2007. — 535 с.
11. Куайн У. Онтологическая относительность / У. Куайн // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. — М. : Логос, 1996. — С. 18 – 40.
12. Сторожук А.Ю. Воспроизводимость экспериментов с точки зрения философии активности / А.Ю. Сторожук // Философия науки. — 2008. — № 3 (38). — С. 59 – 76.
13. Оккам Уильям. Избранное / Уильям Оккам ; пер. с лат. А.В. Апполонова и М.А. Гарнцева; под общ. ред. А.В. Апполонова. — М. : Эдиториал УРСС, 2002. — Вып. 3. — 272 с. (Bibliotheca Scholastica).
14. Radder H. In and about the world: Philosophical studies of science and technology / H. Radder // Albany: State Univ. of NY Press. — 1996. — P. 14 – 17.
15. Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая / В.А. Лекторский. — М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 256 с.
16. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности / М.К. Мамардашвили. — М. : Лабиринт, 1994. — 90 с.
17. Аристотель. Тофика : сочин. в 4 т. / Аристотель. — М. : Мысль, 1978. — Т. 2. — С. 347 – 531.
18. Бюллетень ВАК Украины. — 2007. — № 6 (92). — С. 9 – 18.
19. Уголовно-процессуальный кодекс Украины : по состоянию на 1 декабря 2005 года. — К. : Парлам. изд-во, 2006. — 528 с.
20. Берзин В.Ф. Логические аспекты отражения результатов исследования в заключении криминалистических экспертиз / В.Ф. Берзин // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища школа, 1977. — Вып. 15. — С. 51 – 55.
21. Сегай М.Я. О структуре экспертного познания / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища школа, 1985. — Вып. 31. — С. 3 – 8.
22. Грановский Г.Л. Эвристические начала в деятельности эксперта / Г.Л. Грановский // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища школа, 1973. — Вып. 10. — С. 165 – 171.
23. Грузкова В.Г. Формирование опыта судебного эксперта / В.Г. Грузкова // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища школа, 1980. — Вып. 20. — С. 44 – 48.
24. Михайленко С.Г. К вопросу об аспектах внутреннего убеждения / С.Г. Михайленко // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. — Минск, 1980. — Вып. 6. — С. 50 – 57.
25. Винберг А.И. К вопросу о внутреннем судебском убеждении и убежденности судебного эксперта / А.И. Винберг, Н.Т. Малаховская // Вопросы судебной экспертизы. — Баку, 1982. — Вып. 23. — С. 29 – 40.
26. Меленевская З.С. Опыт экспериментального изучения внушаемости и конформности в деятельности группы экспертов / З.С. Меленевская // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища школа, 1977. — Вып. 14. — С. 83 – 87.
27. Ковальчук З.А. Психологическая характеристика методики экспертного исследования и пути её совершенствования / З.А. Ковальчук // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища школа, 1981. — Вып. 23. — С. 30 – 35.
28. Надгорный Г.М. Экспертная инициатива: дискуссионные вопросы / Г.М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища школа, 1988. — Вып. 36. — С. 22 – 27.

29. Винницький Л.В. Экспертная инициатива в уголовном судопроизводстве / Л.В. Винницький, С.Л. Мельник. — М. : Экзамен, 2009. — 382 с.
30. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 зі змінами, внесеними Постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.1998 № 15.
31. Назначение и производство судебных экспертиз: пособие для следователей, судей и экспертов / [Авилина Л.М., Беляева Л.Д., Брайнин М.С. и др.] ; отв. ред. Г.П. Аринушкин, А.Р. Шляхов. — М. : Юрид. л-ра, 1988. — 320 с.
32. Малинин А.М. Латинско-русский словарь / А.М. Малинин. — М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1952. — 764 с.
33. Кочнова О.А. Проблемы объективности в историческом познании / О.А. Кочнова // Культура народов Причерноморья : научный журнал. — 2004. — № 52. — Т. 1. — С. 142 – 145.
34. Кара-Мурза С.Г. Идеология и мать её наука / С.Г. Кара-Мурза. — М. : Эксмо, 2002. — 256 с.
35. Стебаков Д.А. Эволюция представлений об истинности знания в науке и технике : автореф. дис. на соискание науч. степени. канд. филос. наук : спец. 09.00.08 «Философия науки и техники» / Д.А. Стебаков. — М., 2009. — 22 с.
36. Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз».
37. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.10.2001 № 397.

УДК 343.148

М.О. Богославська, здобувач *Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*

Н.І. Клименко, доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДОПИТ ЕКСПЕРТА СЛІДЧИМ І В СУДІ

Розглянуто питання допиту експерта як слідчої (судової) дії, метою якої є отримання роз'яснення або доповнення складеного раніше висновку експерта. Розкрито поняття «роз'яснення» і «доповнення», причини необхідності роз'яснень та доповнень.

Ключові слова: спеціальні знання, предмет і причини допиту, висновок експерта, додаткова і повторна експертизи, роз'яснення, доповнення, протокол, вид доказів.

Останнім часом на сторінках юридичних видань дискутуються питання щодо участі експерта у судовому процесі [1; 2; 3; 4; 5] у зв'язку з виникненням ситуацій, які потребують обговорення. До них належать допит експерта слідчим (ст. 201 Кримінально-процесуального кодексу (далі — КПК) України), допит експерта в суді (ст. 311 КПК України), а також проведення експертизи у суді (ст. 310 КПК України).

Допит експерта у суді введено до КПК України відповідно до змін, внесених згідно із Законом України від 21.06.2001 № 2533 — III, а саме «...після оголошення висновку експертові можуть ставитися запитання для роз'яснення і доповнення його висновку... Запитання, поставлені експертові, та відповіді на них заносяться до протоколу судового засідання».

Допит експерта у суді — це процесуальна форма використання спеціальних знань у судочинстві, самостійна судова дія, яка відбувається після проведення експертиз. Метою допиту експерта є отримання судом роз'яснення або доповнення до наданого ним висновку (експерт роз'яснює і доповнює висновок від свого імені на підставі раніше проведених ним досліджень). При цьому допит експерта у суді не є обов'язковою слідчою дією.

Практика свідчить, що причини виклику експерта до суду та його допиту різноманітні. Так, після ознайомлення з експертним висновком у судді може виникнути необхідність доповнення або пояснення висновків, яких дійшов експерт, роз'яснення значень спеціальних термінів і формулювань, змісту методик дослідження, розбіжностей між висновками і дослідницькою частиною (якщо вони є), суті розбіжностей висновків членів експертної комісії (якщо вони не дійшли єдиного висновку) або протиріч між висновками різних експертиз. Тобто предметом допиту експерта є зміст вже оформленого висновку (висновків), а отже, до його складання проведення допиту експерта неможливе (відсутній предмет допиту).

Якщо роз'яснень і доповнень потребують висновки комісійної експертизи, суд має право викликати для допиту не одного, а декількох або всіх членів експертної комісії залежно від того, які питання потребують доповнень і роз'яснень, чи підписаний висновок всіма членами комісії, чи не було особистої думки у когось з експертів. Отже, у випадку проведення комісійної експертизи допитуються ті експерти, висновки яких потребують роз'яснення або доповнення.

Роз'яснення висновку експерта — це його свідчення з приводу відомостей, які уточнюють та розкривають зміст і значення:

— відомостей про науково-технічні засоби, які використовувалися під час проведення експертизи, про виявлені ознаки досліджуваних об'єктів, окремі терміни і формулювання тексту;

— особливостей підготовки об'єктів для дослідження, умов відбору експериментальних зразків, кількісних і якісних змін об'єктів після проведення їх дослідження;

— причин обрання методики дослідження або відмови від неї та методик або методів дослідження об'єктів;

— протиріч між дослідною частиною і висновками;

— відмови експерта від надання висновку;

— розбіжностей між обсягом поставлених питань і висновками;

— критеріїв оцінки ознак, які експерт використав у проміжних і остаточних висновках.

Доповнення висновку експерта — це його висновки та їх обґрунтування, які відсутні в основному висновку, але впливають з проведених експертом досліджень, а також визначення можливостей подальшого дослідження об'єктів, якщо надано додаткові матеріали [1, с. 230].

Запитання, які ставляться експертові, можуть стосуватися уточнення різних обставин, компетенції експерта, його самопочуття і місця роботи, стану і кількості об'єктів, що надійшли для дослідження, якості їх упаковки, а також уточнень щодо досліджень кожного експерта під час проведення комісійних або комплексних експертиз тощо.

Під час допиту експерта неприпустимо ставити запитання, які не належать до його компетенції, а також запитання, не пов'язані з висновком, стосовно якого проводиться допит, і на які експерт надав ясну відповідь у своєму висновку. Якщо виникає необхідність у наданні відповіді на них, має призначатися нова експертиза.

Ст. 65 КПК України не розглядає свідчення експерта, які він надає на допиті, як самостійний вид доказів у справі, хоча такі свідчення, що доповнюють або уточнюють письмовий висновок експерта, утворюють разом з ним органічну єдність, за суттю є складовою частиною (продовженням) висновку і тому мають доказове значення.

Не всі вчені вважають, що результати допиту експерта можна вважати частиною висновку [5, с. 111]. Так, на думку Л.Д. Удалової, експертиза та допит експерта — це зовсім різні слідчі дії. Хоча сьогодні свідчення експерта не належать до джерел доказів, вони містять ті чи інші фактичні дані, на основі яких слідчий чи суддя (суд) встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння в особи, що обвинувачується у його вчиненні. Тому їх можна віднести до доказів і

вони мають доказове значення, а у сукупності з висновком експерта набувають статусу джерел доказів [5, с. 112].

Згідно зі ст. 201, 311 КПК України експерт може бути допитаний як у процесі досудового, так і під час судового слідства. На практиці допит експерта особою, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа (дознавачем, слідчим, прокурором, суддею/судом), є одним зі способів оцінки достовірності висновку експерта.

Місце, порядок виклику експерта на допит і сама процедура допиту не регламентовані законом. Він повинен проводитися за правилами виклику і допиту свідка (ст. 166, 167 КПК України). Приватні експерти викликаються на допит повісткою із засвідченням підпису. Експерт, який працює в державній експертній установі, викликається на допит через її керівника.

У випадку неявки експерта на допит до суду, суддя має право звернутися до керівника установи і вимагати прибуття експерта.

Відсутність регламентації щодо виклику експертів для участі у судових засіданнях впливає на організацію їх праці. Як свідчить практика, експерти викликаються майже по всіх справах, де проводилися судові експертизи. При цьому кількість викликів законодавчо не регламентовано, а тому за наявності частих відкладень судових засідань експерт втрачає багато часу, чекаючи, коли його допитають. На думку авторів, вважається за доцільне викликати експерта для допиту без додаткової оплати лише один раз, а всі інші виклики і час, проведений експертом у суді, повинні фінансуватися за рахунок державного бюджету (за кримінальними справами) або за рахунок сторін (за іншими справами). Введення такої норми допоможе оптимізувати організацію праці експерта і буде дисциплінувати сторони, які ухиляються від явки на судові засідання.

Перед початком допиту експертові повідомляються його права відповідно до ст. 77 КПК України. Суддя перевіряє особу експерта, роз'яснює йому обов'язок відповідати на запитання відповідно до його спеціальних знань, попереджає його про відповідальність за відмову від відповідей і за надання завідомо неправдивих відповідей. Вказані дії заносяться до протоколу і засвідчуються підписом експерта.

Експерт попереджається перед допитом про кримінальну відповідальність згідно зі ст. 384, 385 Кримінального кодексу України. Методика його проведення аналогічна методиці допиту свідка. На нашу думку, поєднання функцій експерта та свідка неможливо, оскільки одна й та сама особа не може бути експертом і свідком у справі (ст. 54, 62 КПК України).

Особливістю тактики допиту експерта є відсутність «вільної розповіді». Експертові ставляться конкретні запитання відносно наданого ним висновку (повідомлення), які, як уже зазначалося, не можуть виходити за межі предмета експертизи, що була виконана раніше, і обмежуються раніше дослідженими об'єктами.

На практиці, як правило, допит експерта проводиться за такими формами: основна, додаткова і перехресна. Якщо під час основної та додаткової форм допиту суд і учасники судового процесу ставлять експерту у повній послідовності запитання, застосовуючи тактичні прийоми допиту (уточнення, деталізація, співставлення), то форма перехресного допиту, як вірно зазначає І.З. Панчошник [2, с. 379], є неприпустимою. Такий вид допиту може застосовуватися лише відносно

підсудного, свідків, але не експерта, тому що він є специфічним і спрямований на те, щоб допитуваний надавав правдиві свідчення або пояснення по справі. Перехресний допит побудований на повторенні одних і тих же запитань шляхом заміни або перестановки окремих фраз, фрагментів. Суть допиту експерта полягає у поясненні, доповненні і роз'ясненні своїх висновків. Чинним законодавством України передбачено, що предметом допиту експерта може бути лише той висновок, який був зроблений саме ним, а не іншим експертом. Експерт несе особисту відповідальність за свій висновок, про що попереджається на судовому засіданні. Неправомірною, на наш погляд, є думка, що з приводу висновку в суді може виступати інший експерт, який має ту саму спеціальність. Це неможливо через те, що експерт, який не проводив експертизу, повинен спочатку оцінити на судовому засіданні висновок, зроблений іншим експертом, тоді як оцінка висновку експерта є завданням (прерогативою) суду.

Допит експерта повинен проводитися тоді, коли для роз'яснення і доповнення його висновку не треба проводити додаткових досліджень. Якщо необхідність у їх проведенні виникає, повинна призначатися додаткова експертиза.

Якщо допит експерта не усунув недостатню якість або неповноту його висновку, призначається додаткова експертиза.

Проведення експертизи у судовому засіданні, хоча і передбачено законодавчо (ст. 310 КПК України), проте пов'язано з низкою невирішених питань. Наприклад: у судах відсутні спеціальні приміщення для роботи експерта; потребує розробки методика оформлення висновку експерта за скороченою схемою (через обмежений час проведення дослідження і його фіксації у вигляді висновку); встановлення оплати за проведення експертного дослідження тощо.

Одним з найважливіших питань в організації роботи експерта є надання йому судом місця для роботи (адже експерт часто знаходиться у залі разом зі свідками та іншими учасниками процесу). Необхідність працювати з великою кількістю документів, ставити запитання учасникам процесу, брати участь у дослідженні документів тощо потребує надання йому робочого місця за прикладом прокурора або адвоката. Існує і багато інших проблем, пов'язаних з процесуальним аспектом організації прав експертів.

Важливим також залишається питання щодо підготовки експертів для участі у судовому засіданні, однією з ефективних форм якої могло б стати проведення спеціальних семінарів, присвячених питанням теорії і тактики допиту, ігрових судових засідань, що моделюють особливості виступу експерта і спеціаліста у суді. Розробка рекомендацій для експертів також сприятиме підвищенню їх професіоналізму і розвитку судової експертизи у цілому.

Для усунення протиріч і порушень принципу змагальності у кримінальному судочинстві під час призначення експертиз у суді (коли сторона захисту фактично не бере участі у процесі призначення експертиз) доцільно було б зобов'язати слідчого і суд задовольняти обґрунтовані вимоги захисника про призначення експертизи, залишити за захистом право вибору експерта або експертної установи, заборонити слідчому і суду виключати питання, поставлені на вирішення експерта стороною захисту, надати їй право ставити перед експертом інші запитання.

Законодавче закріплення цих позицій позитивно вплине на реалізацію принципу змагальності у кримінальному процесі.

Крім того, слід припинити практику виклику експертів до суду для надання відповідей на запитання, пов'язані із загальнотеоретичними проблемами, за якими може проконсультувати будь-який спеціаліст відповідної галузі знань. На допит експерта слід викликати тільки у тих випадках, коли він не надав конкретного висновку або коли його висновок суперечить іншим доказам у справі.

Допит експерта — це також спосіб перевірки достовірності висновку у справі, яка розглядається у суді. Якщо відповідь на запитання потребує аргументації з використанням спеціальної термінології, то експертові слід надати можливість самостійно письмово свідчити, використовуючи документи і записи.

Свідчення експерта, як і іншої допитуваної особи, записуються дослівно від першої особи. Запитання і відповіді на них фіксуються у тій же послідовності, що мала місце у процесі допиту. До протоколу вносяться усі запитання, у тому числі й ті, на які експерт відмовився відповідати, із зазначенням мотивів відмови. Під час допиту експерт може виконувати схеми, креслення, малюнки, діаграми, які додаються до протоколу, про що у ньому робиться відповідний запис. Вірно і точно викладення думки експерта можна забезпечити власноручним написанням ним відповідей на поставлені запитання, що і буде додатковою гарантією його незалежності. Після закінчення допиту протокол надається експертові для ознайомлення або оголошується на його прохання секретарем судового засідання, про що у протоколі робиться відповідний запис. Вимога експерта про доповнення і уточнення протоколу повинна бути обов'язково задоволена. Протокол допиту підписується експертом і суддею.

Таким чином, допит експерта здійснюється тоді, коли необхідно отримати будь-яке роз'яснення чи доповнення з приводу вже проведеної експертизи. Результати допиту експерта можуть бути підставою для призначення додаткової або повторної експертизи того ж роду (виду), експертизи іншого роду, а також проведення слідчих дій для відбору і вилучення зразків (з метою порівняльного дослідження), без яких допитуваний експерт раніше не мав можливості дійти обґрунтованого висновку або взагалі провести дослідження наданих об'єктів.

Слушною є думка Л.Д. Удалової щодо законодавчого доповнення ч. 2 ст. 65 КПК України у частині введення нового джерела доказів — свідчень експерта під час допиту; введення кримінальної відповідальності експерта за надання завідомо неправдивих показань (доповнення до ст. 384 Кримінального кодексу України); закріплення у КПК України положення про те, що змістом свідчень експерта, які одержані під час допиту, можуть бути лише висновки, зроблені на підставі досліджень, проведених під час виконання експертизи, а також положень, які б допускали допит у суді експерта, що виконував експертизу на досудовому слідстві, без проведення відповідної експертизи під час судового засідання; законодавчого закріплення права експерта на ознайомлення з тією частиною протоколу судового засідання, в якій є записи запитань та його відповідей на них [6, с. 113].

Список використаної літератури

1. Щербаковский М.Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учебн.-практ. пособ. / М.Г. Щербаковский. — Харьков : Эспада, 2005. — 536 с.
2. Иванова Т.В. Проблемы состязательности и независимости судебных экспертов в судопроизводстве РФ / Т.В. Иванова, Е.Н. Холопова // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики. — Харків, 2008. — С. 81 – 90.

3. Панчошник И.З. Экспертиза в суде / И.З. Панчошник // Роль и значение деятельности проф. Р.С. Белкина в становлении и развитии современной криминалистики : матер. метод. научн. конф. — М., 2002. — С. 379 – 381.

4. Трофименко Н.С. Процессуальные аспекты организации труда эксперта при проведении судебных экспертиз в суде / Н.С. Трофименко // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики. — Харків, 2008. — С. 132 – 137.

5. Удалова Л.Д. Допит експерта: проблеми законодавчого врегулювання / Л.Д. Удалова // Право України. — 2003. — № 2. — С. 111 – 113.

6. Кримінально-процесуальний кодекс України. — К. : Атіка, 2007.

УДК 343.982

М.В. Перебитюк, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

К.Б. Лизун, студентка Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАВОВІ ТА НАУКОВІ ПІДСТАВИ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

Викладено правові та наукові підстави використання наукових методів і технічних засобів під час розслідування та розкриття злочинів, надано пропозиції щодо уточнення норм Кримінально-процесуального кодексу України з цих питань.

Ключові слова: наукові методи, технічні засоби, правомірність і допустимість використання технічних засобів.

Стан криміногенної злочинності, що з роками зазнає суттєвих змін, потребує не тільки активізації профілактичних заходів, а й подолання нестабільності правозастосовної практики, відтоку кадрів зі слідчих та оперативно-розшукових підрозділів і недостатнього технічного забезпечення, потребує переосмислення стану й нових шляхів оптимізації діяльності правоохоронних органів, а також розробки дієвих заходів протидії злочинності.

Обов'язковою складовою успішного проведення попереднього і судового слідства є науково-технічні засоби, які використовуються для фіксації слідчих і судових дій. Аналіз отриманих за їх допомогою додаткових даних дозволяє не тільки уявити конкретну картину злочину, а й визначити подальший напрям розслідування, необхідні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи, а також криміналістичні методи та науково-технічні засоби для збирання нових даних тощо.

Вибір методів, що застосовуються під час розслідування, зумовлюється розмаїттям форм і закономірностей відображення злочинних дій у навколишньому середовищі — одні методи застосовуються для виявлення, закріплення чи дослідження предметів, речовин і матеріально фіксованих, різних за походженням слідів (ніг, рук, злому перешкод, транспортних засобів тощо), інші — для фіксації інформації у формі показань свідків, потерпілого, підозрюваного і звинуваченого. Перший різновид методів ґрунтується на даних природничих і технічних наук, які вивчають закономірності взаємодії різних матеріальних об'єктів і форм їх відображення. У систематизованому вигляді вони становлять основний зміст трасології, балістики, почеркознавства та інших розділів криміналістичної техніки. Другий їх різновид ґрунтується на даних фізіології, психології та логіки, і тому належить до

змісту переважно криміналістичної тактики. Методи і технічні засоби завжди взаємозалежні. Застосування їх у слідчих діях повинно відповідати як кримінально-процесуальним вимогам, так і методологічним положенням криміналістики, а також сприяти досягненню правової мети встановлення істини в кримінальному процесі. Тому методи і прийоми повинні забезпечувати повноту, всебічність та вірогідність дослідження відповідних обставин події, що підлягають доведенню у процесі досудового розслідування, а потім і при судовому розгляді кримінальної справи.

Будь-який технічний або тактичний прийом, метод чи технічний засіб, що не відповідає зазначеним кримінально-процесуальним та криміналістично-методологічним вимогам, при проведенні дізнання і досудового слідства застосовуватися не може. Певні вимоги до технічних і тактичних прийомів та методів криміналістики зумовлюються також особливостями об'єктів і завдань пізнавальної діяльності при розслідуванні злочинів, а саме:

- суспільна небезпека події, ретроспективний характер пізнання обставин її здійснення, необхідність пошуку і вивчення різних за походженням та природою джерел інформації та їх зв'язків з учиненням злочином;

- ситуаційний і різноаспектний характер процесу пізнання, а також вплив на нього багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів;

- регламентація процесуальних дій, спрямованих на виявлення, фіксацію, дослідження обставин і відображень злочину, а також їх результатів і доказів встановлювання.

Усі прийоми, методи і технічні засоби повинні відповідати вимогам кримінально-процесуального законодавства [7, с. 200]. У Кримінально-процесуальному кодексі України (далі — КПК) визначено:

- форми використання методів і науково-технічних засобів на досудовому слідстві й у судовому розгляді кримінальних справ (слідчі дії, залучення фахівців, проведення експертиз);

- основні вимоги, яким вони повинні відповідати (правомірність і допустимість їх застосування, забезпечення дотримання передбачених законом прав та гарантій учасників кримінального процесу, вірогідність результатів застосування, безпека тощо);

- коло учасників слідчих (судових) дій, їх права та обов'язки;

- порядок перевірки та оцінки отриманих фактичних даних;

- використання отриманих даних при доведенні істини у справі.

Самостійною процесуальною формою застосування методів і науково-технічних засобів у практиці розслідування злочинів є криміналістичні та інші види експертиз. У практиці судово-експертних установ на сьогодні широко застосовуються фізичні, фізико-хімічні, хімічні та інші методи дослідження, різні за принципом дії та можливостями науково-технічні засоби, які дозволяють встановлювати структуру, якісний і кількісний склад різних за походженням і природою об'єктів, вирішувати інші пізнавальні завдання. До таких науково-технічних засобів належать, наприклад, хроматографи, світлофільтри, фотометри, спектрографи, стереоскопічні, інструментальні і порівняльні мікроскопи, апарати для дослідження в ультрафіолетових, інфрачервоних і рентгенівських променях тощо.

Різномісний характер криміналістичних методів і науково-технічних засобів, що застосовуються під час розкриття та розслідування злочинів, їх постійний

розвиток та удосконалення на основі нових досягнень науки і техніки ускладнюють наведення повного переліку в кримінально-процесуальному законодавстві та докладне визначення в його нормах порядку і умов їх застосування слідчим, фахівцем, експертом та судом. На сьогодні правові основи застосування спеціальних знань, криміналістичних методів і науково-технічних засобів у КПК чітко не визначено. Зокрема, у ст. 114 КПК передбачено право слідчого при провадженні різних слідчих дій використовувати машинопис, звукозапис, стенографування, фотографування, кінозйомку і відеозапис. В інших нормах, наприклад, у ст. 85-1, зазначено основні правила застосування звукозапису при провадженні досудового і судового слідства, а у ст. 85-2 — кінозйомки та відеозапису при провадженні слідчих дій. Відповідно до ст. 191, 194 і 195 КПК слідчий у необхідних випадках робить вимірювання, складає план і креслення місця та окремих предметів, які оглядаються, а також по можливості фотографує їх.

Ст. 75, 77, 78, 196, 198, 201, 202, 310, 311, 312 КПК визначають порядок призначення і провадження судової експертизи та допиту експерта в процесі досудового і судового слідства, коли для вирішення певних питань у справі необхідні роз'яснення або доповнення до його висновку. Залучення (за необхідності) певних фахівців для участі у провадженні слідчих дій обумовлено, зокрема ст. 128-1, 144, 168, 169, 192 КПК.

Незважаючи на те, що окремі статті КПК передбачають право або можливість застосування слідчим (судом) деяких науково-технічних засобів для об'єктивної фіксації процесу і результатів слідчих дій та речових доказів, а також порядок і правила призначення та провадження судової експертизи чи участі фахівця в слідчих діях, норми КПК не обумовлюють застосування пошукових, аналітичних та інших наукових методів і пов'язаних з ними технічних засобів при провадженні певних слідчих дій та експертизи. Хоча відсутність у КПК прямого визначення правомірності та допустимості застосування пошукових та аналітичних методів і технічних засобів при провадженні слідчих (судових) дій та проведенні експертиз не означає, що вони не допускаються у практиці розслідування, судовому слідстві та при експертному дослідженні речових доказів. Загальною нормою у цьому відношенні є ст. 22 КПК, яка зобов'язує суд, прокурора, слідчого та особу, що проводить дізнання, вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи з метою виявлення як тих з них, що викривають, так і тих, що виправдовують обвинувачуваного, а також обставин, що пом'якшують або обтяжують його відповідальність. Ця стаття впливає зі ст. 23 КПК, яка зобов'язує орган дізнання, слідчого, прокурора і суд виявляти причини та умови, що сприяли здійсненню злочину. Очевидно, що виконати вимоги цих статей КПК тільки процесуальними способами без застосування криміналістичних та інших методів і технічних засобів під час розслідування злочинів і у судовому розгляді конкретних кримінальних справ неможливо. Ці статті КПК, будучи поєднаними з переліченими вище статтями КПК, не дають конкретного, достатньо повного визначення загальних правових підстав для застосування всіх необхідних методів та науково-технічних засобів у процесі досудового і судового слідства, а також при провадженні судових експертиз.

У спеціальній літературі правові підстави застосування методів і науково-технічних засобів визначено неоднозначно. Наприклад, П.С. Елькінд правові

підстави застосування науково-технічних засобів у кримінальному судочинстві пов'язує із законністю їх використання, під якою варто розуміти їх відповідність трьом умовам:

- нормативний обов'язок чи дозвіл застосування у цій сфері суспільного життя;
- порядок їх застосування має відповідати вимогам кримінально-процесуального законодавства;
- закріплення порядку і результатів їх застосування кримінально-процесуальними актами [8, с. 125].

В.К. Лисиченко і В.В. Циркаль пропонують доповнити наведений перелік умов використання науково-технічних засобів у кримінальному судочинстві ще однією умовою, що впливає зі ст. 22 КПК, згідно з якою застосовувані методи і науково-технічні засоби повинні відповідати принципу об'єктивності судочинства та забезпечувати вірогідність виявлених, досліджуваних, фіксованих і встановлюваних у кримінально-процесуальних актах обставин та фактичних даних. «Цим чотирьом основним умовам законності, — пишуть вони, — повинні відповідати не тільки науково-технічні засоби, але і пов'язані з їх застосуванням прийоми і методи, а також інші види криміналістичних та спеціальних знань, використані у конкретних випадках у кримінальному і цивільному судочинстві» [6, с. 27]. Вказані автори підкреслюють, що для забезпечення дотримання цих чотирьох умов законності використання спеціальних знань, у тому числі методів і технічних засобів, необхідно, щоб вони набули значення обов'язкових процесуальних принципів і були закріплені у нормі КПК і Цивільно-процесуального кодексу (далі — ЦПК). Для цього В.К. Лисиченко і В.В. Циркаль запропонували у КПК і ЦПК, поряд з процесуальними нормами використання спеціальних знань, методів і технічних засобів, більш чітко визначити відповідний правовий режим, що забезпечує належне їх застосування при вивченні обставин справи, виявленні, фіксації та дослідженні різних об'єктів, які є речовими доказами, або при з'ясуванні інших спеціальних питань [6, с. 27].

Конкретизуючи свою пропозицію, ці автори водночас уточнюють, що не всі різновиди природничо-наукових, технічних і криміналістичних даних, у тому числі методів та технічних засобів, потребують регламентації у нормах КПК (наприклад, технічні характеристики апаратури, окремі прийоми і такі засоби, як лупи, вимірвальні та інші допоміжні інструменти, пошукові прилади тощо).

Тому В.К. Лисиченко і В.В. Циркаль вважають, що на цьому етапі питання щодо удосконалення правового режиму застосування методів, науково-технічних засобів та інших спеціальних знань у досудовому слідстві та у суді може бути вирішено шляхом уточнення окремих норм КПК, що визначають повноваження особи, яка робить дізнання, слідчого і суду, порядок провадження окремих видів слідчих дій, а також складання протоколів [6, с. 29].

Аналізу правових підстав застосування засобів та прийомів криміналістичної техніки і тактики у практиці боротьби зі злочинністю приділяв увагу і Р.С. Белкін. Виходячи з того, що закон і підзаконні акти не можуть надати вичерпного переліку всіх технічних засобів і тактичних прийомів, які використовуються або можуть бути використані для розкриття та розслідування злочинів, він висловлює думку, що застосування криміналістичних засобів і прийомів у кримінальному процесі тісно пов'язано з науковою обґрунтованістю та правомірністю, причому ці критерії розмежовуються. Зокрема, Р.С. Белкін під правовими підставами використання

технічних засобів і тактичних прийомів розуміє «систему встановлених законом та підзаконними актами принципів і правил, які визначають умови допустимості, зміст, завдання та порядок застосування цих засобів і прийомів слідчим, оперативним працівником та судом» [1, с. 79; 2, с. 104; 3, с. 110]. Однак це визначення не стосується випадків застосування таких засобів та прийомів фахівцем і експертом. Відсутність такого визначення породжує неясності — можна допустити, що на цих суб'єктів (зрозуміло, у межах процесуальних повноважень) правові підстави застосування технічних засобів і тактичних прийомів у зазначеному сенсі не поширюються, що, звичайно, невірно.

До нормативних актів, які регулюють використання технічних засобів і тактичних прийомів розкриття та розслідування злочинів, Р.С. Белкін відносить КПК і підзаконні акти (відомчі накази, вказівки, розпорядження, інструкції тощо). При цьому норми КПК з точки зору регулювання зазначеного питання він поділяє на три групи:

- норми, що визначають загальні принципи допустимості використання технічних прийомів і засобів під час розслідування та розкриття злочинів;
- норми щодо використання технічних засобів, які містять щодо них визначення стосовно форми і мети їх застосування та регулюють порядок використання;
- норми щодо застосування тактичних прийомів розслідування (визначають зміст, вказують на мету застосування, критерії оцінки результатів їх застосування, встановлюють порядок здійснення тактичних прийомів).

Правові підстави застосування технічних засобів, методів і тактичних прийомів Р.С. Белкін пов'язує із загальними принципами їх допустимості у кримінальному судочинстві. Це положення має важливе значення. «Допустимість як принцип застосування технічних засобів та тактичних прийомів полягає у тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю ці засоби та прийоми повинні цілком відповідати духу і букві закону, а їх застосування — вимогам законності» [1, с. 76].

З визначення допустимості як принципу використання технічних засобів і тактичних прийомів, сформульованого Р.С. Белкіним, випливає та неодмінна умова, що їх застосування не повинно суперечити чинному кримінально-процесуальному законодавству. Однак визначення вченого містить певні неточності. Не можна, наприклад, погодитися з тим, що допустимість технічних засобів і тактичних прийомів полягає у повній відповідності їх характеру, змісту та цілеспрямованості духу і букві закону. Адже відомо, що характер, зміст і цілеспрямованість зазначених технічних засобів та прийомів — це властиві їм технічні характеристики, що відображають об'єктивні зв'язки і закономірності, які лежать в основі їх розробки (принцип дії, межі чутливості тощо), визначають призначення кожного з них в якомусь цілеспрямованому пізнавальному процесі чи виді практичної діяльності як допоміжних засобів, що сприяють досягненню певного результату при дотриманні експериментально встановлених та інших науково обґрунтованих правил і умов вирішення конкретних завдань. Допустимість, яка розуміється як відповідність нормам закону, варто зіставляти з порядком застосування технічних засобів і тактичних прийомів при провадженні слідчих дій, з правами та обов'язками суб'єктів, які їх застосовують, дотриманням щодо них технічних правил, що забезпечують вірогідність одержуваних за їх допомогою результатів. У такому сенсі допустимість, на нашу думку, є однією з основних умов правомірності та важливим елементом правових основ

використання технічних засобів, методів і тактичних прийомів у кримінальному судочинстві, що виключає процесуальне значення отриманих результатів у випадках недотримання цієї умови будь-ким із суб'єктів їх застосування.

Деякі автори допустимість застосування тих чи інших технічних засобів і тактичних прийомів, поряд з відповідністю закону, зводять до їх наукової обґрунтованості, вважаючи її запорукою вірогідності (точності та істинності) одержуваних за їх допомогою результатів [4, с. 22; 5, с. 118; 7, с. 9].

Причинами, які ускладнюють удосконалення правового режиму застосування технічних засобів і методів, на нашу думку, є те, що у теорії кримінального процесу та криміналістики не розроблено власне самих понять правових основ (предмета, регулювання), які дають відповідь на запитання, що саме повинно бути відображено у нормах КПК. Це — перелік технічних засобів, методів і тактичних прийомів, які допускаються при провадженні слідчих дій; порядок їх застосування; права та обов'язки суб'єктів, які застосовують ці засоби і методи, або технічні правила їх використання, недотримання чи відсутність опису яких у протоколах слідчих дій є процесуальним порушенням, що спричинить визнання отриманого результату недостовірним та виключення слідчої дії з джерел доказів у справі.

При визначенні правомірності використання технічних засобів, методів і тактичних прийомів у кримінальному судочинстві насамперед важливо виділяти ті положення, які становлять структурні елементи змісту поняття правових основ, їх застосування у слідчій, судовій та експертній практиці.

У загальнонауковому і криміналістичному сенсі під технічними засобами слід розуміти прилади, інструменти, пристрої та матеріали, розроблені для вирішення окремих пізнавальних чи допоміжних завдань. Технічні засоби, розроблені на основі об'єктивних закономірностей, властивих певним явищам, предметам і процесам навколишнього світу, установлених конкретними галузями природознавства і техніки, якої-небудь правової (у тому числі кримінально-процесуальної) специфіки не мають. Тому немає необхідності наводити у КПК перелік самих технічних засобів або вказувати умови їх використання у кримінальному судочинстві. При розкритті та розслідуванні злочинів технічні засоби використовуються як допоміжні інструменти у безпосередньому пізнавальному процесі при провадженні окремих слідчих дій, мета, порядок і умови здійснення яких визначаються відповідними нормами КПК. Вирішення пізнавальних завдань за допомогою тих чи інших технічних засобів при провадженні слідчих дій здійснюється за допомогою прийомів і технічних процедур, правила проведення яких розробляються криміналістикою на основі врахування особливостей предметів і мети оволодіння ними, а також технічних характеристик, які визначають функціональне призначення і дозвільну здатність технічного засобу.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що правовими підставами застосування криміналістичних та інших наукових методів і технічних засобів є поєднання двох основних критеріїв:

— науково-технічного, під яким слід розуміти обґрунтованість і апробацію придатності методів для вирішення конкретних завдань під час розкриття і розслідування злочинів;

— процесуального, що визначає ступінь урегульованості у нормах КПК функціонального призначення методів і правомірності їх застосування суб'єктами при провадженні процесуальних дій.

Оскільки технічні засоби використовуються, як правило, у структурі певного методу, немає необхідності визначати у КПК допустимість їх застосування окремо від методів. Тому у КПК повинна бути окрема стаття, яка б визначала загальні умови допустимості застосування наукових методів і технічних засобів. Необхідно уточнити чи конкретизувати статті КПК, які регламентують порядок і умови провадження окремих видів слідчих дій та складання протоколів.

З усього викладеного випливає, що у КПК правові підстави застосування наукових методів і технічних засобів при провадженні слідчих дій необхідно удосконалити шляхом визначення умов їх допустимості та уточнення порядку і правомочності слідчого, фахівця та експерта скористатися ними з метою виявлення та дослідження обставин розслідуваної події, а також повного і точного закріплення фактичних даних у протоколі як джерелі доказів та додатках до нього. Усі інші питання забезпечення правильного і науково обґрунтованого застосування не тільки криміналістичних методів і технічних засобів, але й інших галузей спеціальних знань у практиці розкриття і розслідування злочинів належать до науково-методичних. Вони повинні висвітлюватися в курсах криміналістики чи методичних посібниках, спеціальних положеннях та інструкціях із застосування криміналістичних та інших наукових методів і засобів у слідчій, оперативно-розшуковій та експертній практиці.

Список використаної літератури

1. *Белкин Р.С.* Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики / Р.С. Белкин. — М., 1973.
2. *Белкин Р.С.* Общая теория криминалистики в условиях научно-технической революции / Р.С. Белкин // Советское государство и право. — 1977. — № 5.
3. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы / Р.С. Белкин. — М., 1987.
4. *Винберг А.И.* О сущности криминалистической техники и экспертизы / А.И. Винберг // Советское государство и право. — 1995. — № 8.
5. *Колмаков В.П.* О теоретических основах систематизации методов и средств советской криминалистики / В.П. Колмаков // Правоведение. — 1965. — № 4.
6. *Лисиченко В.К.* Использование специальных знаний в следственной и судебной практике / В.К. Лисиченко, В.В. Цыркаль. — К., 1979.
7. *Селиванов Н.А.* Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений / Н.А. Селиванов // Вопросы криминалистики. — М. — 1964. — № 12.
8. *Элькинд П.С.* Цели и средства их достижения в советском уголовном процессе / П.С. Элькинд. — Л., 1976.

УДК 343.985

В.Є. Ткаліч, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики Одеського
державного університету внутрішніх справ

ІНФОРМАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ОПЕРАЦІЇ ЩОДО ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

На основі аналізу літератури запропоновано авторські визначення тактичних комбінацій, операцій та інформаційно-тактичної операції.

Окреслено шляхи вирішення завдань щодо зміцнення правопорядку та боротьби зі злочинністю з використанням можливостей засобів масової інформації, а також напрямів формування належної громадської думки в українському суспільстві.

Ключові слова: тактична комбінація, тактична операція, засоби масової інформації, громадська думка, інформаційно-тактична операція.

Серед специфічних завдань криміналістики більшість вчених визначають розробку нових і вдосконалення існуючих тактичних прийомів, тактичних операцій і рекомендацій, спрямованих на їх ефективне використання у слідчій практиці. Саме розробка тактики слідчих дій передбачає необхідність розгляду найбільш доцільних тактичних прийомів та їх комплексів.

Уперше проблему розробки тактичних операцій як систем слідчих дій при розслідуванні злочинів висвітлював А.В. Дулов [1, с. 23 — 26]. Зокрема, він характеризував тактичну операцію як сукупність слідчих, оперативних, ревізійних та інших дій, які розробляються і проводяться при розслідуванні злочинів під керівництвом слідчого за єдиним планом з метою реалізації такого тактичного завдання, яке не може бути вирішено провадженням у справі окремих слідчих дій [2, с. 44]. У подальшому проблеми теорії тактичних операцій досліджено у працях О.Я. Баєва, Р.С. Белкіна, В.Д. Берназа, П.Д. Біленчука, Л.Я. Драпкіна, В.О. Князева, В.О. Коновалової, В.О. Образцова, О.С. Подшибякіна, А.А. Протасевича, В.І. Перкіна, М.Б. Саакяна, С.І. Цветкова, В.І. Шиканова та інших науковців.

Тактична операція у криміналістиці — це комплекс слідчих, оперативно-розшукових, превентивних, організаційно-технічних та інших дій, що об'єднані для вирішення окремого завдання з розслідування і проводяться за єдиним для них планом [3, с. 431].

На думку Р.С. Белкіна, сукупністю слідчих дій у рамках окремого акта розслідування є тактична комбінація як певне сполучення тактичних прийомів або слідчих дій, що мають за мету вирішення певного завдання з розслідування й зумовлені цією метою та слідчою ситуацією [4, с. 139]. Існує два види тактичних комбінацій: прості — комбінації тактичних прийомів, і складні — комбінації дій та заходів

[5, с. 88]. Отже, суттєвих відмінностей між складними тактичними комбінаціями, зазначеними Р.С. Белкіним, і тактичними операціями немає.

На нашу думку, тактична комбінація — це визнана обставинами справи ефективна сукупність тактичних прийомів або слідчих дій, яка проводиться з метою зміни слідчої ситуації, поведінки чи позиції підозрюваних, обвинувачених та інших осіб і створює сприятливі умови для виконання певного завдання з розслідування. Крім того, слід також виокремити й оперативну комбінацію, що є складовою оперативно-розшукової тактики, як сукупність тактичних заходів, що здійснюються у визначеній послідовності за єдиним задумом [6]. Як вірно зазначають Е.О. Дідоренко, М.М. Польської та інші автори, оперативна комбінація — це сукупність дій, що підтверджують легенду і створюють сприятливі умови для здійснення оперативно-розшукових заходів (далі — ОРЗ) [7]. Для оптимізації проведення окремої слідчої дії у поєднанні з ОРЗ має місце оперативно-тактична комбінація.

Слушною є думка криміналістів, які розглядають тактичну операцію як самостійну категорію криміналістики. Зокрема, А.Є. Михальчук вважає, що категорія тактичної операції ширша за категорію тактичної комбінації і є оптимальним поєднанням тактичних прийомів, застосовуваних при провадженні окремої слідчої дії. Вказане поєднання спрямоване на вирішення певного проміжного завдання з розслідування й зумовлене слідчою ситуацією, що склалася [8, с. 59]. М.П. Яблоков відносить тактичну операцію до основних понятійних категорій криміналістичної тактики [9, с. 189 – 193]. На думку М.В. Салтевського, тактична операція — це засіб діяльності слідчого, що використовується для вирішення тактичних завдань, які виникають під час попередження, розкриття і розслідування злочинів [10, с. 79]. М.Б. Саакян вважає, що оперативна операція — це сукупність ОРЗ та дій, що здійснюються спеціальними суб'єктами із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів за єдиним задумом та планом з метою вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності (далі — ОРД) щодо боротьби зі злочинністю на локальній території та в обмежений час [11, с. 124]. В.Д. Берназ за аналогією з військовими стратегічними операціями пропонує ввести у криміналістику поняття «стратегічні операції», які, до речі, давно проводяться та іменуються як першочергові слідчі дії та ОРЗ, подальші слідчі дії та ОРЗ. Розробку загальних проблем стратегічних операцій слід віднести до розділу «Криміналістична тактика», а стратегічні операції з розслідування певних різновидів кримінальних діянь — до розділу «Методика розслідування окремих видів злочинів». Стратегічні операції відрізняються від тактичних в основному лише тим, що вони спрямовані на доказування всіх обставин злочину, для чого складається та реалізовується план розслідування по кримінальній справі [11, с. 124].

У криміналістичній літературі доволі часто використовуються різноманітні терміни, що характеризують поняття «тактична операція». Її іменують або системою слідчих дій, або тактичним (криміналістичним) комплексом, або криміналістичною операцією.

Найімовірніше, тактична операція — це категорія криміналістичної тактики. Вона може бути визначена як система процесуальних і непроцесуальних дій та заходів (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних), тактичних прийомів і комбінацій, яка зумовлена ситуаційною необхідністю взаємодії посадових осіб різних служб правоохоронних органів і спрямована на виконання проміжного завдання з розслідування.

До важливих завдань криміналістики належить постійне відслідковування новітніх досягнень наукових дисциплін різних галузей знань. Завдяки їм збільшується та вдосконалюється науковий апарат розслідування. В.Д. Берназ, І.П. Герасимов, М.О. Селіванов, М.П. Яблоков, Л.Я. Драпкін та інші наголошують, що криміналістика покликана використовувати й пристосовувати для потреб розслідування злочинів досягнення сучасних природничих, технічних і суспільних наук.

Новому баченню існуючих, а також створенню нових тактико-криміналістичних засобів протидії злочинності сприяє розвиток комп'ютерних технологій та засобів масової комунікації. До того ж сучасна слідча діяльність потребує залучення й використання у процесі розкриття і розслідування злочинів можливостей засобів масової інформації (ЗМІ). Це викликано не лише потребою розвитку демократичних засад суспільства, але й натиском сучасних форм злочинних проявів. Як справедливо зазначає В.Є. Коновалова, криміналістична тактика сьогодні переростає свій традиційний потенціал, що потребує не тільки його поновлення, а й побудови систем тактичних прийомів, глибокого дослідження закономірностей, які лежать в основі формування останніх, а також розроблення нових прийомів та їх систем [12, с. 149].

На думку багатьох відомих учених-юристів — В.Т. Томіна, Ю.В. Наумкіна, В.А. Удовиченка, Ю.М. Грошевого та інших — значну роль у забезпеченні належного рівня правопорядку відіграє «сила» громадської думки, яка є одним із чинників, що значною мірою впливають на діяльність правоохоронних органів, покликаних протидіяти злочинності, проводити як профілактику, так і розкриття та розслідування злочинів. Громадська думка за своєю сутністю — це «спосіб вияву суспільної свідомості, сукупність суджень та оцінок різних соціальних груп і верств населення з питань суспільного й державного життя. Вона формується у процесі спілкування людей як стихійно, так і під впливом політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації» [13]. На думку багатьох провідних учених, серед різних факторів, які впливають на формування громадської думки, найважливіша роль належить ЗМІ. Г.Г. Почепцов вважає, що на сьогодні ЗМІ — найоптимальніший, технологічно найвигідніший спосіб впливу на громадську думку [14, с. 415].

Основними механізмами формування (зміни) громадської думки є використання навіювання, повторів, створення стереотипу, іміджу, формування потрібного ставлення аудиторії до тієї чи іншої події, явища.

Деякі вчені схильні називати механізми формування громадської думки маніпуляційними прийомами ЗМІ, маніпуляційними технологіями.

На жаль, як вітчизняні, так і закордонні вчені мало говорять про те, що маніпуляція у ЗМІ розрахована, по суті, на те, щоб впливати на підсвідомість аудиторії з метою перенесення і закріплення нових підсвідомих утворень (асоціацій, стереотипів, установок) у свідомості, де і відбувається зміна громадської думки [15]. Українські вчені хоча і констатують наявність такого впливу, проте роблять це без достатнього обґрунтування [16; 17]. Аналіз літератури та практики розкриття і розслідування злочинів свідчить про невикористані потенційні можливості ЗМІ у формуванні думки не тільки громадськості, а й суб'єктів кримінального процесу, спрямованої на встановлення істини у кримінальних справах.

Дотепер у криміналістичній науці недостатньо опрацьовано напрями ефективної взаємодії правоохоронних органів із ЗМІ під час розслідування злочинів, які б викликали значний суспільний резонанс, а також використовували роль громадської думки для впливу на процесуальні рішення правоохоронних органів.

Сьогодні найбільше маніпуляцій свідомістю українців відбувається навколо світової фінансової кризи. У результаті — криза у банківській сфері України та нестабільність валютного ринку спровоковані перш за все інформаційними впливами, а не реальним станом речей. Спостерігаються якісні зміни та нові тенденції розвитку організованої злочинності, які стосуються використання організованими злочинними угрупованнями (далі — ОЗУ) у протиправній діяльності сучасних інформаційних технологій (сукупності знань, засобів і методів послідовної реалізації інформаційних процесів, які допомагають у пошуку, збиранні, передаванні, обробленні, зберіганні інформації, доведенні її до користувача і не доведенні до нього) та ЗМІ.

При цьому інформаційні технології та ЗМІ застосовуються ними не тільки як засіб зв'язку, джерело отримання інформації, спосіб збереження та передання інформації, а й як знаряддя та об'єкт злочинного посягання, засіб впливу на учасників кримінального процесу та протидії правоохоронним органам.

Більше того, використання ОЗУ інформаційних технологій, особливо у сфері економіки, переростає в обов'язковий атрибут, закономірне явище. При цьому динаміка використання ОЗУ сучасних інформаційних технологій та ЗМІ як для вчинення злочинів, так і для протидії розслідуванню викликає закономірну неготовність оперативно-розшукових і слідчих підрозділів в організаційному, методичному, технічному та інформаційному відношенні адекватно вести боротьбу зі злочинністю. Отже, єдиним шляхом, що може дозволити скоротити відставання у цьому напрямі, є інтенсифікація використання інформаційних технологій під час розкриття та розслідування злочинів, учинених ОЗУ.

При плануванні заходів щодо виявлення та розкриття протиправної діяльності ОЗУ необхідно передбачати заходи щодо ведення інформаційної боротьби з ними. Зокрема, рекомендується використання інформаційних технологій, пов'язаних з методами правомірного психологічного впливу на підозрюваного (обвинуваченого) та інших осіб, з метою впливу на слідчу ситуацію в цілому або на її компоненти. Інформаційні технології також повинні використовуватися при виконанні завдань ОРД стратегічного і тактичного характеру в рамках проведення інформаційно-тактичної операції, що являє собою систему тактичних прийомів, комбінацій, слідчих дій, ОРЗ з використанням сучасних інформаційних технологій або ЗМІ, яка є ситуаційною потребою взаємодії посадових осіб різних служб правоохоронних органів і спрямована на виконання проміжного завдання розслідування.

При цьому використання можливостей інформаційних технологій для протидії організованій злочинності має бути випереджувальним та адекватним тим технологіям, які використовують ОЗУ, а також опиратися на обґрунтовані теоретичні засади, нормативно-правові акти, у тому числі й міжнародні, досвід інших країн. Ці дії повинні розглядатися як складова частина оперативно-розшукової та слідчої діяльності, що має здійснюватися професіоналами належного рівня підготовки.

Список використаної літератури

1. Дулов А.В. О разработке тактических операций при расследовании преступлений / А.В. Дулов // 50 лет советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. — Л., 1972. — С. 23 – 26.
2. Дулов А.В. Тактические операции при расследовании преступлений / А.В. Дулов. — Минск, 1979. — С. 44.
3. Криминалистика : учебник / под ред. И.Ф. Крылова, А.И. Бастрыкина. — М. : Дело, 2001. — 800 с.
4. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике / Р.С. Белкин. — М. : Юрид. л-ра, 1988. — 304 с.
5. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. — М. : НОРМА — ИНФРА-М, 2001. — 240 с.
6. Морохин Б.Г. Элементы оперативной комбинации / Б.Г. Морохин // Оперативно-розыскная работа. — 1979. — № 108.
7. Дидоренко Э.А. Оперативная комбинация / Дидоренко Э.А., Польской Н.Н., Самолов В.Г. — К., 1975. — 267 с.
8. Михальчук А.Е. Понятие тактических комбинаций при производстве следственных действий / А.Е. Михальчук // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. — Саратов: Юрид. ин-т, 1990. — С. 59.
9. Яблоков Н.П. Криминалистика / Н.П. Яблоков. — М. : НОРМА, 2009. — 400 с.
10. Салтєвський М.В. Криміналістика / М.В. Салтєвський. — Харків : Консум, 2001. — Ч. 2. — 416 с.
11. Процесуальні, тактичні та психологічні проблеми, тенденції і перспективи вдосконалення досудового слідства : матер. міжнар. наук.-практ. конфер. (Одеса, 30 трав. 2008 р.) — Одеса, 2008. — 320 с.
12. Криминалистическая тактика: состояние и тенденции : межвуз. сб. науч. тр. / Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе. — Одесса : Одесский ун-т, 1993. — С. 147 — 152.
13. Український радянський енциклопедичний словник : у 3 т. / Відп. ред. А.В. Кудрицький. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. — Т. 1. — 752 с.
14. Почепцов Г.Г. Информационные войны / Г.Г. Почепцов. — М. : Ваклер. — 2000. — 576 с.
15. Скуленко М.І. Убеждающее воздействие публицистики / М.І. Скуленко. — К. : Вища школа, 1986. — 180 с.
16. Преса у політичній системі суспільства. — К. : Либідь, 1992. — 120 с.
17. Слісаренко І.Ю. Аналіз та прогноз у висвітленні міжнародної тематики українськими засобами масової інформації / І.Ю. Слісаренко. — К. : ВПЦ «Київський університет», 1996. — 160 с.

УДК 343.18

Ю.П. Шкаплеров, кандидат юридических наук,
преподаватель Учреждения образования «Академия
МВД Республики Беларусь»

В.И. Масюк, курсант Учреждения образования
«Академия МВД Республики Беларусь»

ПРЕДЕЛЫ ДЕЙСТВИЯ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНА: ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ

Исследуются особенности и понятие пределов действия уголовно-процессуального закона. На основе проведенного анализа законодательства Республики Беларусь, взглядов ученых впервые в Беларуси формулируется определение понятия пределов действия уголовно-процессуального закона. Результатом исследования является упорядочение существующих знаний и разработка новых положений, связанных с понятием пределов действия уголовно-процессуального закона.

Ключевые слова: уголовно-процессуальный закон, пределы действия закона, действие закона в пространстве, действие закона по лицам, действие закона во времени.

Установление пределов действия нормативных правовых актов имеет важное практическое значение, поскольку существенно влияет на эффективность правового регулирования. С пределами действия нормативных актов связана реализация прав и обязанностей субъектов права, удовлетворение жизненных потребностей и интересов людей. Институт пределов действия уголовно-процессуального закона имеет непосредственное влияние на все остальные институты уголовно-процессуального права, которое выражается в определении границ их действия, что, безусловно, определяет его роль.

Сложившаяся научная практика свидетельствует о том, что ученые всегда уделяли большое внимание изучению и регламентации пределов действия материальных норм, не придавая при этом значения не менее важным пределам действия процессуальных норм. Такой неравнозначный подход нашел свое проявление и в настоящее время, когда законодательство, регулирующее пределы действия уголовно-процессуального закона, имеет пробелы и противоречия, а научная база недостаточна: большинство трудов по данной проблематике принадлежит зарубежным авторам, преимущественно российским [1]. В то же время исследователи действия уголовно-процессуального закона не уделяют должного внимания рассмотрению понятия пределов действия уголовно-процессуального закона. Возможно, в этом и кроются причины наличия пробелов в уголовно-процессуальном законодательстве, несоответствия специальных норм общим и, как

следствие, существования ошибок при установлении соответствующих норм права, регламентирующих пределы действия уголовно-процессуального закона.

Для определения понятия пределов действия уголовно-процессуального закона значение имеет конкретизация нормативных документов, содержащих положения, которые касаются осуществления уголовно-процессуальной деятельности. Международные акты, Конституция Республики Беларусь [2], Закон Республики Беларусь «О нормативных правовых актах Республики Беларусь» [3] устанавливают общие границы действия нормативных правовых актов, которые распространяются и на уголовно-процессуальный закон. В свою очередь специальные нормы, определяющие пределы действия уголовно-процессуального закона, содержатся в Уголовно-процессуальном кодексе (далее — УПК) Республики Беларусь [4], а также в Законе Республики Беларусь «О введении в действие Уголовно-процессуального кодекса Республики Беларусь» [5].

Кроме вышеуказанных источников, следует назвать и другие акты законодательства, в том числе издаваемые Президентом Республики Беларусь. Например, Декреты Президента Республики Беларусь от 20 января 2000 года № 2 «О некоторых вопросах единоличного рассмотрения судьей уголовных дел» [6], от 15 июня 2001 года № 18 «Об утверждении положения о народных заседателях» [7], от 18 апреля 2009 года № 3 «О некоторых мерах по усилению борьбы с коррупцией» [8]. Данные декреты действовали несколько месяцев до внесения соответствующих изменений в УПК и другие нормативные правовые акты.

Основными международными источниками правового регулирования пределов действия уголовно-процессуального закона являются Конвенция государств-участников Содружества Независимых Государств о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам, подписанная в г. Минске 22 января 1993 года (Минская конвенция) [9], Конвенция государств-участников Содружества Независимых Государств о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам, подписанная в г. Кишиневе 7 октября 2002 года (Кишиневская конвенция) [10], Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву от 10 декабря 1982 года [11], Конвенция о территориальном море и прилежащей зоне от 29 апреля 1958 года [12] и др.

К указанному необходимо добавить, что сферу действия уголовно-процессуальных отношений определяют также межправительственные и межведомственные соглашения, нормы которых применяются при отсутствии международных договоров либо в их дополнение. Среди них особо следует выделить Соглашение между Правительством Республики Беларусь и Правительством Эстонской Республики о сотрудничестве в борьбе с преступностью, вступившее в силу 3 декабря 2004 года [13], и Соглашение между Министерством внутренних дел Республики Беларусь и Министерством внутренних дел Румынии о сотрудничестве в борьбе с преступностью, вступившее в силу 23 июля 1997 года [14]. В отношении двух указанных соглашений в Законе Республики Беларусь «О международных договорах Республики Беларусь» [15] применяются термины «межправительственный договор» и «международный договор межведомственного характера», а для обозначения всех договоров и соглашений в целом используется словосочетание «международный договор Республики Беларусь». Однако представляется

правильным не употребляют последний термин в определении понятия пределов действия уголовно-процессуального закона, так как оно должно быть универсальным и применяться не только в белорусской уголовно-процессуальной науке.

До принятия действующего кодекса специальные нормы, регулирующие пределы действия уголовно-процессуального закона, отсутствовали, так как Уголовно-процессуальный кодекс БССР 1961 года не регламентировал пределы действия уголовно-процессуального закона. Кроме того, необходимо учитывать, что процессуальные нормы тесно взаимосвязаны с материальными, поэтому положения, регулирующие пределы действия уголовного закона, также влияют на пределы действия уголовно-процессуального закона.

Анализ законодательства и научных трудов позволяет сделать вывод о том, что понятия «пределы действия закона», «пределы действия нормативного правового акта» рассматриваются как тождественные. Несмотря на широкое применение данных терминов, в нормативных правовых актах не содержится их легального определения. Наиболее глубокие исследования этих понятий проводятся в рамках общей теории права. Так, В.В. Лазарев определяет действие нормативного правового акта как порождение тех юридических последствий, которые в нем предусмотрены. Он также устанавливает зависимость нормативного правового акта и нормы права, содержащейся в нем, указывая, что пределы действия норм права определяются пределами действия нормативного правового акта, в котором данные нормы содержатся [16, с. 302].

Существуют и другие научные дефиниции. Например, А.А. Тилле действие закона формулирует как обязательность исполнения закона в течение определенного промежутка времени, на определенной территории (в пространстве) и в отношении конкретного круга лиц, организаций или иных субъектов права [17]. Таким образом, действие закона (нормативного правового акта) — понятие, определяющее пределы обязательности закона во времени, в пространстве, по кругу лиц.

Однако эти тождественные понятия следует отличать от понятия «действие права». Как отмечает В.И. Гайман, под действием права следует понимать его свойство (способность) в определенной среде оказывать идейно-мотивационное воздействие на личность, общность людей и вследствие этого обеспечивать соответственно своим целям, принципам и предписаниям правомерный характер человеческой деятельности и поступков [18]. Иначе говоря, под действием права следует понимать не его рамки и ограничения в действии, а воздействие права на субъекты права и проявление его в общественных отношениях.

Как отмечалось, Закон Республики Беларусь «О нормативных правовых актах Республики Беларусь» [4] в главе 17 содержит «Действие нормативных правовых актов во времени, в пространстве и по кругу лиц» общие нормы, регулирующие пределы действия уголовно-процессуального закона. Такой подход белорусского законодателя, зафиксировавшего три аспекта действия нормативного правового акта (во времени, в пространстве, по кругу лиц), является общепринятым. Эти три направления регламентированы и в УПК Республики Беларусь. Причем в уголовно-процессуальном законе допущено явное несоответствие общепринятой научной терминологии. Например, ст. 3 УПК, регламентирующая действие уголовно-процессуального закона в пространстве, что вытекает из буквального толкования этой нормы, имеет название «Пределы действия уголовно-процессуального

закона», что предполагает включение в данную норму всех трех аспектов действия уголовно-процессуального закона. Наименование ст. 4 УПК Республики Беларусь «Действие уголовно-процессуального закона в отношении иностранных граждан и лиц без гражданства» соответствует ее содержанию, однако эта норма лишь частично описывает действие уголовно-процессуального закона по кругу лиц и является отсылочной.

Приведенный анализ законодательства свидетельствует о том, что УПК Республики Беларусь, как и все нормативные правовые акты, имеет определенные временные, территориальные ограничения (границы) своего действия и распространяется на установленный круг лиц. Вместе с тем некоторые ученые в качестве отдельного аспекта пределов действия нормативного правового акта выделяют действие его по кругу общественных отношений [16, с. 186]. Однако действие закона по кругу общественных отношений определяется не внутри отрасли права, а на уровне системы права. Поэтому действие закона, в том числе и уголовно-процессуального, по кругу общественных отношений нецелесообразно исследовать на уровне конкретной отрасли права, а необходимо изучать и выделять в качестве отдельного аспекта пределов действия закона на уровне системы права. Из этого следует, что действие уголовно-процессуального закона определяется только тремя аспектами: в пространстве, во времени и по кругу лиц. Уголовно-процессуальный закон распространяет свое действие на все без исключения общественные отношения, входящие в предмет уголовно-процессуального права, поэтому здесь не существует рамок и ограничений.

Таким образом, пределы действия уголовно-процессуального закона можно определить как установленные нормативными правовыми актами, нормами ратифицированных и вступивших в силу международных договоров рамки действия уголовно-процессуального закона во времени, в пространстве, по кругу лиц, в которых он имеет юридическую силу и является обязательным для участников уголовного процесса.

Предложенная дефиниция рассматриваемого понятия отражает его сущность, что позволяет отличать его от смежных терминов и отдельных аспектов действия закона. Понимание сути данного понятия позволит избавиться от ошибок при дальнейшем исследовании проблем действия уголовно-процессуального закона. Помимо этого, в представленном определении указаны источники уголовно-процессуального права, которые содержат нормы, устанавливающие пределы действия уголовно-процессуального закона. В нем также сформулированы аспекты действия уголовно-процессуального закона, которыми и определяются соответствующие рамки. Также в дефиниции указываются субъекты как обязательный элемент любого правоотношения. В этой связи данное определение может являться основой для дальнейшего изучения проблем действия уголовно-процессуального закона.

Список использованной литературы

1. Гулялова М.К. Действие уголовно-процессуального закона во времени, в пространстве и по кругу лиц : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика, Судебная экспертиза» / М.К. Гулялова. — Екатеринбург, 2003. — 22 с.

2. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 года и 17 октября 2004 года) // Консультант Плюс: Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь, принятый Палатой представителей 24 июня 1999 года, одобренный Советом Республики 30 июня 1999 года : текст Кодекса по состоянию на 4 января 2010 года // Консультант Плюс : Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

4. О нормативных правовых актах Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 10 января 2000 года № 361-З (в ред. Закона Республики Беларусь от 02.07.2009) // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

5. О введении в действие Уголовно-процессуального кодекса Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 16 октября 2000 года № 430-З // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

6. О некоторых вопросах единоличного рассмотрения судьей уголовных дел : Декрет Президента Республики Беларусь от 20 января 2000 года № 2 // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

7. Об утверждении положения о народных заседателях : Декрет Президента Республики Беларусь от 15 июня 2001 года № 18 // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

8. О некоторых мерах по усилению борьбы с коррупцией : Декрет Президента Республики Беларусь от 18 апреля 2009 года № 3 // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

9. О ратификации Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам, подписанной 22 января 1993 года в г. Минске : Постановление Верховного Совета Республики Беларусь от 10 июня 1993 года № 2354-XII (в ред. Протокола от 28.03.1997) // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

10. О ратификации Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам : Закон Республики Беларусь от 14 июня 2003 года № 207-З // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

11. Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву (подписана в г. Монтего-Бей 10.12.1982) // Консультант Плюс : Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр. — М., 2010.

12. Конвенция о территориальном море и прилежащей зоне (подписана в г. Женеве 29.04.1958) // Консультант Плюс : Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр. — М., 2010.

13. Об утверждении Соглашения между Правительством Республики Беларусь и Правительством Эстонской Республики о сотрудничестве в борьбе с преступностью : Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 25 октября 2004 года № 1332 // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

14. О сотрудничестве в борьбе с преступностью : Соглашение между Министерством внутренних дел Республики Беларусь и Министерством внутренних дел Румынии от 23 июля 1997 года // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.

15. *О международных договорах Республики Беларусь* : Закон Республики Беларусь от 23 июля 2008 года № 421-З // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ЮрСпектр, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2010.
16. *Лазарев В.В.* Теория государства и права: учеб. для вузов / В.В. Лазарев, С.В. Липень. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Спарк, 2000. — 511 с.
17. *Тилле А.А.* Время, пространство, закон / А.А. Тилле. — М. : Юрид. л-ра, 1965. — 209 с.
18. *Общая теория государства и права* : учебн. / [Гайман В.И. и др.] ; под ред. В.В. Лазарева. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 1999. — С. 140.

УДК 343.983

Л.Г. Бордюгов, кандидат юридичних наук,
заступник директора Донецького НДІ судових
експертиз Міністерства юстиції України

ОСОБЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ СИТУАЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРТНОГО ЗАВДАННЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВО-ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто питання, що характеризують етапи експертного дослідження (підготовчий, основний, заключний), надано загальну стратегію вирішення ситуалогічного експертного завдання при проведенні судово-екологічної експертизи.

Ключові слова: судово-екологічна експертиза, стадії експертного дослідження, уявна динамічна модель, ідеальна модель, оперативно-інформаційна дослідна модель.

Як відомо, в площині розслідування справ, пов'язаних з порушеннями вимог екологічного законодавства, нерідко лежать чинники технічного характеру. Тож воно повинно будуватися не тільки на традиційних положеннях криміналістики, а й з активним використанням елементів, які формуються у новій сфері криміналістичних знань — судовій ситуалогії, основу якої становить методологія ситуалогічного дослідження [1, с. 68]. Методологія ситуалогічного дослідження використовується при вирішенні ситуалогічних завдань судової експертизи.

Питанням вирішення експертних завдань у теорії судової експертизи у різні роки присвячували свої роботи відомі вчені-криміналісти, а саме: А.І. Вінберг [2, с. 54 – 93], Г.Л. Грановський [3, с. 55 – 80; 4, с. 27 – 43], Ю.Г. Корухов [5, с. 12 – 26], Н.Т. Малаховська [6, с. 81 – 104], М.С. Романов [7, с. 8 – 15], О.Р. Шляхов [8, с. 3 – 26] та інші.

Як зазначено у роботах вказаних авторів, у процесі експертного дослідження використовуються спеціальні методи та технічні засоби, які дозволяють виявити приховану у вихідних даних інформацію, що має доказове значення [9, с. 118].

Методика експертного дослідження по справах, пов'язаних з порушеннями вимог екологічного законодавства, повинна базуватися на загальній методології судової експертизи і складатися з таких етапів: підготовчий (попереднє дослідження), основне дослідження, що містить аналітичну, порівняльну та синтезуючу стадії, і заключний, на якому оцінюються всі результати дослідження і формулюється висновок [10, с. 44 – 98].

Методика, що пропонується, регламентує проведення екологічних експертних досліджень з основних питань, що виникають у судово-слідчій практиці при розгляді справ, пов'язаних з порушеннями вимог екологічного законодавства, і її гносеологічні положення мають універсальний характер.

Вирішення питань щодо техніко-організаційних причин, умов та наслідків екологічних правопорушень потребує проведення ситуалогічних досліджень, метою яких є встановлення механізму екологічної події й окремих її фрагментів. Методичну основу цих досліджень становить ситуаційний аналіз механізму екологічної події, суть якого полягає у дослідженні сукупності слідових ситуацій, що настають одна за другою [1, с. 11].

До опосередкованих об'єктів ситуалогічних досліджень належать дії людей, пов'язані з використанням механізмів, знарядь та інструментів, що безпосередньо беруть участь у слідоутворенні, а тому разом зі слідами-відображеннями, які ними утворюються, є безпосередніми об'єктами експертного дослідження [12, с. 84].

При проведенні досліджень експертом-екологом вивчається процес функціонування виробничої системи, у тому числі механізм виникнення, ускладнення та розвитку надзвичайних екологічних ситуацій техногенного характеру, встановлюється взаємозв'язок різних обставин, досліджуються фактори появи цього стану і виявляються неадекватні дії працівників підприємства, у результаті яких виникли ці обставини.

При проведенні судово-екологічної експертизи використовується сумативна комплексна методика — сума послідовно використовуваних методів однієї спеціалізації для встановлення паралельних зв'язків, що характеризують об'єкт дослідження [13, с. 52].

На першому (підготовчому) етапі експерт-еколог ознайомлюється з наданими на дослідження матеріалами та об'єктами, з'ясовує експертне завдання, складає план подальшої роботи з наданими матеріалами.

У зв'язку з тим, що при призначенні судово-екологічних експертиз слідство найчастіше цікавлять питання щодо причин та наслідків надзвичайних екологічних ситуацій, головним для усвідомлення експертного завдання є вивчення матеріалів справи за фактом порушення екологічного законодавства. Це зумовлюється, по-перше, необхідністю ознайомлення експерта із ситуацією, що виникла, з метою ретельного аналізу механізму події, який поряд з іншими елементами передбачає дії осіб, причетних до неї.

Для усвідомлення експертного завдання, пов'язаного з вивченням механізму надзвичайної екологічної події, експерту слід вже на цьому етапі отримати уявлення про характер події, яка вивчається, її стадії, об'єкти, що при цьому взаємодіють. Усі необхідні відомості можуть та повинні бути взяті з матеріалів справи. Вивчаючи матеріали справи, експерт оцінює обсяг та характер інформації про подію: визначає її достатність, оцінює з точки зору надійності відображення елементів події та втрат інформації при її перекодуванні на стадіях, що передують експертизі. У цьому полягає друга причина, що вимагає від експерта ретельного вивчення матеріалів справи на стадії з'ясування експертного завдання.

Органічно пов'язана з усвідомленням експертного завдання та визначенням шляхів його вирішення на цій стадії експертного дослідження така дія, як оцінка надійності інформації та її достатності [14, с. 172 – 176].

Отже, відправною точкою проведення судово-екологічної експертизи є усвідомлення змісту і характеру завдань, поставлених експерту для вирішення, а також вивчення фактичних даних про надзвичайну екологічну подію, що має за мету насамперед оцінку вихідних даних експертного дослідження.

Планування порядку дослідження, визначення його обсягу, характеру та попереднього терміну завершення, необхідних методів, прийомів та засобів дослідження, а також послідовності їх використання є основними елементами цього етапу.

Другий етап (основне дослідження) передбачає проведення системно-структурного та інженерно-логічного аналізу, у процесі якого виявляються взаємозалежні показники і встановлюються домінуючі причинно-наслідкові зв'язки. Ці дослідження ґрунтуються на інженерних розрахунках (за необхідності) та положеннях відповідних наук, вивченні якісних сторін і зовнішніх проявів одно- і багатомірних ознак події, логічному дослідженні їх взаємозалежностей. Основні теоретичні аспекти цього етапу судово-екологічної експертизи наведено нижче.

На першій (аналітичній) стадії цього етапу за результатами вивчення наданих на судово-екологічну експертизу матеріалів справи експертом будується уявна динамічна модель надзвичайної екологічної події. Експерт-еколог відтворює послідовність стадій та дій її учасників тощо, у результаті чого він може визначитися з організаційними та технічними чинниками, що призвели до неї.

Після побудови уявної динамічної моделі надзвичайної екологічної події експертом-екологом створюється ідеальна модель, тобто ідеальна функціональна модель підприємства (або його частини), в якій певні дії працюючих і робота механізмів відповідають усім необхідним технічним та організаційним параметрам роботи і не можуть призвести до виникнення надзвичайної екологічної події. Тобто на основі ідеальної моделі визначаються належні дії працюючих, які відповідають вимогам правил екологічної безпеки.

На другій (порівняльній) стадії цього етапу дослідження уявна динамічна модель надзвичайної екологічної події та ідеальна модель дій працюючих, що відповідають вимогам правил екологічної безпеки, порівнюються. При цьому належні дії працюючих порівнюються з їх фактичними діями і встановлюються домінуючі причинно-наслідкові залежності дій, що призвели до виникнення надзвичайної екологічної ситуації.

На підставі порівняння вказаних моделей судовий експерт-еколог формує оперативно-інформаційну дослідну модель — загальну інформаційну модель, яка відображає ознаки об'єкта, що досліджується, і несе інформацію про нього. Крім того, ця модель є оперативною, оскільки містить у собі сукупність дослідницьких операцій, що визначають хід вирішення поставленого завдання. Таким чином, виникненню того чи іншого варіанта вирішення питання, що досліджується експертом, завжди передує уявне створення експертом оперативно-інформаційної моделі досліджуваного об'єкта (ситуації) [15, с. 387].

На третій (синтезуючій) стадії проводиться оцінка результатів дослідження цього етапу — власне надання відповіді на запитання щодо висновків, які випливають з проведених досліджень. При цьому оцінка результатів дослідження передбачає з'ясування низки обставин:

- чи всі істотні фактори враховано?;
- чи не містять ці фактори прихованих допущень?;
- як впливають наявні приховані допущення на висновок, що випливає з результатів досліджень?

Метою заключного етапу є оцінка результатів на всіх етапах (стадіях) дослідження і формулювання висновку [16, с. 26 – 27].

Будучи тісно пов'язаною з усіма основними стадіями, оцінка результатів проведених досліджень є самостійною стадією, що завершує експертне дослідження [17, с. 135].

Обґрунтованість висновку експертного дослідження залежить не тільки від логічності суджень, що викладаються у дослідницькій частині висновку, їх несуперечності, але і від чіткості, конкретності висновків, що унеможлиблює різні тлумачення. У судженнях експерта, які викладаються у дослідницькій частині, у висновках, що випливають з неї, не повинно міститися порушень законів логічного мислення [15, с. 390].

Великого значення при цьому набуває метод ситуалогічного моделювання, що здійснюється, як зазначалося вище, на основі формування експертом-екологом оперативно-інформаційної моделі досліджуваної ситуації, під час побудови якої використовується комунікативне знакове моделювання.

Комунікативне знакове моделювання — це відтворення властивостей об'єкта (субстратних, структурних, функціональних) та його відношень у термінах натуральної мови та символах. Знакове моделювання є абстрактно-теоретичним, тому що його суть становить опис ідеальної моделі (ідеального психологічного образу об'єкта, що моделюється) [18, с. 117 – 118].

На рис. 1 у загальному вигляді наведено алгоритм вирішення ситуалогічного експертного завдання при проведенні судово-екологічної експертизи з використанням запропонованої методики.

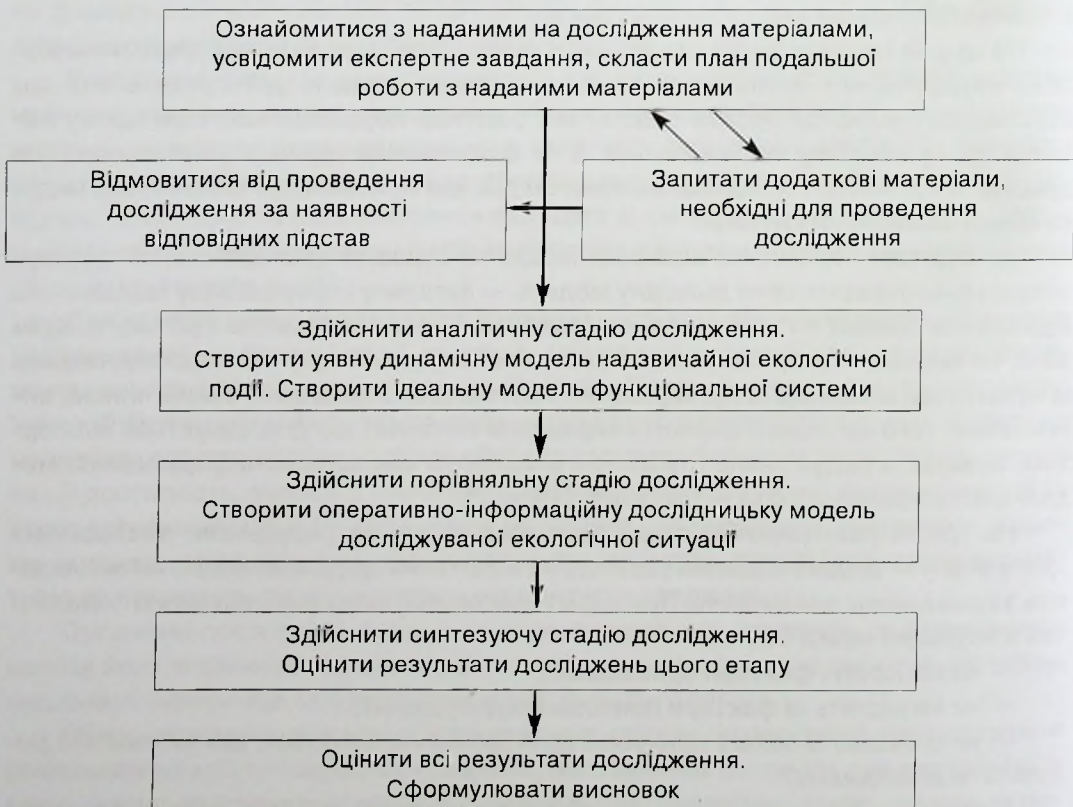

Рис. 1. Алгоритм вирішення ситуалогічного експертного завдання при проведенні судово-екологічної експертизи

Резюмуючи викладене вище, можна дійти висновку, що вирішення ситуаційного експертного завдання — це цілісний динамічний процес, що складається з низки стадій, кожна з яких потребує ретельного аналізу, логічного мислення, виваженості дій та суджень.

Список використаної літератури

1. Цимбал М.Л. Проблеми одержання інформації при застосуванні спеціальних знань у процесі розслідування пожеж / М.Л. Цимбал // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матер. (до 55-річчя видання роботи С.М. Потапова «Введение в криминалистику») / [ред. колегія Цимбал М.Л., Сімакова-Єфремян Е.Б., Шерстюк В.М. та ін.]. — Харків : Право, 2001. — С. 68 – 72.
2. Винберг А.И. Общая характеристика методов экспертного исследования / А.И. Винберг, А.Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1977. — № 28. — С. 54 – 93.
3. Грановский Г.Л. Экспертные задачи: понятие, структура, стратегия решения / Г.Л. Грановский // Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1985. — С. 55 – 80.
4. Грановский Г.Л. Алгоритмические и эвристические методы решения экспертных задач / Г.Л. Грановский // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1980. — Вып. 42. — С. 27 – 43.
5. Корухов Ю.Г. Методологические основы криминалистической экспертной диагностики / Ю.Г. Корухов // Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистической экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1987. — С. 12 – 26.
6. Малаховская Н.Т. Понятие экспертных задач и возможность построения их иерархической системы (применительно к дактилоскопической экспертизе) / Н.Т. Малаховская // Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1985. — С. 81 – 104.
7. Романов Н.С. Диагностика как метод и задача судебно-экспертного исследования / Н.С. Романов // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. — К. : Вища школа, 1985. — Вып. 31. — С. 8 – 15.
8. Шляхов А.Р. Задачи судебной экспертизы / А.Р. Шляхов // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1980. — Вып. 42. — С. 3 – 26.
9. Зинин А.М. Введение в судебную экспертизу / Зинин А.М., Омелянюк Г.Г., Пахомов А.В. — М. : Изд. Московск. психол.-социал. ин-та. — Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. — 240 с.
10. Шляхов А.Р. Структура экспертного исследования и гносеологическая характеристика выводов эксперта-криминалиста / А.Р. Шляхов // Труды ВНИИСЭ. — М. : ВНИИСЭ, 1972. — Вып. 4. — С. 3 – 112.
11. Романов Н.С. Методологические вопросы комплексной судебной экспертизы по установлению лица, управлявшего транспортным средством / Н.С. Романов, В.А. Киреев // Криминалистика и судебная экспертиза : межвед. науч.-метод. сб. — К. : Мин-во юст. Украины, 1997. — Вып. 48. — С. 9 – 15.
12. Сегай М.Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 1997. — 174 с.
13. Дружинин Г.М. Судебная горно-техническая экспертиза в структуре криминалистического учения о связях взаимодействия / Дружинин Г.М., Бордюгов Л.Г., Кривченко Ю.А. // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матер. — Вип. 4 / [ред. колегія А.П. Заєць, М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько та ін.]. — Харків : Право, 2004. — С. 48 – 53.
14. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : науч.-практ. пособ. / Ю.Г. Корухов. — М. : НОРМА-ИНФРА. — М., 1998. — 288 с.

15. Романов Н.С. Основные этапы экспертного исследования в судебной автотехнической экспертизе / Н.С. Романов // Криминалистика и судебная экспертиза : республ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. раб. — К. : Ред.-изд. отдел МВД УССР, 1972. — Вып. 9. — С. 385 – 390.

16. Бордюгов Л.Г. Этапы экспертного дослідження при проведенні судової гірничотехнічної експертизи / Л.Г. Бордюгов // Наука и технологии: шаг в будущее — 2006 : матер. I межд. науч.-практ. конф. — Белгород : Руснаучкнига. — 2006. — Т. 9 : Право. — С. 25 – 28.

17. Ароцкер Л.Е. Сущность оценки и ее место в методике экспертного исследования / Л.Е. Ароцкер // Судебная экспертиза : V сб. пробл. научн. работ по судебн. эксп. — Л. : Медицина, Ленинградское отделение, 1977. — С. 133 – 136.

18. Кучеров И.Д. Системный метод и моделирование в криминалистике / И.Д. Кучеров // Актуальные теоретические и общеметодические проблемы судебной экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1975. — Вып. 16. — С. 115 – 125.

УДК 343.983

О.В. Одерій, начальник кафедри
Донецького юридичного інституту
Луганського державного університету
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Р.В. Мудрецький, суддя
Костянтинівського міськрайсуду
Донецької області

ПРОТИДІЯ СУДОВОМУ РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ

Проаналізовано різні точки зору щодо питання протидії розслідуванню, розглянуто загальні положення протидії судовому розгляду кримінальних справ та визначено основний зміст, сутність і поняття цього явища.

Ключові слова: протидія, конфліктність, судовий розгляд, кримінальна справа, кримінальне судочинство.

За умов суттєвих перетворень, що спостерігаються в Україні як у політичній, так і у соціально-економічній сферах, ускладнюється і криміногенна ситуація. Сьогодні злочинність зазнала суттєвих негативних якісних і кількісних змін — стала більш організованою та озброєною, інтелектуалізованою та професійною, агресивною та економічно потужнішою, що збільшило її можливості у формуванні корумпованих зв'язків зі структурами влади та правоохоронними органами. Дедалі більш реальними стають політичні претензії представників злочинного світу.

Окрім того, підвищеними стали вимоги до судової влади в Україні. Основним принципом судово-правової реформи, схваленої постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 року «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні», є створення такого судочинства, яке б максимально гарантувало право на:

- судовий захист, рівність громадян перед законом, умови для здійснення змагальності;
- реалізацію презумпції невинуватості, радикальне реформування матеріального і процесуального законодавства;
- перевірку законності та обґрунтованості прийнятих судом рішень, визначення умов допустимості доказів.

Водночас широкого розповсюдження набуло таке соціальне явище, як протидія не лише розкриттю та розслідуванню злочинів, а й судовому розгляду кримінальних справ, а також протидія діяльності правоохоронних органів у цілому.

Для більш чіткого розуміння сутності такого явища, як протидія судовому розгляду кримінальних справ, з'ясування її ознак, видів, форм та розроблення

ефективних засобів її подолання доцільно насамперед визначити поняття протидії судовому розгляду кримінальних справ.

Протидія — це «дія, що перешкоджає іншій дії» [1, с. 644]. Проблема протидії у криміналістиці не нова. Вона об'єктивно існує з моменту, коли держава через відповідні органи почала переслідувати винних у вчиненні злочинів, які прагнуть уникнути відповідальності будь-яким чином.

Про різні форми протидії (приховування злочину, вплив на потерпілих, свідків) згадувалося ще у документах Давнього світу (епохи Рамзеса IX, 12 – 11 ст. до н.е.), середньовіччя (Салічеська правда франків, німецький збірник «Кароліна» (1532 р.), «Молот відьом») та інших історичних етапів [2, с. 54; 3, с. 132 – 135].

Протидія є різновидом конфліктної поведінки, оскільки спрямована не лише на блокування будь-якої дії, а й на перешкоджання досягненню кінцевої мети, отриманню конкретного результату (наприклад, встановленню всіх обставин вчинення злочину, участі в ньому обвинуваченого тощо). Відсутність конфлікту зазвичай є доволі рідкісним явищем у кримінально-процесуальних відносинах, оскільки останні виникають у зв'язку із залученням до кримінальної відповідальності конкретної особи та припускають настання відносно неї покарання [4, с. 13 – 14]. Звідси і конфліктна ситуація, в якій проходить судовий розгляд кримінальної справи, що зумовлена наявністю протилежностей, коли злочинець прагне за будь-яку ціну уникнути кримінальної відповідальності або покарання, вчиняючи для цього різні дії, підключаючи корумповані зв'язки. За таких умов суд повинен подолати зазначені дії та встановити всі обставини вчинення злочину.

Проблеми протидії з боку кримінального середовища та застосування методів з її подолання розглядалися у роботах вітчизняних та закордонних вчених, найважливішими з яких є:

— докторські дисертації В.М. Карагодіна «Основи криміналістичного вчення про подолання протидії розслідуванню» (м. Свердловськ, 1992 р.) та Е.У. Бабаєвої «Основи криміналістичної теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню» (м. Москва, 2006 р.);

— кандидатські дисертації С.Ю. Журавльова «Протидія діяльності з розслідування злочинів і тактика його подолання» (м. Новгород, 1992 р.), О.Л. Стуліна «Тактичні основи подолання навмисної протидії розслідуванню злочинів» (м. Саратов, 1999 р.) та О.В. Александренко «Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню»;

— праця Р.С. Белкіна «Протидія розслідуванню та шляхи її подолання криміналістичними та оперативно-розшуковими засобами і методами» [5].

Окремі аспекти протидії розслідуванню кримінальних справ викладено і в інших роботах:

— виявлення слідів злочину та дослідження фактів приховування злочинів [6, с. 354 – 376; 7; 8];

— протидія слідству під час проведення окремих слідчих дій та шляхи її подолання з позиції тактики їх проведення [9; 10];

— деякі аспекти розслідування в умовах протидії у різних слідчих ситуаціях [11] та під час розслідування окремих видів злочинів [12, с. 100 – 105; 13];

— протидія з боку злочинних угруповань та корумпованих зв'язків [14, с. 150 – 171; 15; 16; 17 с. 151 – 168].

Незважаючи на значний внесок науковців у розробку поняття протидії, її форм, засобів та методів подолання, їх теоретичні здобутки стосуються насамперед протидії розслідувань на досудових стадіях кримінального процесу (до порушення кримінальної справи та після її порушення). Протидія на стадії судового розгляду кримінальної справи розглядається як можлива дія, проте сутність цього явища досконально не вивчено, автори лише вказують на існування протидії судовому розгляду кримінальних справ без визначення її особливостей. Так, Е.У. Бабаєва, розглядаючи криміналістичну теорію подолання протидії кримінальному переслідуванню і досліджуючи протидію на всіх стадіях кримінального судочинства, зазначає, що на п'ятому його етапі, стадії судового розгляду, протидія кримінальному переслідуванню здійснюється різними засобами [18, с. 7]. С.О. Стулін акцентує увагу на тому, що практично жоден випадок з виявлення, розкриття злочинів, судового розгляду кримінальних справ не обходиться без подолання протидії [19, с. 2]. О.В. Александренко вказує на існування протидії кримінального середовища ще на стадії підготовки і вчинення злочинів, що продовжується під час розслідування, судового розгляду, а найчастіше — в умовах кримінально-виконавчих установ [4, с. 16]. Установленню основних кримінально-процесуальних, криміналістичних та оперативно-розшукових аспектів протидії учасниками кримінального судочинства як розслідуванню злочинів, так і судовому розгляду кримінальних справ приділив увагу А.А. Каніфатов у своїй роботі «Захист кримінального процесу від ненормативної поведінки його учасників» [20, с. 8].

Таким чином, на сьогодні проведено певні теоретичні дослідження з цієї проблеми, встановлено існування протидії, у тому числі й на стадії судового розгляду кримінальних справ, та обґрунтовано необхідність її подолання. Зрозуміло, що для визначення поняття протидії судовому розгляду кримінальних справ необхідно використовувати усі наукові здобутки, напрацьовані на цей час. Однак при цьому слід враховувати й особливості протидії під час судового розгляду кримінальних справ як самостійного виду діяльності.

Слушною є думка Л.Є. Ароцкера, що на стадії судового розгляду відбувається нове самостійне дослідження обставин справи (хоча б тільки тому, що проводиться судом, а не слідчим, а також за інших процесуальних умов). Самостійний характер судового розгляду визначається низкою обставин, які впливають із самої сутності судового дослідження, а саме:

- суд не зв'язаний попередньою оцінкою доказів, наданою слідчим;
- суд не обмежується доказами, зібраними слідчим, та має право збирати будь-які додаткові докази, потрібні слідству;
- суду і тільки суду належить право кінцевої оцінки доказів та право винесення вироку, тобто остаточного рішення по справі.

Самостійний характер судового розгляду визначає можливість та необхідність використання судом відповідних криміналістичних прийомів та методів. При цьому суд має право використовувати будь-які криміналістичні методи незалежно від того, чи використовувалися вони на досудовому слідстві. Це жодним чином не свідчить про недооцінку стадії досудового слідства. Робота слідчого чи органів дізнання у багатьох випадках визначає подальшу та кінцеву діяльність суду, а тому немає жодних підстав протиставляти ці дві тісно пов'язані між собою стадії

кримінального процесу, які врешті-решт мають одну мету — встановлення об'єктивної істини у справі.

Процесуальна діяльність суду, як відомо, проходить за умов, які суттєво відрізняються від обстановки та умов досудового слідства, тому не можна механічно переносити на стадію судового розгляду всі прийоми та методи криміналістики, які розроблені для досудового слідства [21, с. 13 – 17].

Очікувана та існуюча протидія зацікавлених осіб процесу встановлення істини, на думку О.Ю. Корчагіна, належить до суб'єктивних факторів, що впливають на зміст судової ситуації, яку він за різними критеріями поділяє на:

- прості, ускладнені та складні;
- початкові та подальші;
- конфліктні та безконфліктні.

Ним визначено і фактори, що впливають на характер судової ситуації: зміна свідчень, неявка на судове засідання потерпілого, свідка й інших викликаних осіб, заява клопотань учасниками процесу, вилучення доказів, відмова від підтримання обвинувачення [22, с. 11, 35].

Аналіз наукових джерел свідчить про відсутність серед вчених єдиного розуміння поняття протидії. Основними питаннями, з приводу яких не досягнуто єдності, є обсяг, зміст і співвідношення понять «приховування злочину» і «протидія розслідуванню».

Так, В.М. Карагодін у своєму дослідженні надає таке визначення: «Протидія попередньому розслідуванню — це навмисні дії (або система дій), спрямовані на перешкоджання виконанню завдань попереднього розслідування та встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі». При цьому автор не заперечує того, що протидія має і форму бездіяльності, тобто пасивних процесів, що виражаються в утриманні від дій, необхідних для виконання завдань розслідування [23, с. 18]. На нашу думку, у цьому визначенні правильно сформульовано кінцеву мету протидії — «перешкоджання встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі», а також означено дії суб'єктів протидії — як активні, так і пасивні. Аналогічної точки зору дотримується Р.С. Белкін, який визначає протидію розслідуванню як «навмисну діяльність з метою перешкоджання вирішенню завдань розслідування і встановленню істини у кримінальній справі» [5, с. 129].

Протидія, як перешкоджання встановленню об'єктивної істини у справі, правомірно впливає з розуміння завдання кримінального судочинства, викладеного у ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу (далі — КПК) України. Ним є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що беруть у ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочину, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону для того, щоб кожного, хто вчинив злочин, було притягнуто до кримінальної відповідальності і жодного невинного не було покарано.

На нашу думку, при визначенні поняття протидії слід урахувувати певні уточнення, зокрема те, що не всі види протидії судовому розгляду кримінальних справ є навмисними. Так, Е.У. Бабаєва правомірно вказує на те, що такі дії, як затримка з наданням висновку експертом, надання імовірного висновку за можливості сформулювати категоричний висновок фактично створюють суттєві перешкоди під час розслідування, хоча зазвичай не є навмисними діями експертів (імовірний висновок та затримка з наданням висновку можливі внаслідок багатьох об'єктивних і

суб'єктивних причин: велика завантаженість експертів роботою, недостатність наданих на дослідження матеріалів, непрофесійність тощо) [18, с. 9].

Також визначення поняття протидії обов'язково повинно передбачати протиправність дій (бездіяльність), адже дозволені законом дії, які у деяких випадках хоча й ускладнюють розгляд судом кримінальних справ, проте не можуть належати до протидії. Так, ст. 21 КПК України передбачено забезпечення підозрюваному, обвинуваченому і підсудному права на захист, а ст. 43, 43-1, 263 КПК України — їх право відмовитися надавати свідчення та відповідати на запитання. Крім того, чинним Кримінальним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами не передбачено будь-якої відповідальності для зазначених осіб за надання завідомо неправдивих свідчень, а тому ці дії слід розцінювати як законні та як спосіб захисту осіб від звинувачення, що сприяє більш глибокому вивченню справи та в кінцевому підсумку встановленню істини у справі, а отже, вказані дії не є протиправними.

Р.С. Белкін використовує термін протиправності при визначенні поняття протидії: «Протидія розслідуванню — це протиправна діяльність осіб, зацікавлених у кінцевому результаті справи». Суб'єктами цієї діяльності можуть бути особи, що вчинили злочин, його співучасники та їх оточення, корумповані працівники державних та інших органів і організацій, правоохоронних структур тощо. Протидія розслідуванню визначається у діях, безпосередньо спрямованих на приховування злочину (знищення та зміна слідів злочину і злочинця, різні інсценування злочину тощо), ухилення від відповідальності (неявка за викликом слідчого чи суду, виїзд в іншу місцевість, перехід на нелегальне становище тощо). Під час протидії здійснюється тиск на свідків та потерпілих з метою зміни їхніх свідчень у сприятливу сторону, робиться спроба підкупу експертів та інших осіб, що беруть участь у справі, вчиняються насильницькі дії стосовно слідчого, працівників органів дізнання тощо [24, с. 177].

Вважаємо помилковою точку зору Е.У. Бабаєвої, яка зазначає, що у процесі розслідування протидія з боку підозрюваного та обвинуваченого виражається як у неправомірних, незаконних, так і у правомірних, законних діях, які перешкоджають швидкому, об'єктивному, повному і всебічному розслідуванню [18, с. 8]. Таке положення нагадує інквізиційний характер кримінального судочинства, а цілеспрямована боротьба з такою «протидією» може завадити реалізації права на захист.

Не заперечує існування протидії у межах закону, характерної для багатьох кримінальних справ, і О.В. Александренко, але погоджується з невід'ємністю такого права для підозрюваних і обвинувачених, що використовується для захисту їхніх інтересів та, як правило, долається без особливих труднощів [4, с. 16].

С.Ю. Журавльов розглядає протидію розслідуванню як систему дій (або бездіяльність), спрямовану на досягнення мети приховування злочину шляхом недопущення долучення його слідів до сфери кримінального судочинства та їх подальшого використання як судових доказів [25, с. 9 – 10]. Із цим визначенням важко погодитися, адже автор, власне кажучи, оперує тими самими категоріями, що характеризують приховування злочинів. Тим часом протидія як розслідуванню, так і судовому розгляду полягає не тільки у перешкоджанні «долученню слідів злочинів...». Для неї характерний протиправний вплив не тільки на сліди, навіть у найширшому розумінні цього слова, але й на організаційно-правові відносини, що

складаються у процесі розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Неможливо не погодитися з В.П. Бахіним, який вказує на те, що вивчення «механізмів» протидії розслідуванню на цей час не може обмежуватися дослідженням способів приховування та фальсифікації слідів злочину, неправдивого свідчення, відмови від свідчень тощо, оскільки головною рисою сучасної протидії є саме різні форми здійснення тиску (впливу) на всіх осіб, від поведінки й свідчень яких залежить можливість встановлення істини по кримінальних справах (потерпілого, свідка, слідчого, експерта тощо) [26].

Зводить протидію до приховування злочину і Р.М. Шеховцов, визначивши протидію розслідуванню як «своєрідний вид цілеспрямованої активності суб'єктів злочину, інших заінтересованих осіб, що виражається у вигляді однократно здійснюваних навмисних дій чи у вигляді структурно складної навмисної діяльності, спрямованої на приховування, змінення, знищення інформації, яка має доказове значення, а також її носіїв з метою перешкодити встановленню обставин вчиненого злочину та винності причетних осіб». При цьому він критично ставиться до протидії у вигляді бездіяльності, розуміючи під формою протидії вид активної поведінки протидіючого суб'єкта [15, с. 27].

Розцінює протидію лише як завжди активну діяльність і Б.В. Щур, який вказує на те, що її необхідно відрізнити від усіляких перешкод розслідуванню, але водночас визначає протидію розслідуванню як діяльність заінтересованих осіб, що спрямована на перешкоджання розкриттю і розслідуванню злочинів за допомогою створення перешкод на шляху встановлення істини по кримінальній справі [16, с. 15, 19].

Вважаємо, що протидію неможливо зводити лише до активних дій, незважаючи на те, що у буквальному розумінні слова «протидія» і передбачає власне дію як активну форму діяльності, що перешкоджає іншій діяльності. Слід враховувати, що бездіяльність є своєрідним видом волевиявлення, хоча на практиці має місце безліч випадків, коли і бездіяльність перешкоджає правомірній діяльності суду із встановлення істини у справі. Залишивши поза увагою зазначений аспект як один з різновидів протидії судовому розгляду справи, можна не досягнути бажаного результату щодо розроблення комплексних заходів з її подолання. Бездіяльність осіб щодо протидії судовому розгляду кримінальних справ може проявлятися, наприклад, у невиконанні з різних причин органом досудового слідства судового доручення, експертом — судової експертизи. Прикладом бездіяльності є відсутність доставки на судові засідання підсудного, що знаходиться під вартою, невиконання працівниками органів внутрішніх справ розшуку підсудного, що переховується від суду, та безліч інших. Так, розглядаючи приховування злочину як форму протидії розслідуванню, Р.С. Белкін, погоджуючись з В.А. Овечкіним, розуміє діяльність з приховування злочину не тільки як активну форму людської поведінки, але й як пасивну — бездіяльність [6, с. 364].

Дещо інакше розуміє протидію розслідуванню О.Л. Стулін, що визначає її як систему навмисних дій чи бездіяльності винних осіб та осіб, які їм потурають, що здійснюються з метою ухилення від кримінальної відповідальності чи необґрунтованого її пом'якшення [19, с. 5]. Запропоноване визначення має певні некоректності, оскільки:

— по-перше, до протидії належить лише система дій чи бездіяльності;

- по-друге, звужено коло осіб, які здійснюють протидію;
- по-третє, мета зазначених осіб зводиться лише до ухилення від кримінальної відповідальності чи необґрунтованого її пом'якшення.

Особи, які протидіють судовому розгляду кримінальної справи, не завжди ставлять за мету кардинальну зміну напрямку її розгляду, уникнення кримінальної відповідальності, а лише намагаються завадити та створити перешкоду будь-якій судовій дії, наприклад, шляхом неявки на судові засідання свідка через небажання йти до суду (низька правова свідомість), фальсифікації слідчим протоколу допиту. Зазначена протидія зводиться до поодиноких актів і загалом не становить великих труднощів щодо її подолання.

До осіб, здатних чинити протидію, на нашу думку, слід віднести також й інших учасників кримінального процесу, свідків, а подекуди й осіб, покликаних сприяти здійсненню правосуддя. Наприклад, свідки, які не бажають з'являтися до суду через зайнятість, потерпілий, впевнений у винуватості конкретної особи у вчиненні злочину, що навмисно своїми поясненнями вводить суд в оману, навряд чи мають за мету ухилення підсудного від відповідальності.

Особливу увагу слід приділити тим випадкам, коли до затягування судових процесів та порушення процесуальних термінів призводить неналежне виконання своїх обов'язків учасниками процесу (прокурорами, адвокатами, експертами), що у результаті суттєво порушує право громадян на судовий захист.

Причини недотримання судами встановлених термінів розгляду поряд з факторами, пов'язаними з діяльністю суду, можуть бути такі:

- неявка на судові засідання прокурорів і адвокатів;
- тривала затримка судово-експертними закладами проведення експертиз, у тому числі судово-медичних і судово-психіатричних, та недостатньо чітко виконання експертами своїх обов'язків;
- нездійснення органами внутрішніх справ розшуку підсудних та приводів осіб, які ухиляються від судового розгляду;
- нездійснення органами прокуратури належного нагляду за цим напрямом діяльності органів внутрішніх справ;
- незабезпечення конвояною службою доставки на судові засідання підсудних, які перебувають під вартою;
- відсутність доставки або несвоєчасна доставка поштовою службою судових викликів та повідомлень.

Не слід забувати й про такі факти у слідчій та судовій практиці, як навмисне порушення органом дізнання, слідчим, судом кримінально-процесуального законодавства, що у подальшому може призвести до невідвортної втрати доказової бази та винесення судом неправомірного рішення — необґрунтованого звинувачувального чи виправдувального вироку, постанови про закриття провадження по справі тощо. Мотивами такої поведінки відповідальних осіб можуть бути:

- особиста зацікавленість у результатах вирішення справи, вплив корупційних схем і тиск на осіб, у провадженні яких перебуває справа;
- намагання органу дізнання та досудового слідства швидше розкрити резонансну кримінальну справу (при цьому свідомо допускається, що такі вчинки беззаперечно створюватимуть перешкоди на шляху встановлення істини по справі).

Велику негативну роль відіграє «погоня» за статистичними показниками, звіти щодо яких складають як органи дізнання, слідства, прокуратури, так і судові органи:

— розкриття вчиненого злочину будь-якими шляхами у найкоротші терміни;

— направлення органом досудового слідства до суду певної, не меншої, ніж у попередньому звітному періоді, кількості кримінальних справ;

— скасування прокурором певної, не меншої, ніж у минулому періоді, кількості постанов про відмову в порушенні кримінальної справи або про закриття провадження у справі;

— намагання суду розглянути справу в найкоротші терміни, щоб запобігти звинуваченню у затягуванні та не переносити нерозглянуту кримінальну справу на майбутній звітний період.

Зрозуміло, що намагання не погіршити статистику має негативні наслідки, оскільки у «погоні» за вказаними показниками не приділяється належна увага основному — зібранню доказів відповідно до чинних кримінально-процесуальних норм, встановленню обставин справи, виявленню як тих обставин справи, що викривають, так і тих, що виправдовують обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують і обтяжують відповідальність, з урахуванням вимог ст. 22 КПК України.

Вказані вище обставини можуть негативно вплинути і на подальший розгляд кримінальної справи судом, що може призвести до судової помилки, оскільки окремі докази по справі (як звинувачувального, так і виправдувального характеру) може бути втрачено назавжди, а разом з ними і «судова перспектива» кримінальної справи, рішення по якій, хоча і приймається, але неодноразово скасовується, справа повертається на новий судовий розгляд або на додаткове розслідування. Врешті-решт кримінальна справа втрачає свою «свіжість», актуальність, щодо неї спостерігається затягування і як підсумок — її закриття, а у разі судової помилки можуть постраждати невинні особи, яких може бути засуджено за злочин, якого вони не вчиняли.

Для прийняття кінцевого процесуального рішення необхідна відповідна сукупність доказів, допустимість та достовірність яких не викликає сумніву. Якщо збір доказів пов'язаний із суттєвими процесуальними порушеннями, то це неминуче призводить до негативних наслідків. 60 – 90 роки ХХ ст. позначено непоодинокими випадками винесення обвинувальних вироків невинним особам, у тому числі й з призначенням вищої міри покарання. Помилковому вирокі передували необґрунтоване затримання невинних осіб як підозрюваних, надання санкції на арешт підозрюваного за відсутності для того підстав, необґрунтоване притягнення до кримінальної відповідальності тощо. Головними причинами «негативного» правосуддя були обвинувально-репресивний характер судочинства колишнього СРСР та закоренілі у кримінальному переслідуванні вказаного періоду незаконні стандарти з обвинувальним нахилом і методи його практичного здійснення, коли переслідувалася мета не встановлення істини, а викриття винного [27, с. 329 – 330].

Аналізуючи наукові роботи з протидії розслідуванню, слід зазначити, що за змістом багатьох з них (за винятком, наприклад, Р.С. Белкіна, В.М. Карагодіна, які визначали протидію як перешкоду встановленню істини у справі) протидія розглядалася односторонньо, а саме як створення перешкод доказуванню у справі, у процесі викриття винного, що є невірним з точки зору сутності протидії судовому розгляду

кримінальних справ, оскільки не розглянуто другу сторону протидії, метою якої є притягнення до відповідальності невинного. Це доводить визначення протидії, наведене Е.У. Бабаєвою, яка зазначила, що протидія (перешкоджання) визначається у створенні підслідним, його захисником, потерпілим, свідками, іншими суб'єктами кримінального процесу, а також іншими особами, зацікавленими у результатах кримінальної справи, перешкод здійсненню кримінального переслідування [18, с. 5].

Для визначення поняття протидії на стадії судового розгляду кримінальної справи доцільно з'ясувати, з якого моменту виникає протидія саме судовому її розгляду. На нашу думку, така протидія може виникнути задовго до отримання судом кримінальної справи та проявлятися у діяльності, яку можна віднести до приховування злочину, його слідів, протидії розслідуванню кримінальної справи, тобто у діях, на перший погляд характерних для протидії на досудових стадіях кримінального процесу. Метою такої протиправної діяльності у багатьох випадках є ухилення від кримінальної відповідальності взагалі, її необґрунтоване зменшення або навпаки — притягнення невинних до кримінальної відповідальності, що залишається актуальним і на стадії судового розгляду кримінальної справи, оскільки перешкоджає встановленню істини у справі. Така сукупність дій або окремі дії можуть бути припинені ще до стадії судового розгляду кримінальної справи або навпаки продовжуватися, але мати наслідки на стадії судового розгляду кримінальної справи. Тому беззаперечно залишається актуальним завдання щодо уникнення зазначених негативних наслідків такої протидії. Якщо не вдається виправити ситуацію, яка вже існує по кримінальній справі, що надійшла до суду внаслідок вдалої протидії, яка мала місце на досудовому слідстві, то завданням суду є виявлення у кримінальній справі таких явищ та недопущення нових помилок, на які розраховують суб'єкти зазначеної діяльності. На досудовому слідстві «...можна зустріти все: від фальсифікації протоколу допиту особи, що взагалі не допитувалася, відтворення обстановки та обставин події з незрячим підозрюваним до заподіяння тілесних ушкоджень невинному громадянину» [28, с. 6]. З урахуванням тлумачення слова «протидія» як дії, яка перешкоджає іншій дії, на нашу думку, слід говорити про протидію стосовно всього, що має за мету перешкодити здійсненню правосуддя [4, с. 26].

Також слід зазначити, що більшість авторів, розглядаючи поняття протидії у доволі вузькому аспекті, розуміють протидію в основному як перешкоджання законній діяльності правоохоронних органів, встановленню істини по конкретній справі тощо. Не заперечуючи такого поняття протидії у вузькому розумінні, в умовах сьогодення слід розглядати протидію судовому розгляду кримінальних справ як кінцевому етапові кримінального судочинства й у більш широкому розумінні — як протидію функціонуванню судового органу зокрема та судової гілки влади взагалі, що здійснюється й на рівні законодавчої та виконавчої гілок влади, руйнуючи механізм стримування та противаг між гілками влади в країні. Це проявляється у:

- неналежному фінансуванню судів і судової системи;
- незабезпеченні судів необхідними технічними засобами для правильної організації судового процесу;
- існуванні недосконалого процесуального законодавства і законодавства, що регулює положення про судоустрій та статус суддів;

— навмисній дискредитації судової гілки влади у засобах масової інформації тощо.

Зазначене сприяє розвитку в масах правового нігілізму, значно послаблює здатність суду виконувати свою функцію та долати протидію інших осіб по конкретній кримінальній справі. Як зазначає В.П. Бахін, під час розробки та реалізації результативних засобів подолання протидії повинні чітко виокремлюватися дві складові частини:

— те, що може бути викрито та подолано на рівні діяльності правоохоронних органів;

— те, що може бути подолано лише за рахунок можливостей держави та суспільства у цілому.

Без реалізації цих обох груп заходів злочинність буде почувати себе комфортно [26].

У дисертаційній роботі А.А. Каніфатова приділено увагу як традиційній формі протидії органам кримінальної юстиції, так і обставинам політико-правового характеру, які є детермінуючим фактором кримінально-процесуальних правопорушень [20, с. 2].

Звідси можна дійти висновку, що до протидії судовому розгляду кримінальних справ слід віднести не тільки окремі дії чи бездіяльність, систему зазначених вище дій чи бездіяльності, але й інші внутрішні та зовнішні фактори, що дезорганізують передбачені законом кримінально-процесуальні відносини між учасниками кримінального судочинства, перешкоджають як діяльності суду при здійсненні функцій судової влади, так і діяльності судової гілки влади в цілому.

Таким чином, на підставі аналізу результатів наукових досліджень вважаємо, що протидією судовому розгляду кримінальних справ є протиправна навмисна чи ненавмисна система дій (бездіяльності) або окремі дії (бездіяльності) учасників кримінального судочинства, інших осіб, а також такі зовнішні свідомо створені негативні фактори, які перешкоджають встановленню істини у кримінальній справі. Її розгляду об'єктивним, неупередженим судом і незалежними суддями та прийняттю законного й обґрунтованого рішення.

Правильне розуміння протидії судовому розгляду кримінальних справ має велике значення для формулювання її видів, форм, проявів, розробки своєчасних, ефективних заходів її подолання, що створюватиме серйозні перешкоди особам, які намагаються протидіяти законній діяльності суду при вирішенні кримінальних справ, сприятиме виникненню необхідних умов для зменшення судових помилок, незаконних рішень по кримінальних справах, буде підставою для подальшої наукової розробки зазначеного поняття щодо окремих видів злочинів і окремих видів злочинної діяльності.

Список використаної літератури

1. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, С.Ю. Шведова. — М.: Азъ, 1993. — 960 с.

2. Круглов Е.А. Правовые акты Древнего Мира о мерах преодоления противодействия судопроизводству / Е.А. Круглов, Л.В. Лившиц // Южно-уральские криминалистические чтения : межвуз. сб. науч. тр. — Уфа, 2001. — Вып. 9. — С. 54 – 63.

3. Асаенко Б.В. Развитие теоретико-правовых взглядов на проблему противодействия предварительному расследованию преступлений / Б.В. Асаенко // Проблемы криминалистики. — Минск, 2003. — С. 132 – 135.

4. *Александренко О.В.* Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню: дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 / О.В. Александренко — К., 2004. — 184 с.
5. *Белкин Р.С.* Противодействие расследованию и пути его преодоления криминалистическими и оперативно-розыскными средствами и методами / Р.С. Белкин // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции органов предварительного расследования ; под ред. Т.В. Аверьяновой, Р.С. Белкина. — М., 1997. — 400 с.
6. *Белкин Р.С.* Курс Криминалистики : в 3 т. / Р.С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — Т. 3 : Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — 480 с.
7. *Лузгин И.М.* Способ сокрытия преступления и его криминалистическое значение / И.М. Лузгин, В.П. Лавров. — М. : МФЮЗО при Академии МВД СССР, 1980. — 30 с.
8. *Даньшин М.В.* Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : навч. посіб. / М.В. Даньшин. — Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. — 116 с.
9. *Весельський В.К.* Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : моногр. / В.К. Весельський. — К. : НАВСУ НВТ «Правник», 1999. — 125 с.
10. *Коновалова В.Е.* Допрос: тактика и психология : учебн. пособ. / В.Е. Коновалова. — Харків : Консул, 1999. — 156 с.
11. *Лук'янчиков Б.Є.* Типові слідчі ситуації і шляхи їх розв'язання в окремих позазаводових методах розслідування / Б.Є. Лук'янчиков, Є.Д. Лук'янчиков // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. — 2001. — № 1 (4). — С. 261 – 268.
12. *Волобуєв А.Ф.* Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва : навч. посіб. / А.Ф. Волобуєв ; під ред. проф. О.М. Бандурки. — Харків : Рубикон, 2000. — 272 с.
13. *Звягин А.И.* Противодействие расследованию убийств по найму и криминалистические методы его преодоления: дисс. ...канд. юрид. наук : 12.00.09 / Звягин Александр Иванович. — М., 2004. — 195 с.
14. *Яблоков Н.П.* Расследование организованной преступной деятельности / Н.П. Яблоков. — М. : Юристъ, 2002. — 172 с.
15. *Шехавцов Р.М.* Форми та способи протидії розслідування злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями): дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Шехавцов Руслан Миколайович. — Луганськ, 2003. — 238 с.
16. *Щур Б.В.* Тактика усунення протидії розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Щур Б.В. — Харків, 2004. — 297 с.
17. *Аркуша Л.И.* Выявление и расследование организованной преступной деятельности при наличии коррумпированных связей / Л.И. Аркуша. — Одесса : Одесская нац. юрид. акад., 2003. — 207 с.
18. *Бабаева Э.У.* Основы криминалистической теории преодоления противодействия уголовному преследованию : автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; Судебная экспертиза» / Э.У. Бабаева. — М., 2006. — 44 с.
19. *Стулин О.Л.* Тактические основы преодоления умышленного противодействия расследованию преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Стулин О.Л. — СПб., 1999. — 187 с.
20. *Канифатов А.А.* Защита уголовного процесса от ненормативного поведения его участников: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Канифатов А.А. — М. : РГБ, 2003. — 195 с.
21. *Ароцкер Л.Е.* Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел / Л.Е. Ароцкер. — М. : Юрид. л-ра, 1964. — 176 с.
22. *Корчагин А.Ю.* Организационно-тактические и методические основы криминалистического обеспечения судебного разбирательства уголовных дел : автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. юрид. наук / А.Ю. Корчагин. — Краснодар, 2008. — 44 с.
23. *Карагодин В.Н.* Преодоление противодействия предварительному расследованию / В.Н. Карагодин. — Свердловск : Изд-во Уральск. ун-та, 1992. — 176 с.
24. *Белкин Р.С.* Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. — М. : Мегатрон XXI, 2000. — 265 с.

25. Журавлев С.Ю. Противодействие деятельности по раскрытию и расследованию преступлений и тактика его преодоления : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; Судебная экспертиза» / С.Ю. Журавлев. — Н. Новгород, 1992. — 18 с.

26. Бахин В.П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962 – 2002) [Электронный ресурс] / В.П. Бахин. — К., 2002. — Режим доступа: <http://pravoznavec.com.ua/books/90/5176/27/#chapter>.

27. Новик В.В. Криминалистические аспекты доказывания по уголовным делам: проблемы теории и практики / В.В. Новик. — СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2005. — 471 с.

28. Про стан здійснення правосуддя судами загальної юрисдикції в 2000 році та заходи щодо його вдосконалення з метою реалізації положень Конституції України // Вісник Верховного Суду України. — 2001. — № 1. — С. 3 – 8.

УДК 343.133 : 343.74

К.С. Фомічов, ад'юнкт

*Київського національного університету
внутрішніх справ*

ЗМІНА ПІДСУДНОСТІ ПРИ ВИРІШЕННІ СПРАВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З КОРПОРАТИВНИМИ КОНФЛІКТАМИ І НЕЗАКОННИМ ЗАХОПЛЕННЯМ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ, ЯК ПЕРЕШКОДА РЕЙДЕРСТВУ

Висвітлено проблеми рейдерства (незаконного заволодіння суб'єктів господарювання), а саме факти зміни підсудності під час вирішення справ, пов'язаних з корпоративними конфліктами і незаконним захопленням суб'єктів господарювання, як перешкода рейдерству.

Ключові слова: підсудність, корпоративні конфлікти, заволодіння, суб'єкт господарювання, рейдерство.

Зміни, що проводилися в СРСР упродовж останнього десятиріччя минулого століття під гаслами створення ринкової економіки, підвищення рівня життя населення, реалізації цінностей свободи і демократії, справедливості та законності, не виправдали надій мільйонів людей. Важкий економічний спад, нестабільність у фінансовому секторі, параліч соціальної сфери, масова бідність, реформування (ліквідація) багатьох установ... Олігархічні угруповання, володіючи необмеженим контролем над інформаційними потоками, обслуговували виключно власні корпоративні інтереси. Ринкові відносини захопили сфери, для них протипоказані. Поняття «купівля-продаж» почало розповсюджуватися на ухвалення законів, дії чиновників, рішення судів, що не тільки аморально, але й смертельно небезпечно для суспільства і держави.

Доказом цього є феномен рейдерства. Розповсюдження неправомірних захоплень (ворожих поглинань, недобросовісних перехоплень корпоративного контролю) стало помітною тенденцією останніх декількох років в економіці пострадянського простору.

Розробці заходів протидії незаконному захопленню (поглинанню) суб'єктів господарювання шляхом корупції та насильства — рейдерству — присвячено фундаментальні праці Г.А. Андрощука, П.П. Крайнева, Л.Г. Вороненка, О.М. Бандурки, В.Є. Духова, К.Я. Петрової, І.М. Червякова, А.І. Берлача, О.А. Груніна, М.В. Єремеева, С.І. Николаюка, Д.Й. Никифорчука, П.І. Орлова, С.К. Реверчука, М.П. Стрельбицького, Л.М. Стрельбицької, В.С. Житомирського, Т. Ткачука, М.М. Колесникова та інших.

У кримінальних операціях (йдеться вже про цілу індустрію) з незаконного поглинання власності зазвичай беруть участь безпосередньо або опосередковано багато осіб — посадовці, різні підприємницькі структури, контролюючі правоохоронні і судові органи, а також криміналітет. Часто ця скоординована діяльність у рамках однієї операції реалізовується на широкому географічному просторі.

З урахуванням суспільного резонансу, який отримують окремі рейдерські атаки, а також інтересу юридичної громадськості доцільно проаналізувати окремі питання, які мають важливе значення для захоплення підприємств або перешкоджають незаконному поглинанню.

Законом України від 15 грудня 2006 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення підсудності справ з питань приватизації та з корпоративних спорів» (далі — Закон) було внесено суттєві зміни до процесуальних кодексів, що сприяло припиненню низки зловживань, пов'язаних з поданням однакових позовів з корпоративних спорів до різних судів у різних регіонах України з винесенням у непоодиноких випадках діаметрально протилежних судових рішень [1].

Так, Законом внесено зміни до Господарського кодексу (далі — ГК) України, зокрема до ст. 167, яка доповнена ч. 3 такого змісту: «Під корпоративними відносинами маються на увазі відносини, що виникають, змінюються та припиняються щодо корпоративних прав» [2, с. 144]. Можна не у всьому погоджуватися із зазначеним визначенням корпоративних відносин, але наведена дефініція узагальнила різні погляди і надала універсальне тлумачення, яке законодавець розуміє під корпоративними відносинами.

Варто зазначити, що це визначення є більш зрозумілим, ніж попереднє, і стоїть самої конструкції поданих позовів, якими різні рейдерські групи користувалися для заволодіння підприємствами.

Найпоширенішими позовами були:

- визнання недійсними рішень загальних зборів акціонерів (зборів учасників);
- визнання неправомірним скликання загальних зборів акціонерів (зборів учасників);
- визнання законними окремих правочинів, у тому числі рішень загальних зборів-двійників;
- усунення перешкод при виконанні своїх повноважень керівниками підприємства.

Завдяки таким «інструментам» забезпечувався «вхід» на підприємство-мішень і проводилися необхідні дії для захоплення контролю над ним. У теперішній редакції Закону до компетенції господарських судів віднесено лівову частку тих позовів, які потенційно становлять загрозу будь-якому підприємству з неналежним рівнем захисту від рейдерських захоплень.

Однією з найбільших переваг Закону стало віднесення до виключної компетенції господарських судів справ у спорах між господарським товариством і його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарського товариства, що пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності цього товариства. Ці спори розглядаються господарським судом за місцезнаходженням

господарського товариства згідно з Єдиним державним реєстром юридичних та фізичних осіб — підприємців.

Однак Закон із вкрай необхідними змінами до процесуальних кодексів не врегулював окремі питання. Вже перші випадки застосування Закону під час розгляду справ і винесення по них рішень судами загальної юрисдикції засвідчили про суттєву відмінність поглядів суддів на його норми.

Згідно з п. 1 Прикінцевих положень Закон набирає чинності з дня його опублікування, тобто всі зміни, внесені до Господарського і Цивільного процесуальних кодексів (далі — ГПК і ЦПК відповідно) України, є чинними з 29 грудня 2006 року [3, с. 356]. При цьому дещо перебільшену увагу приділено заявам і скаргам, поданим до набрання чинності цим Законом, за якими не відкрито (не порушено) провадження у справах — суди по господарських і цивільних справах після надходження позовної заяви повинні упродовж 5 днів винести ухвалу про відкриття (порушення) провадження у справі, або про відмову у відкритті (порушенні) провадження у справі. Тобто законодавцем окрему увагу приділено питанню вирішення підсудності заяв і скарг, поданих до судів упродовж 5 днів до дня набрання чинності Законом (п. 2 Прикінцевих положень: «Після набрання чинності цим Законом заяви і скарги у справах, передбачених абзацом першим пункту 1 та пунктом 4 частини першої статті 12 Господарського процесуального кодексу України, по яких не порушено (не відкрито) провадження, розглядаються господарським судом у порядку, встановленому Господарським процесуальним кодексом України» [2, с. 141]).

Обґрунтованим убачається впорядкування апеляційного і касаційного розгляду скарг на рішення, які були ухвалені до набрання чинності цим Законом.

Водночас Закон не надає прямої відповіді на запитання, яким чином треба вести провадження у цивільних або адміністративних справах за заявами і скаргами у справах, передбачених абзацом першим п. 1 та п. 4 частини першої ст. 12 ГПК України, за якими відкрито провадження і які перебувають у провадженні судів загальної юрисдикції [2, с. 142].

Для більш чіткого розуміння необхідно проаналізувати не тільки норми чинного законодавства в редакції з урахуванням норм Закону, але й обставини, що передували прийняттю Закону. Щодо цього є щонайменше дві точки зору. Під час практичного застосування норм ЦПК України у справах між господарським товариством і його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарського товариства, що пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності цього товариства, судді здебільшого постановляють ухвали про закриття провадження у справі на підставі ч. 1 ст. 205 ЦПК України, яка передбачає закриття судом своєю ухвалою провадження у справі у випадку, якщо така справа не підсудна суду в порядку цивільного судочинства. При цьому ст. 206 ЦПК України зобов'язує суддів у випадку закриття провадження у справі на підставі ч. 1 ст. 205 ЦПК України роз'яснити позивачу, до юрисдикції якого суду віднесено вирішення цієї справи [3, с. 356].

Жодного слова про особливості застосування цієї норми щодо справ, по яких відкрито провадження, Прикінцеві положення Закону не містять. Це означає, що для таких судових справ необхідно застосовувати загальні норми без будь-яких

обмежень, оскільки з 29 грудня 2006 року справи корпоративного характеру не підсудні судам загальної юрисдикції як цивільним, так і адміністративним [1].

З другого боку, позиція окремих суддів у судах загальної юрисдикції під час розгляду зазначеної категорії справ полягає у тому, що зміни, внесені до чинного законодавства щодо виключної підсудності спорів у корпоративних відносинах господарським судам за місцем державної реєстрації господарського товариства, не стосуються справ, по яких відкрито провадження і ведеться судовий розгляд. На підтвердження такої точки зору наводяться аргументи, що на день відкриття провадження по таких цивільних справах ще не існувало норми, яка б відносила такі справи до виключної компетенції господарських судів. Як наслідок, суди продовжують слухати справи.

З цією точкою зору не можна погодитися, враховуючи таке. У випадках, коли рішення у справі станом на день набрання чинності Законом не винесено, суд, який розглядає справу, повинен керуватися чинним процесуальним кодексом. Після 29 грудня 2006 року ЦПК України і ГПК України надають чітку відповідь на запитання, до компетенції якого суду належить вирішення категорії справ, що аналізуються. Тому брати до уваги окремі міркування стосовно того, що станом на день відкриття провадження у справі питання виключної підсудності не було врегульовано, немає підстав.

Друга позиція щодо безпідставності продовження слухання справ судами загальної юрисдикції по спорах, що виникають з корпоративних відносин, після набрання чинності Законом полягає у тому, що безумовною підставою для скасування в апеляційному або касаційному порядку рішень згідно зі ст. 311 і 338 ЦПК України, є розгляд справ з порушенням правил виключної підсудності [3, с. 356]. Ця норма є чинною після 29 грудня 2006 року, особливостей її застосування щодо справ, які слухалися судами до набрання чинності Законом, не передбачено, і будь-які рішення, ухвалені судами загальної юрисдикції після цієї дати, повинні бути скасовані як такі, що винесені з порушенням правил виключної підсудності.

Окремо слід зупинитися на політичному аспекті цього питання. Прийняття Закону стало одним з кроків до побудови в Україні перепон на шляху незаконного рейдерського захоплення підприємств. Враховуючи численні порушення, яких припускалися суди загальної юрисдикції, у тому числі через свідоме створення зацікавленими особами штучних підстав для розгляду справ поза місцем реєстрації господарського товариства, потребувало негайного врегулювання питання про розгляд справ за місцем реєстрації підприємства з метою надання йому можливості належним чином представляти свої інтереси у справах, що виникають з корпоративних відносин. Варто також зазначити, що цивільних справ щодо одного і того самого підприємства-мішені існувало декілька, а іноді і декілька десятків або сотень. Дуже часто зазначені справи розглядалися різними судами України, які виносили вкрай суперечливі рішення, що негативно впливало як на формування судової практики, так і на безпосередню долю підприємств, їхніх власників, трудових колективів тощо. Процедура виклику сторін у справі була непрозорою, тому судові рішення часто виносилися без представника господарського товариства [4, с. 123].

На підставі аналізу чинного законодавства, а також характеру справ і спрямованості дій рейдерських груп під час вирішення окремих цивільних справ після

набрання чинності Законом можна стверджувати, що відсутність окремої норми щодо застосування Закону для спорів, які випливають з корпоративних відносин, що перебувають у провадженні судів загальної юрисдикції, є не прогалиною, а свідомим кроком, яким законодавець вирішує питання ревізії штучно створених корпоративних спорів і практично досягає цієї мети. Усі провадження у справах щодо спорів, які випливають з корпоративних відносин і знаходилися у провадженні судів загальної юрисдикції, підлягають закриттю через їх непідсудність цим судам.

Водночас не можна заперечувати, що крім рейдерських позовів у провадженні судів загальної юрисдикції перебувала певна кількість звичайних позовів зі спорів, що виникли між господарським товариством і його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарського товариства, які пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням і припиненням діяльності цього товариства [5, с. 68]. Для таких справ чинне законодавство встановило можливість звернення за вирішенням спору до господарського суду відповідно до правил виключної підсудності, у тому числі надало можливість фізичній особі звернутися до суду з позовом у спорі, який виник з корпоративних відносин, що раніше було неможливим, оскільки фізична особа, що є акціонером (учасником) господарського товариства, не могла бути позивачем у господарському процесі.

Таким чином, кількість судових справ за позовами з корпоративних спорів повинна суттєво зменшитися, що зменшить навантаження як на суди, що розглядають ці справи, так і на підприємства, представники яких повинні були брати участь одночасно у декількох судових засіданнях у різних містах і областях України. Не є секретом, що подання до судів значної частини рейдерських позовів не мало за мету винесення рішення як такого. Перевага надавалася ухвалам про забезпечення позову. Термін існування таких ухвал складає від одного дня до декількох тижнів. Але після винесення ухвал про забезпечення позовів, а також після їх перегляду апеляційним судом справа продовжує розглядатися, сторони викликаються на судові засідання, на які, як правило, не з'являються, судові засідання відкладаються, подаються численні безпідставні клопотання тощо. З огляду на величезну кількість справ цієї категорії, справедливим є закриття провадження у всіх справах і звернення з новими позовами згідно з визначеними правилами виключної підсудності до господарських судів [6, с. 187].

Щодо можливості поновлення строку позовної давності у справах за позовами, які будуть подаватися до суду після набрання чинності Законом, то, на думку автора, закриття провадження у цивільній справі з аналогічного позову буде належним підтвердженням поважності причини пропуску строку позовної давності.

Таким чином, можна констатувати, що законодавець здійснив перші кроки на шляху до побудови правових відносин між учасниками і господарським товариством, які є певною перешкодою для рейдерських зазіхань. Але попереду ще багато роботи зі створення законодавчих гарантій непорушності права власності і захисту підприємств від рейдерських захоплень.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Закон України від 15.12.2006 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення підсудності справ з питань приватизації та з корпоративних спорів» // Офіційний вісник України. — 2006. — № 52.
2. Господарський процесуальний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19, № 20, № 21 — 22. — С. 141 — 144.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40. — С. 356.
4. Туник И. Новый завет для антирейдера / Туник И., Поляков В., Мае С. — К., 2006. — 183 с.
5. Беликов О.А. Превентивные методы защиты, или как противостоять рейдерскому захвату / О.А. Беликов. — К. : Юстиниан, 2007. — 72 с.
6. Зеркалов Д.В. Антирейдер : пособ. / Д.В. Зеркалов. — К. : Дакор, КНТ, Основа, 2007. — 224 с.
7. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — С. 141.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення (з постатейними матеріалами) / Відп. ред. Е.Ф. Демський. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 1088 с.
9. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25 — 26. — С. 131.
10. Закон України від 19.09.1991 «Про господарські товариства» // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 49. — С. 682.

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.18

А.Б. Марченко, кандидат юридичних наук,
начальник лабораторії Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПІД ЧАС ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Розглянуто можливість застосування науково-технічних засобів під час пред'явлення для впізнання. Розкрито особливості та вимоги щодо їх використання.

Ключові слова: використання відеозапису, пред'явлення для впізнання, комп'ютерні технології, фоторобот, поліграф.

Результатом науково-технічного прогресу стало широке впровадження у життєдіяльність людини інноваційних засобів і технологій їх застосування. Не оминув цей процес і такої специфічної діяльності, як розкриття та розслідування злочинів, адже від умілого застосування сучасних науково-технічних засобів багато в чому залежать ефективність і результативність проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Зокрема, це стосується і пред'явлення для впізнання.

Чинне кримінально-процесуальне законодавство передбачає можливість пред'явлення для впізнання осіб (предметів) за їх фотознімками (ч. 5 ст. 174), але Кримінально-процесуальний кодекс (далі — КПК) України, на жаль, не передбачає можливості впізнання за відеозаписом, хоча вона визнається багатьма криміналістами. Існує думка, що відсутність норми, яка дозволяє проводити пред'явлення для впізнання за відеозаписом, не позбавляє слідчих права на застосування зазначеного технічного засобу. Такий висновок ґрунтується на аналізі ст. 85-2 та ст. 114 КПК України. Окрім цього, кримінально-процесуальне законодавство допускає аналогію закону, тому якщо у ст. 174 КПК України йдеться про можливість пред'явлення для впізнання не самих об'єктів (живих осіб, предметів, трупів), а їх зображень за допомогою фотознімків, то таке допустимо і стосовно

відеозапису, телекомунікаційного зв'язку, комп'ютерних технологій тощо. Ст. 249 (Пред'явлення особи для впізнання) проекту нового КПК України від 13.12.2007 № 1233 передбачено можливість пред'явлення особи для впізнання не тільки за фотознімками, але й за матеріалами кінозйомки та відеозапису.

Відеокадри, на яких послідовно зафіксовано зображення людини під час руху, у різних ракурсах і положеннях, порівняно з фотознімками, містять більший обсяг інформації про зовнішній вигляд людини, у зв'язку з чим більше підходять з метою пред'явлення для впізнання. При цьому пред'являти для впізнання об'єкти за їхніми відеозображеннями слід у тих же випадках, що й для впізнання за фотознімками. Проте впізнання за відеозображеннями має свою специфіку і пов'язано з певними труднощами, які зумовлені, насамперед носієм відеозображення. Коли відеозапис підготовлено слідчим спеціально для проведення слідчої дії, то, як правило, ніяких ускладнень для його застосування не виникає. Якщо ж відеозапис вилучено під час проведення інших слідчих дій і він є результатом сімейної зйомки або виготовлений громадянами для фіксації злочину, тобто не є професійним, то постають проблеми з якістю запису, невеликими розмірами об'єкта, що зафіксовано, чіткістю відображення ідентифікаційних ознак тощо. У зв'язку з цим особливого значення набуває стадія попереднього дослідження відеопортретів, яка необхідна для вирішення питання про адекватність відображення зовнішніх ознак людини на відеозаписі, а також для аналізу впливу деяких факторів, що позначаються на якості відображення рис обличчя.

При підготовці до пред'явлення для впізнання слідчий повинен вибрати ті кадри відеозапису, де на його думку найбільш інформативно та без викривлення відображено зовнішні ознаки об'єкта, що упізнається.

Оскільки відповідно до ст. 174 КПК України особа (предмет) пред'являється для впізнання у групі схожих з нею (однорідних) загальною кількістю не менше трьох, слідчому необхідно підготувати ще два-три зображення аналогічних об'єктів.

Якщо на відеокадрі міститься зображення декількох осіб, серед яких знаходиться та особа, яку будуть впізнавати, то необхідності у демонстрації додаткових зображень немає (за умов, якщо між ними не буде суттєвих відмінностей у зовнішності). Звісно, слідчий для переконливості та більшої достовірності результатів впізнання може показати особі, яка впізнає, декілька інших схожих відеозображень.

Окрім труднощів, що виникають під час використання непрофесійного або не спеціально знятого для впізнання відеозображення, існують певні проблеми зі складанням протоколу цієї слідчої дії, оскільки у ньому необхідно чітко та однозначно описати особу, яку впізнали за відеозображенням. У таких випадках пропонується у протоколі вказувати не тільки тип і найменування відеокасети (лазерного диску, MiniDV касети), її маркування, наявність наклейок з описом наявних надписів, а й коротко описувати фрагменти відеозапису, на яких зафіксовано особу, яку впізнають, із зазначенням значень електронного лічильника відтворювача запису. Поряд з цим необхідно достатньо повно і точно описати зовнішні ознаки осіб, що пред'являлися, за методом словесного портрета.

Коли відеозображення спеціально готується слідчим, багато факторів, які можуть ускладнювати процес впізнання, зникає. Це стосується і якості запису, і

наявності сторонніх зображень, і відображення ідентифікаційних ознак об'єкта, який буде упізнаватися, тощо. Крім того, для отримання якісного зображення доцільно залучати до проведення пред'явлення для впізнання відповідних спеціалістів, а також враховувати правила і рекомендації криміналістичного відео-запису, що у свою чергу забезпечить позитивний результат цієї слідчої дії.

Приклад. У справі про вбивство свідки-школярі бачили злочинця, який утік, і описали його одяг. Невдовзі імовірного вбивцю було затримано, причому він був у тому самому одязі, який описували школярі. Вони заявили, що впізнавати його бояться. З метою забезпечення безпеки учасників, нейтралізації їхнього страху перед підозрюваним і самою процедурою слідчої дії слідчим було вирішено проводити впізнання за відеозаписом. Складність впізнання полягала у тому, що очевидці злочину бачили злочинця таким, що біжить упродовж нетривалого часу. З метою відтворення об'єктивної картини було проведено відеозйомку підозрюваного у фас, профіль, зі спини, а також під час бігу за напрямом до камери та від неї. Таке ж прохання було висловлено до всіх статистів, які брали участь у проведенні відеозапису та були одягнуті у такий самий одяг, що і підозрюваний.

У подальшому запис пред'явили для упізнання очевидцям-школярам. Четверо з них заявили, що одна людина (підозрюваний) з п'ятох зафіксованих на відеокasetі дуже схожа на ту, що втікала, двоє категорично вказали на ту саму особу як на людину, яку вони бачили у день вбивства [1].

Також з метою пред'явлення для впізнання доречно використовувати комп'ютерні технології. Зокрема, В.В. Коваленко пропонує такий спосіб їх використання: особу, яка підлягає пред'явленню для впізнання, та ще двох осіб (статистів), підібраних відповідно до процесуальних вимог і криміналістичних рекомендацій, фотографують в однакових умовах цифровою фотокамерою. Фотозображення переносять у пам'ять комп'ютера, нумерують і у присутності понятих та на їхній розсуд розміщують у певній послідовності на екрані монітора, вказуючи все це у протоколі слідчої дії. При пред'явленні у такому вигляді для впізнання з'являється можливість за бажанням особи, яка впізнає, збільшувати або зменшувати масштаб зображень, змінювати яскравість, контрастність тощо. У подальшому зображення роздруковується з використанням принтера та додається до протоколу пред'явлення для впізнання [2].

Можливості комп'ютерних технологій при пред'явленні для впізнання можуть стати в нагоді у разі використання інтегрованих банків даних (ІБД, наприклад, за допомогою системи «АРГУС»), що містять масив фотознімків осіб. До ІБД вводиться зображення особи, яку будуть впізнавати, після чого за командою оператора починається вибірка знімків за масивом, під час якої пропонуються зображення схожих осіб. Автоматизована вибірка надає можливість слідчому зекономити час на підбір статистів, схожих за зовнішністю з підозрюваним. Відібрані знімки пред'являються для впізнання на екрані монітора, а потім роздруковуються на принтері та додаються до протоколу.

Значною мірою в організації та проведенні впізнання може сприяти використання телекомунікаційних технологій, тобто здійснення телевізійної трансляції під

час проведення слідчої дії. Телевізійна трансляція може застосовуватися у випадках відсутності спеціально обладнаної кімнати, коли є необхідність у проведенні впізнання поза візуальним спостереженням. Найпростіший вихід може бути таким: у приміщенні, де знаходяться особи, яких впізнаватимуть, встановлюється телекамера, з'єднана кабелем із відеомонітором, який розташовано в іншій кімнаті. Керує телекамерою спеціаліст. Трансляція зображення осіб, які упізнаються, на монітор повинна бути спочатку одночасною, тобто у кадрі ці особи повинні знаходитися разом, а потім — почерговою. Зв'язок між приміщеннями здійснюється за допомогою гучномовного пристрою чи телефону. До протоколу пред'явлення для впізнання за допомогою відеотрансляції доцільно долучити відеозапис, де буде зафіксовано процес і результати слідчої дії. Цей спосіб пред'явлення для впізнання дозволяє безпосередньо коригувати зображення, надає можливість спостерігати осіб, які упізнаються, у динаміці, а також чути їхні голоси.

Крім того, телекомунікаційні технології можуть використовуватися під час проведення «дистанційного впізнання», коли особа, яка впізнає, і той, кого впізнають, знаходяться на великій відстані один від одного.

Слід зазначити, що у разі використання зазначених технологій необхідно дотримуватися низки рекомендацій щодо освітлення та підготовки приміщення, які можуть поліпшити якість зображення. Основними з них є такі:

- варто уникати потрапляння прямого світла на учасників сеансу зв'язку або в об'єкти камери, тому що це призводить до неприродної контрастності;
- якщо рівень освітлення нижче допустимого (менше ніж 740 Люкс), необхідно використовувати додаткові джерела освітлення;
- необхідно уникати бічного освітлення, оскільки це може викликати контрастність тіні й різкий контур на зображенні;
- перед проведенням сеансу зв'язку необхідно протестувати систему й перевірити її справність тощо [3].

Цікаві думки висловлюють вчені про застосування при пред'явленні для впізнання фоторобота та поліграфа. Відомо, що обов'язковою умовою пред'явлення для впізнання є попередній допит очевидця про зовнішній вигляд особи або предметів, які передбачається впізнавати. Однак при цьому доволі часто виникають складнощі щодо спроможності допитуваної особи належним чином описати об'єкти, які вона спостерігала. Для підвищення достовірності результатів впізнання В.І. Фурса пропонує:

- на попередньому допиті того, хто впізнає, скласти з його слів фоторобот особи, яка упізнається;
- до протоколу допиту особи, яка впізнає, разом з традиційним описом зовнішності особи, яка буде упізнаватися за методом «словесного портрета», внести опис ознак особи, відображених на фотороботі, а сам фоторобот додавати до протоколу допиту [4].

Зазначені рекомендації для складання фоторобота під час попереднього допиту дозволяють не тільки допомогти слідчому та оперативним співробітникам встановити особу злочинця, але й підвищити достовірність свідчень очевидця щодо зовнішності встановлюваної особи.

Використання поліграфа при проведенні слідчих дій сьогодні не передбачено чинним кримінально-процесуальним законодавством. Може йтися лише про

застосування поліграфа як тактичної дії або для перевірки результатів впізнання, проте будь-якого доказового значення це мати не буде. Сама процедура застосування поліграфа у зазначених випадках схожа на пред'явлення для впізнання як слідчу дію. Відмінності полягають у тому, що кількість об'єктів рекомендується збільшити до 5 – 7, і ці об'єкти демонструвати не разом, а окремо один від одного не менше трьох разів. Залежно від психофізіологічних реакцій на той чи інший об'єкт формуються висновки про причетність до злочину або правдивість свідчень, наданих на допиті та під час пред'явлення для впізнання. Траплялися випадки, коли після застосування поліграфа під час проведення оперативно-розшукових заходів обвинувачені змінювали свою позицію та надавали правдиві свідчення у процесі допитів [5; 6].

Список використаної літератури

1. Багаутдинов Ф. Опознание / Ф. Багаутдинов // Законность. — 1999. — № 10. — С. 22.
2. Коваленко В.В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : моногр. / В.В. Коваленко. — Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. — С. 175 – 176.
3. Руководства операторам, технические требования организации видеоконференции и методики проведения [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.supcourt.ru/vscourt_detalle.php?id=47/.
4. Фурса В.И. Применение субъективных портретов при определении достоверности результатов опознания / В.И. Фурса // Проблемы вдосконалення законодавства та практика його застосування з урахуванням прогнозу злочинності. — Луганськ : РВВ ЛІВС МВС України, 1999. — Ч. 4. — С. 28 – 29.
5. Дубягин Ю.П. Опознание в практике розыска человека и раскрытия преступлений (научно-методические аспекты) / Дубягин Ю.П., Дубягина О.П., Логинов С.Г. — М. : Юрлитинформ, 2006. — С. 169 – 172.
6. Комисарова Я.В. Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений / Я.В. Комисарова, В.В. Семенов. — М. : Юрлитинформ, 2004. — С. 188 – 192.

УДК 159 : 343.132

С.М. Лозова, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри криміналістики, судової медицини та
психіатрії Харківського національного університету
внутрішніх справ

Т.П. Матюшкова, кандидат юридичних наук,
старший викладач Харківського національного
університету внутрішніх справ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОТРИМАННЯ, ТЛУМАЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ВЕРБАЛЬНИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

Визначено джерела отримання невербальної інформації слідчим, особливості її тлумачення, а також можливості подальшого використання під час проведення вербальних слідчих дій. Висвітлено питання щодо використання невербальної інформації для діагностики особи допитуваного і подальшого розпізнавання неправдивості його свідчень.

Ключові слова: невербальна інформація, діагностика особи допитуваного, розпізнавання неправдивих свідчень.

Окремим аспектам визначення невербальної інформації, проблематиці її отримання та використання при проведенні вербальних слідчих дій присвячували свої наукові роботи Я.В. Комісарова, В.О. Коновалова, В.Г. Лукашевич, Л.Д. Удалова, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько та інші [1 – 5].

Дослідження цих вчених ґрунтуються на даних психологів, які виділяють як засоби спілкування різноманітні знакові системи: мову, оптико-кінетичну систему знаків (жести, міміка, пантоміміка), пара- і екстралінгвістичні системи (інтонація, немовні вкраплення у мову), просторово-часові системи організації спілкування та «контакт очима» [6, с. 214].

Напрацювання психологів у сфері спілкування можуть бути ефективно застосовані, зокрема у тактиці вербальних слідчих дій (допит, очна ставка тощо), у зв'язку з чим подальшого вирішення потребують особливості отримання, фіксації, тлумачення та використання невербальної інформації. Тому метою статті є визначення джерел отримання невербальної інформації слідчим, висвітлення особливостей її тлумачення і можливостей подальшого використання під час проведення вербальних слідчих дій.

Залежно від засобів спілкування розрізняють такі його види:

— вербальне, що здійснюється за допомогою мовних засобів, які сприймаються на слух (за даними психологів, за рахунок вербальних засобів — текстових, мовлених повідомлень — передається лише 7 % інформації);

© С.М. Лозова, Т.П. Матюшкова, 2010

— невербальне, що здійснюється за допомогою інших несловесних знакових систем: жестів, міміки, пантоміміки, інтонації, немовних вкраплень у мову, рухів тіла тощо, які дозволяють передавати до 93 % інформації) [7, с. 9].

Знання слідчим особливостей невербальної інформації може сприяти у розпізнанні правдивості свідчень допитуваної особи, що зумовлено здатністю цієї інформації:

- виражати те саме значення, що й мова;
- передувати значенню, що передається мовою;
- виражати протилежне змісту мови значення;
- підкреслювати окрему частину вербального тексту;
- замінювати окрему фразу чи слово;
- заповнювати паузу мовчання, вказуючи на наміри допитуваного продовжити після пошуку ним потрібних слів, висловів тощо;
- регулювати потік мови та зберігати контакт між допитуваним і слідчим.

Допитуваний, що надає неправдиві свідчення, прагне переконати слідчого у своїй правдивості, а отже, вимушений з одного боку пригнічувати свої істинні відчуття, а з другого — демонструвати відчуття, яких насправді не відчуває. Тобто при повідомленні неправдивої інформації допитуваний вимушений одночасно думати про те, наскільки вона правдоподібна і яким чином він виглядає зі сторони. У результаті цього у його психіці виникає конфлікт, що зумовлює появу певних невербальних проявів — так званих моторно-поведінкових показників, що супроводжують суб'єктивні емоційні переживання цієї особи.

Таким чином, джерелами невербальної інформації слід вважати [8, с. 176]:

- усну мову допитуваного, зокрема такі його індивідуальні особливості, як висота голосу, діапазон звукових частот, резонанс, темп і контроль мови, її інтенсивність, наявність пауз тощо;
- обличчя (почервоніння чи збліднення, пітливість шкіри обличчя, рух лицевих м'язів, гримаси тощо);
- очі (певне інформативне значення матимуть зменшення чи розширення зіниць, підведення очей у певному напрямку при відповіді на запитання тощо);
- руки та інші частини тіла, зокрема жести, тремтіння рук, прагнення їх «сховати», проступання поту на частинах тіла тощо;
- дії, поведінку, рухи тіла допитуваного як інформативний прояв його стану та реакцій;
- одяг (його вигляд, стан, наявність чи відсутність певного стилю) та інші сутні речі (браслети, ланцюжки, сумки, документи тощо).

Міміка, пантоміміка, жестикуляція та інші зовнішні прояви безперервних психологічних процесів, які відбуваються у допитуваного, також дозволяють слідчому діагностувати його психічний стан. Наприклад, схрещені на грудях руки, стиснуті у кулак пальці, схрещені ноги, приховування долонь свідчать про емоційну напруженість особи, її підсвідоме «закриття» від спілкування. Сигналами тривоги є поява тремору — тремтіння у кінцівках, повіках, стукання рукою по столу чи ногою по підлозі. Жести допитуваного, пов'язані з дотиком рук до обличчя, свідчать про підсвідому спробу закрити від неправди рот, очі або вуха руками. Проявом сто- рожкості під час бесіди навіть на нейтральні теми є пильний погляд допитуваного, примружування, морщення лоба перед відповіддю. Надання обличчю виразу

проникливості свідчить про бажання допитуваного вгадати напрям бесіди, ступінь поінформованості слідчого про події злочину тощо. Уникнення прямих поглядів, погляд збоку кутами очей можна вважати проявом скритності, неправдивості повідомленої інформації. Про нервовість свідчитимуть активна рухливість рук, у першу чергу кистей і пальців, а також часте покахикування, прочищення горла, прискорене моргання, покусання губ або нігтів. Слідчому доцільно звернути увагу й на неприродну веселість, усмішливість допитуваного, демонстрацію ним надмірної приязності, коли обстановка допиту не відповідає цьому. Розв'язність, примітивна безцеремонність (безтурботно і відкрито сидить, ноги широко розставлені) можуть свідчити про нервовість допитуваного, можливу провокацію відкритого конфлікту тощо. У цілому людина, яка говорить неправду, припускається у своїй промові більше помилок, частіше усміхається, рідше киває головою, менше жестикулює, дає короткі відповіді на запитання, рідше дивиться на співрозмовника і загалом є більш скутою і тихою.

Особливого значення набуває розпізнавання ознак неправди під час проведення очної ставки — слідчої дії, що характеризується високим ступенем тактичного ризику. Однією із складових цього ризику є можливість обміну інформацією між допитуваними, що може призвести до певних негативних наслідків (наприклад, до відмови від надання свідчень або зміни їх на неправдиві особою, яка раніше надавала правдиві свідчення). З метою запобігання зазначеним негативним наслідкам слідчому доцільно уважно спостерігати за поведінкою допитуваних під час очної ставки і вміти правильно розпізнавати різноманітні ознаки неправди. Тим більше, що особа, яка надає правдиві свідчення на очній ставці, як правило, не турбується про те, як вона виглядає під час розповіді, наскільки її жести та міміка відповідають словам.

Водночас при проведенні допиту чи (і) очної ставки слідчому доцільно звертати увагу не тільки на те, що говорять учасники, але і на те, з якою інтонацією вони це говорять. Голос — одна з яскравих рис, які виражають індивідуальність людини. Інтонація за своєю роллю настільки самостійна, що незалежно від формального значення слів вона може визначити істинний зміст фрази. Одні й ті самі фрази, вимовлені з різною інтонацією, кардинально розрізнятимуться за смисловим наповненням (можуть містити застереження, прохання, попередження, заборону, погрозу). Наприклад, фраза «Скажи правду» може виражати як прохання, наказ, так і погрозу, залежно від використаної інтонації. Потрібно враховувати, що несумлінний учасник може добре підготуватися до очної ставки, продумавши не тільки свої свідчення, але й їх невербальний супровід. У такому разі доцільно використовувати «ефект раптовості», тобто несподівану для особи, яка надає неправдиві свідчення, постановку запитань, створення незвичайної, непрогнозованої допитуваним ситуації з метою викликати у нього додаткові зусилля з концентрації на наданні свідчень, тим самим ослабивши контроль за поведінкою [9].

Таким чином, у процесі спілкування з допитуваним слідчому необхідно спостерігати за невербальними засобами комунікації і правильно розпізнавати їх значення. Немовні засоби спілкування здебільшого супроводжують вербальне спілкування. Саме певні рухи, міміка, жести тощо допомагають людині повною мірою висловити свої думки. Вирвані з контексту невербальні прояви (почервоніння, збліднення, тремтіння голосу, мимовільні реакції кінцівками тощо) не завжди

однозначно свідчать про неправдивість свідчень. Відповідно і тлумачити отриману при спілкуванні невербальну інформацію слідчому доцільно у тісному зв'язку з оцінкою та аналізом вербальної інформації. Зокрема слід зіставляти відповідність інформації, висловленої словами, комплексу рухів, жестів, міміки, пауз тощо, що її супроводжують.

Специфіку невербальної інформації зумовлюють [2, с. 21 – 22; 8, с. 177]:

- суб'єктивний характер сприйняття і тлумачення відомостей;
- своєрідна форма вираження сигналами невербальної інформації внутрішнього змісту особистості, її психологічних, соціальних та інших якостей. Значна кількість властивостей людини виявляється в її зовнішності та поведінці, у зв'язку з чим невербальна інформація відображає й дані про психологічні, соціальні та інші властивості особистості;
- біологічна та соціальна обумовленість способів і засобів передачі невербальної інформації, окремі з яких є природженими, тобто такими, що визначаються біологічною природою людини, інші є продуктом розвитку особистості, її взаємодії з навколишнім світом, засвоєння нею прийнятих у суспільстві правил поведінки і комунікації;
- виконання допоміжної функції стосовно вербальних засобів;
- здатність самостійно передавати змістовну інформацію як про подію злочину, так і про особливості особистості допитуваного, зайняту ним позицію у справі тощо.

Слідчий повинен розуміти, що спілкування під час проведення слідчих дій, зокрема при проведенні допиту, очної ставки — це двосторонній процес обміну інформацією як вербальною, так і невербальною. Інформацію отримують як слідчий, так і допитувані особи. Тому не слід приймати позу, що характеризує закритість у спілкуванні й агресивність: насуپлені брови, ледве нахилена вперед голова, широко розставлені на столі лікті, стиснуті в кулаки або зчеплені пальці.

Традиційно виділяють відкриту і закриту пози. Відкрита поза свідчить про відкритість слідчого і його сприйняття того, що скаже співрозмовник. Закрита поза, явними ознаками якої вважаються схрещені ноги або руки, свідчить про недостатнє захоплення бесідою. Пози слідчого впливає на співрозмовника і відображає ставлення до нього, ставлення до себе, рівень культури й етичності, психічний стан, наміри тощо. Вона позначається і на сприйнятті слів, може відповідати їх реальному змістові або суперечити йому. Під час вербальних слідчих дій допитувані мимовільно спостерігають за мімікою слідчого і намагаються зрозуміти не тільки текст, але й підтекст, за словами угадати прихований, дійсний зміст, уловити його відношення до інформації, події, до них самих (наприклад, невпевнений свідок шукає на обличчі слідчого підтримки своїм свідченням; підозрюваний — довіри наданій інформації). Уміння контролювати свою міміку (демонструвати виразом обличчя спокій, самовладання, упевненість, доброзичливість), володіти нею при вирішенні службових завдань — важливе професійне уміння слідчого.

Таким чином, знання особливостей невербальної інформації не тільки може допомагати слідчому у розпізнанні правдивості свідчень допитуваної особи, а й допоможе у певному психологічному впливові, складанні потрібного враження на допитуваного шляхом використання мови тіла (міміки, пантоміміки, жестикуляції, проксемики).

Слід зазначити, що навіть найдосвідченіший і найпостережливіший слідчий не завжди здатний вчасно помітити невербальні ознаки неправди, правильно оцінити та у разі необхідності скоригувати перебіг подальшого допиту. Зважаючи на це, значення невербальної інформації, з огляду на суб'єктивний характер її виявлення та оцінки, здебільшого орієнтуюче. Водночас фіксація вербальних слідчих дій і невербальної інформації, що циркулює під час їх проведення, за допомогою відео- чи аудіозапису дозволяє набути окремим її проявам і доказового значення (після відповідного експертного дослідження носіїв відео- чи аудіозапису).

Список використаної літератури

1. Комисарова Я.В. Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений : учеб. пособ. / Я.В. Комисарова, В.В. Семенов. — М. : Юрлитинформ, 2004. — 224 с.
2. Удалова Л.Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : моногр. / Л.Д. Удалова. — К. : ПАЛИВОДА А.В., 2005. — 254 с.
3. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладенні) / М.В. Салтевський. — К. : Кондор, 2006. — 588 с.
4. Коновалова В.Е. Основы юридической психологии : учебн. / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. — 2-е изд. — Харьков : Одиссей, 2006. — 352 с.
5. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте) : учеб. пособ. / В.Г. Лукашевич. — К. : Киевск. высш. шк. МВД, 1989. — 86 с.
6. Краткий психологический словарь [под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. — М. : Политиздат, 1985. — 431 с.
7. Пиз Алан. Язык телодвижений / Алан Пиз. — СПб. : Издат. дом Гутенберг, 2000. — 186 с.
8. Матюшкова Т.П. Про значення невербальної інформації при проведенні окремих слідчих дій / Т.П. Матюшкова // Слідча діяльність: проблеми теорії та практики : матер. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 22 і 26 трав. 2008 р.). — Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. — С. 176 – 178.
9. Лозовая С.Н. Некоторые аспекты распознавания лжи при производстве вербальных следственных действий [Электронный ресурс] / С.Н. Лозовая // Форум права. — 2008. — № 3. — С. 256 – 260. — Режим доступа до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP_2008-3/08lnsvsd.pdf.

УДК 343.983 : 541.427.6 : 343.344

М.В. Кобець, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету внутрішніх справ

НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ (ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНІ) ЗАСОБИ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ПІД ЧАС ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ВИБУХІВ

Наведено класифікацію науково-технічних засобів, які застосовуються під час попередження та розслідування кримінальних вибухів.

Ключові слова: науково-технічні засоби, вибухові пристрої, вибухові речовини, кримінальний вибух.

Наукову основу криміналістичного дослідження вибухових речовин, вибухових пристроїв та їх слідів становлять відповідні положення фундаментальних (фізики, хімії, математики, механіки тощо) і прикладних наук (піротехніки, військової справи, конструювання і технології виготовлення вибухових речовин, боєприпасів та вибухових пристроїв). У криміналістичному дослідженні вибухонебезпечних об'єктів застосовуються також загальні положення криміналістики, зокрема щодо механізму утворення слідів вибуху, ідентифікації об'єкта за слідами, установлення цілого за частками тощо, а також знання із судової медицини, насамперед у галузі дослідження впливу вибуху на тіло людини та її одяг [1, с. 5] тощо. Криміналістична практика, як зазначає І.Ф. Пантелєєв, спонукає природні та технічні науки шукати нові своєрідні шляхи дослідження криміналістичних об'єктів. У процесі цього пошуку і виникають нові криміналістичні методи та засоби, зароджуються нові галузі криміналістичної техніки [2, с. 58].

Зрозуміло, що проведення криміналістичних досліджень вибухонебезпечних об'єктів потребує використання певних наукових знань. При цьому зв'язки криміналістичних досліджень з існуючими науковими знаннями, що застосовуються для їх проведення, мають різнобічний характер. В одних випадках ці зв'язки безпосередні, якщо наукові положення використовуються для криміналістичних досліджень без відповідного доопрацювання або переопрацювання (наприклад, наукові положення про теорію і практику вибуху, властивості вибухових речовин і засобів вибуху, способи поводження з ними і характер протікання процесу вибуху). В інших випадках ці зв'язки опосередковані, коли наукові положення перетворюються і на їх основі розробляються спеціальні методи, прийоми та засоби виявлення, фіксації, вилучення, зберігання і дослідження матеріальних носіїв інформації про обставини вибуху та інші обставини, пов'язані з ним. Для того, щоб

знати, які засоби і прийоми та в яких випадках найбільш доцільно і раціонально застосовувати, а також яку інформацію у результаті цього можна одержати, ці засоби і методи криміналістики необхідно певним чином класифікувати (систематизувати).

У прикладному значенні науково-технічні засоби, які застосовуються під час попередження і розслідування кримінальних вибухів, доцільно класифікувати за походженням, загальним призначенням і конструктивними особливостями, а також за функціональним призначенням.

Взявши за основу класифікацію технічних засобів, яка існує у криміналістиці, за таким критерієм, як походження, пропонуємо структурувати їх з «нахилом» до криміналістичного вибухознавства. Тобто науково-технічні засоби слід поділяти на:

- загально-технічні (запозичені з інших галузей науки і техніки);
- пристосовані для вирішення вибухотехнічних завдань;
- спеціально розроблені.

До загальних науково-технічних засобів, що застосовуються у криміналістичних дослідженнях вибухонебезпечних об'єктів, слід віднести криміналістичні засоби загально-технічного призначення, а також прилади, апаратуру, обладнання, допоміжні технічні засоби і матеріали, які без будь-яких змін застосовуються для вирішення завдань вибухотехнічних досліджень. До них належать: освітлювальні засоби; фото- та відеотехніка для наочно-образної фіксації; засоби фіксації вербальної та графічної інформації (аудіотехніка, комп'ютерна техніка тощо).

До пристосованих науково-технічних засобів, тобто доопрацьованих (з деякими змінами) для криміналістичного вибухознавства, належать хімічні реактиви та обладнання (наприклад, для тонкошарової та газорідинної хроматографії), засоби рентгенографії і рентгеноскопії, прилади та обладнання для вивчення елементного складу речовини (наприклад, метод емісійного спектрального, лазерного мікро-спектрального, нейтронно-активаційного, рентгеноструктурного аналізу), засоби та обладнання для дослідження металографії металевих осколків корпусів вибухових пристроїв, комп'ютерна техніка зі спеціальним програмним забезпеченням, ендоскопічне обладнання (фіброскопи, бароскопи) тощо.

Спеціально розроблені науково-технічні засоби — це різні типи науково-технічного обладнання, приладів та інструментів, які пройшли сертифікацію, рекомендовані для практичного застосування і прийняті на оснащення у вибухотехнічні підрозділи правоохоронних органів. До них можна віднести спеціальні вибухозахисні костюми для спеціалістів-вибухотехніків (наприклад, «КС-1» українського виробництва), спеціальні засоби руйнування вибухонебезпечних предметів, спеціальні вибухозахисні контейнери для безпечного транспортування вибухових речовин і вибухових пристроїв, детектори парів та часток вибухових речовин, спеціальний інструмент у немагнітному та іскробезпечному виконанні, робототехнічні комплекси (наприклад, «Сапер ДКА-6» українського виробництва), спеціальні механічні маніпулятори, спеціальні протиосколкові ковдри тощо.

Залежно від загального призначення і конструктивних особливостей науково-технічні засоби, які насамперед використовуються для виявлення вибухових речовин, вибухових пристроїв та їх слідів, доцільно поділяти на:

- засоби пошукової техніки (металодетектори або металошукачі);
- магнітомеханічні засоби;

- прилади візуально-оглядового спостереження;
- апаратуру з проникаючим випромінюванням;
- детектори парів та часток вибухових речовин (газоаналізатори, засоби хімічного аналізу);
- електротехнічні прилади тощо.

За функціональним призначенням науково-технічні засоби і методи можна класифікувати на такі групи:

Науково-технічні засоби і методи для виявлення вибухонебезпечних об'єктів, розробка (або пристосування вже існуючих) яких значною мірою залежить від властивостей та особливостей вибухонебезпечних об'єктів, що є предметами пошуку експертів-криміналістів [3, с. 91]. Різновиди науково-технічних засобів такого призначення було наведено вище. Причому такі технічні засоби і методи можуть застосовуватися як для виявлення традиційних криміналістичних слідів на місці вибуху і його окремих об'єктів (відбитків пальців рук, слідів взуття, слідів інструментів, мікрОВОЛОКОН, часток будь-якої речовини й інших слідів, що мають важливу інформацію для слідства), так і для виявлення вибухових пристроїв, вибухових речовин та їх залишків після вибуху. Зокрема, для виявлення прихованого вибухового пристрою, що не спрацював, або осколків пристрою, що вибухнув, можуть застосовуватися металодетектори типу «ГАММА», «GARRETT» тощо, магнітопідійомники типу «МИП», магнітошукачі типу «ПМП-1», військові міношукачі типу «ИМП-2» тощо.

Виявлення осколків вибухового пристрою, що застрягли у різних предметах, здійснюється за допомогою портативної рентгенівської установки типу «ФП-1», «ФП-2» (Росія) та її аналогів.

Пошук вибухових пристроїв (вибухових речовин) може здійснюватися за допомогою спеціально тренуваних службово-розшукових собак, а також газоаналізаторів (детекторів), що реагують на молекули вибухових речовин у повітрі, наприклад, газового хроматографа «Кристал-2000» російського виробництва, який використовується для експрес-аналізу різних речовин, виявлених на місці події, та портативного газоаналізатора «МО-2» російського виробництва, що використовується для виявлення парів вибухових речовин тощо.

Засоби і методи криміналістичної фіксації доказової інформації (відповідно до різних способів такої фіксації — вербальної (словесної), графічної, предметної, наочно-образної).

Вербальна (словесна) фіксація є найпоширенішою і здійснюється шляхом складання протоколів окремих слідчих дій і звукозапису із застосуванням технічних засобів, наявних у слідчій валізі, а також органолептичних засобів.

Різні прилади, апарати, інструменти та матеріали використовуються і для доволі поширеної у криміналістичному дослідженні вибухонебезпечних об'єктів графічної форми фіксації, за якої шляхом складання планів, схем, креслень, малюнків тощо можна відобразити ті чи інші властивості, сторони та якості об'єкта [4, с. 35 – 38].

Зважаючи на те, що вибухові речовини змінюють свої властивості під дією кисню (що відбивається на їх збереженні (консервації), а у подальшому — і на якості їх дослідження та транспортуванні), важливе значення має застосування фото- та відеозаписувальної апаратури, за допомогою якої фіксуються образ об'єкта, його

ознаки і властивості, недоступні для безпосереднього сприйняття. Ця форма фіксації доказової інформації дозволяє наочно відтворити місце події для подальшого його аналізу суб'єктами судового розгляду і забезпечує високу точність та об'єктивність відтворення місця злочину.

Технічні засоби і методи вилучення слідової інформації. Вилучення вибухонебезпечних об'єктів, які знаходяться у твердому, пастоподібному або рідинному стані, здійснюється, як правило, за допомогою набору інструментів, що є у спеціальній валізі (наприклад, «ВК-1», «ВК-2», «ВК-5», «ВК-8»), після чого вони упаковуються у чисті герметичні контейнери, ємності, пакети, коробки, пробірки тощо. З об'єктів, які не можна вилучити через їхню громіздкість чи неможливість транспортування, проводять змиви тампонами.

Науково-технічні засоби дослідження вибухонебезпечних об'єктів. Усі технічні засоби такого призначення поділяються на:

— засоби, які використовуються для аналізу окремих складових досліджуваного об'єкта;

— засоби, які полегшують порівняльне дослідження об'єктів;

— засоби, які полегшують оцінку даних, одержаних під час дослідження [5, с. 215].

Різноманіття технічних засобів, що застосовуються для дослідження вибухонебезпечних об'єктів, зумовлюється різноманіттям конструкції вибухових пристроїв та матеріалів, з яких вони виготовлені. Так, хімічний склад вибухової речовини, якою було споряджено вибуховий пристрій, досліджується за допомогою газового аналізатора (наприклад, прилад типу «EGIS», США). Для складних і точних досліджень вибухових речовин та їх слідів у лабораторних умовах можуть застосовуватися газові хроматографи, рентгенофлуоресцентні аналізатори тощо.

При проведенні металознавчих досліджень, які дозволяють визначити марку металу, з якого виготовлено вибуховий пристрій, оцінити потужність вибухової речовини за зміною (у результаті вибухового навантаження) структури металу, застосовуються хімічні реактиви та обладнання для тонкошарової і газорідинної хроматографії вибухових речовин; засоби рентгенографії та рентгеноскопії; прилади та обладнання для дослідження елементного складу речовини методом емісійного спектрального, лазерного мікроспектрального, нейтронно-активаційного, рентгеноструктурного аналізу; засоби та обладнання для дослідження металографії металевих осколків і корпусів вибухових пристроїв тощо.

До технічних засобів, які полегшують проведення порівняльного дослідження вибухонебезпечних об'єктів, дозволяють наочно і швидко порівняти їх за якісними і кількісними характеристиками, належать мікроскопи, лупи, освітлювальні прилади тощо.

Оцінка даних, отриманих під час дослідження вибухонебезпечних об'єктів, проводиться з використанням комп'ютерної техніки зі спеціальним програмним забезпеченням, що дозволяє автоматизувати процес дослідження.

Науково-технічні засоби і методи, що використовуються для запобігання злочинам, які вчинюються із застосуванням вибухових пристроїв. Залежно від характеру профілактичних адміністративних заходів із цією метою можуть застосовуватися ті самі прилади, інструменти, пристрої, що і для виявлення, огляду, фіксації, вилучення і дослідження вибухонебезпечних об'єктів. Так, для проведення огляду

і спеціального контролю на режимних об'єктах застосовуються стаціонарні та інші засоби металовиявлення, детектори парів вибухових речовин тощо (наприклад, в аеропортах проводиться контроль багажу із застосуванням рентгенотелевізійної техніки; аналогічна апаратура використовується для виявлення вибухових пристроїв і засобів, що імітують їх, у поштової кореспонденції, посылках тощо). Перевірка важкодоступних місць в автомобілях, будівельних конструкціях, каналах вентиляції здійснюється із застосуванням оглядових дзеркал та ендоскопів. Застосування блокувачів радіопідривачів («Персей» (Росія), «Завада» (Україна), «Форт» (Білорусь) тощо) дозволяє запобігти вибуху відповідних пристроїв, керованих радіоканалом.

У випадку застосування на автотранспортних засобах мін-пасток з магнітним кріпленням («МПП», «СПМ» тощо) доцільно використовувати систему «Талос» (Великобританія), що має високу стійкість до завад і перемінних магнітних полів.

Завершуючи класифікаційний розподіл науково-технічних засобів для попередження та розслідування кримінальних вибухів, наведемо деякі статистичні дані, отримані під час опитування (анкетування) експертів-вибухотехніків, які дозволяють більш повно встановити спектр їх застосування. Так, під час огляду місця злочину зазначеної спрямованості найчастіше застосовуються такі технічні засоби:

- металошукачі (різних видів) (59,4 %);
- магнітомеханічні засоби (58, 1 %);
- засоби хімічного аналізу (53,9 %);
- газоаналізатори (18,9 %);
- рентгенівські прилади (16,2 %);
- прилади візуально-оглядового спостереження (56,7 %);
- робототехнічні засоби і системи (25,6 %).

Ефективність застосування зазначених засобів залежить від багатьох чинників, у тому числі наявності їх у достатній кількості, своєчасності технічного обслуговування і ремонту.

Наведена класифікація науково-технічних засобів і методів, які використовуються для попередження і розслідування кримінальних вибухів, має важливе значення для створення нових і удосконалення вже існуючих засобів, а також для підготовки навчально-практичної літератури щодо застосування засобів і методів криміналістичної техніки такої спрямованості.

Створення ефективних засобів та методів виявлення, вилучення, дослідження та знешкодження вибухонебезпечних об'єктів дозволить підвищити рівень матеріально-технічного забезпечення підрозділів сучасними науково-технічними засобами (комплексами), і це питання потребує вирішення на державному рівні.

Список використаної літератури

1. *Действие взрыва на организм человека (патоморфологические, судебно-медицинские и криминалистические аспекты)* / [Аполлонов А.Ю., Гальцев Ю.В., Исаков В.Д. и др.] / Актуальные вопросы теории и практики судебной медицины : тезисы науч.-практ. конф. — СПб. : Изд-во СПб мед. ун-та, 1996. — С. 4 – 7.

2. *Пантелеев И.Ф.* Теоретические проблемы советской криминалистики : учеб. пособ. / И.Ф. Пантелеев. — М. : Изд-во ВЮЗИ, 1980. — 96 с.

3. *Криминалистика* : учеб. пособ. / [Дулов А.В., Грамович Г.И., Лапин А.В. и др.] ; под ред. А.В. Дулова. — Минск : Экоперспектива, 1998. — 415 с.

4. *Огляд місць подій за фактами вибухів : довідк.-метод. посіб. / [Пашенко В.І., Ткаченко Є.М., Грущенко С.А., Кобець М.В.]. — К : ДНДЕКЦ МВС України, 2004. — 69 с.*

5. *Топорков А.А. Собрание и исследование объектов взрывотехники / А.А. Топорков // Записки криминалистов. — М., 1994. — Вып. 4. — С. 213 – 220.*

УДК 343.985

В.В. Гриневич, преподаватель Учреждения
образования «Академия МВД Республики Беларусь»

К.В. Гранковский, курсант Учреждения
образования «Академия МВД Республики Беларусь»

СПОСОБЫ СОВЕРШЕНИЯ МОШЕННИЧЕСТВА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ФАКТОРИНГОВЫХ СХЕМ

Изложена сущность факторинга как эффективного механизма финансового рынка и простого способа пополнения оборотных средств предприятия. Показаны высокие риски совершения мошенничества, связанные с особенностями факторинговых правоотношений, которые базируются на простоте механизма факторинговой сделки.

Ключевые слова: факторинг, дебиторская задолженность, мошенничество.

Современные факторинговые отношения по своей правовой природе представляют собой лишь специальный (частный) случай цессии (уступки требования), а именно уступку исключительно денежного требования, что позволяет поставщику-кредитору увеличить отсрочку оплаты покупателем-должником, обойти конкурентов и в то же время восполнить оборотные денежные средства, реинвестировав их в производство либо в расширение рынков сбыта [1].

Большой юридический словарь определяет факторинг (финансирование под уступку денежного требования) как договор, по которому одна сторона (финансовый агент) передает или обязуется передать другой стороне (клиенту) денежные средства в счет денежного требования клиента (кредитора) к третьему лицу (должнику), вытекающего из предоставления клиентом товаров, выполнения им работ или оказания услуг третьему лицу, а клиент уступает или обязуется уступить финансовому агенту это денежное требование [2, с. 171].

В силу особенностей факторинговых правоотношений, связанных с тем, что средством обеспечения обязательства выступает переуступаемая дебиторская задолженность, этот рынок подвержен высокому риску совершения различного рода экономических преступлений, и в частности мошенничества. Мошенничество, при совершении которого используются факторинговые схемы, можно отнести к группе способов совершения мошенничества в сфере экономической деятельности, которые по уровню подготовки, совершению и конспирации на порядок отличаются от традиционных способов. Характерными чертами этих способов являются:

— большое количество групповых посягательств, совершенных в крупном и особо крупном размере, с распределением ролей в группе и нередко с участием работников потерпевших субъектов хозяйствования;

- использование подложных или фальсифицированных документов, печатей, штампов, а также создание фиктивно действующих субъектов хозяйствования;
- применение различных правовых средств (авизо, гарантии, поручительство), использование финансовых институтов (биржи, финансово-кредитные организации, банки, страховые фирмы) и их возможностей (банковские переводы, инкассо, аккредитив, финансовые операции) для достижения преступных целей;
- динамичность способов обмана в зависимости от изменения различных социальных, экономических и политических условий.

Одним из важнейших элементов криминалистической характеристики любого вида преступления является способ его совершения. Существуют различные подходы к определению способа совершения преступления.

Некоторые учёные способ совершения преступления определяют через совокупность действий по подготовке, совершению и сокрытию преступления. Так, например, Г.Г. Зуйков определяет способ совершения преступления как систему действий по подготовке, совершению и сокрытию преступления, детерминированных условиями внешней среды и психофизиологическими свойствами личности, которые могут быть связаны с избирательным использованием соответствующих орудий или средств и условий места и времени [3, с. 10].

Другие учёные разделяют способ совершения и способ сокрытия преступления. Они полагают, что сокрытие — это деятельность, направленная на воспрепятствование расследованию путём утаивания, уничтожения, маскировки или фальсификации следов преступления и преступника, а также их носителей. В частности, по мнению Р.С. Белкина: «Действия по совершению и сокрытию преступления могут быть разорваны по субъекту, когда сокрытие преступления совершается не тем, кто его совершил, а другим лицом без ведома субъекта преступления, не предпринимавшего этих мер к сокрытию своих преступных действий. Действия по совершению и сокрытию преступления могут быть разорваны по замыслу, когда цели сокрытия первоначально не преследовались, а возникли уже после совершения преступления в связи с непредвиденными или изменившимися обстоятельствами» [4, с. 123].

Третья группа учёных придерживается позиции, что способ сокрытия преступления может быть как самостоятельным элементом, так и частью способа преступления в зависимости от наличия или отсутствия единого преступного замысла, охватывающего все стадии преступной деятельности [5].

Существует и общепризнанное мнение относительно дефиниции способа совершения преступления. Согласно этому мнению, способ совершения преступления представляет собой систему деятельности, включающую в себя действия и бездействие, направленную на достижение преступного результата, а также обусловленную обстоятельствами объективного и субъективного характера [6].

Под способом совершения мошенничества с использованием факторинговых схем следует понимать способ совершения преступления, когда для реализации акта хищения используется принципиальная схема факторингового правоотношения.

Способ совершения преступления отражается в этапах его совершения. Криминалистической наукой выработан типичный алгоритм этапов совершения мошенничества [7, с. 20]:

1. Подготовительный этап:

- разработка схемы операции;
- подготовка к проведению операции, включающая в себя необходимые организационные и технические мероприятия.

2. Непосредственное осуществление мошенничества:

- акт хищения;
- сокрытие и присвоение похищенного имущества;
- реализация похищенного имущества;
- уход от ответственности.

Исходя из содержания элементов данного алгоритма, можно осуществлять различную классификацию способов совершения мошенничества с использованием факторинговых схем:

- по субъекту преступления;
- по наличию либо отсутствию соучастников преступления;
- по особенностям объективной стороны (создавались или нет фиктивно действующие субъекты хозяйствования);
- по факту наличия или отсутствия сговора между контрагентами;
- по другим основаниям.

Наличие разновидностей факторинговых правоотношений также предполагает наличие различных оснований для классификации способов совершения мошенничества с использованием факторинговых схем, к которым можно отнести:

- форму факторинга;
- место проведения факторинга;
- субъектный состав участников факторинговых правоотношений;
- условия заключения договора, осуществления платежа;
- объём передаваемого денежного требования;
- условия ответственности и т.д.

Наиболее наглядной и распространённой является классификация, проводимая в зависимости от исполнителя мошенничества. По этой классификации можно выделить четыре группы разновидностей совершения мошенничеств с использованием факторинговых схем:

- мошенничество, совершаемое со стороны клиента (поставщика, первоначального кредитора);
- мошенничество, совершаемое со стороны третьего лица;
- мошенничество, совершаемое со стороны фактора;
- мошенничество, совершаемое со стороны должника.

Чаще всего правоприменительная практика сталкивается с мошенничествами в сфере факторинговых правоотношений, совершаемыми со стороны клиента (поставщика первоначального кредитора). Рассмотрим более подробно именно эту разновидность мошенничества, совершённого с использованием факторинговых схем.

Наиболее распространенной является практика осуществления действий со стороны клиента, направленных на создание видимости реальной поставки, под которую недобросовестный субъект хозяйствования пытается получить финансирование. Обычно такую схему на рынке финансовых услуг принято называть «воздушной поставкой». В данном случае финансовый агент платит деньги на

основании несуществующей поставки и, как следствие, за переуступку несуществующей дебиторской задолженности.

Существуют различные варианты совершения «воздушных поставок». В первую очередь, это те случаи, когда поставщик не отгружает никакого товара, фальсифицирует документы, посредством которых обманывает финансового агента, заключает договоры факторинга, то есть переуступает несуществующую дебиторскую задолженность финансовому агенту, а взамен получает финансирование и с полученными средствами скрывается. При этом обстоятельствами, способствующими мошенничеству, в данном случае могут быть:

- высокое качество сфальсифицированных документов;
- доверие между финансовым агентом и клиентом;
- большое расстояние между поставщиком и покупателем;
- сговор с сотрудниками компании дебитора (должника) или финансового агента.

Смоделируем ситуацию. Предприятие «А» фальсифицирует документы, подтверждающие факт поставки товаров, выполнения работ, оказания услуг, на основании которых возникает право требования дебиторской задолженности. На основании этих документов несуществующая дебиторская задолженность посредством заключения договора факторинга переуступается финансовому агенту и предприятие «А» получает финансирование несуществующей дебиторской задолженности. Через определённый договором срок платёж в адрес финансового агента не поступает.

Кроме указанной разновидности «воздушной поставки» может иметь место случай, когда поставщик отгружает покупателю товар, практически не имеющий стоимости (например, в контейнеры грузятся мешки с песком вместо оговоренного товара), а в документе на товар (например, коносаменте, который выписывается на основе *said to contain* «содержимое по заявлению») будет указан другой товар, который никогда не поступит в адрес покупателя. Такое мошенничество также будет реализовано посредством переуступки фиктивной дебиторской задолженности финансовому агенту и после того, как мошенник получит финансирование.

Клиент после первого акта хищения с использованием факторинговых схем может наращивать объёмы несуществующих дебиторских задолженностей, получать под них финансирование и за счёт финансирования, полученного по последующим «воздушным поставкам», погашать кредиторскую задолженность перед финансовым агентом по предыдущим поставкам. В данной ситуации мошенник выстраивает своеобразную пирамиду «воздушных поставок», причиняя подобными действиями значительно больший ущерб.

Примером осуществления «воздушной поставки», когда товар не отгружается вовсе, а имеет место фальсификация документов, является расследование Международного морского бюро (International Maritime Bureau) Международной торговой палаты. Тогда, якобы отгруженная из балтийского порта и направляющаяся в Китай партия кусковой серы, документы по которой полностью соответствовали условиям договора, в результате проведенного расследования не только не отгружалась, но и указанное судно никогда не прибывало в порт погрузки и даже не существовало вообще. Коносамент сопровождался другими документами, такими как сертификат инспекции и сертификат происхождения. При этом

сертификат инспекции не выписывался известной в регионе сюрвейерской компанией, а сертификат происхождения не выдавался местной торговой палатой, как было в них заявлено. Бенефициаром была эстонская компания, зарегистрированная в национальном регистре и торговой палате, имеющая правдоподобный сайт в Интернете с указанием контактов. Однако попытки связаться с ней были безуспешными, телефонные звонки переключались на персональный голосовой почтовый ящик и оставались без ответа. Представленные документы были поддельные, хотя и достаточно убедительные, изготовленные в полном объеме [8]. В случае успешного осуществления «воздушной поставки» фиктивно возникшую (несуществующую) дебиторскую задолженность мошенник легко переуступает финансовому агенту в обмен на финансирование и связанные с ним услуги.

Другой пример мошенничества, совершённого с использованием факторинговых схем, который имел место в правоприменительной практике, связан с осуществлением поставки товара, практически не имевшего стоимости. Финансовому агенту с целью заключения договора факторинга были предоставлены убедительные документы, отражающие поставку якобы дорогостоящих товаров. В итоге значительно завышенный объём дебиторской задолженности переуступался финансовому агенту в обмен на финансирование и иные связанные с ним услуги. При этом акт хищения был не разовым, объёмы поставок постоянно возрастали, следовательно, возрастали и объёмы дебиторской задолженности, которая тут же переуступалась финансовому агенту в обмен на финансирование и связанные с ним услуги. За счёт финансирования, полученного по последующим поставкам, погашалась задолженность перед финансовым агентом, возникавшая вследствие финансирования по предыдущим поставкам.

Несмотря на кажущуюся на первый взгляд сложность и завуалированность «воздушных поставок», мошенничества подобного рода можно предупредить довольно простыми действиями. Необходимо в соответствии с первоначальным договором поставки или другими представленными документами проверить действительное наличие транспортного средства, перевозящего товар, и нахождение перевозчика в момент погрузки в конкретном месте в конкретное время, наличие указанных номеров контейнеров у соответствующего перевозчика и их пункты назначения, а также сравнить эти данные с информацией, указанной в документах (применить методы формальной, арифметической, юридической, логической проверки и др.). В случае предоставления для подтверждения поставок таких документов, как сертификаты инспекции и сертификаты происхождения, следует перепроверить факт их выдачи непосредственно в организациях, реквизиты которых указаны в документах. В итоге даже такие простейшие предупредительные действия, не говоря уже о проведении независимой инспекции поставки, разрушат мошенническую схему.

Список использованной литературы

1. Об обзоре судебной практики рассмотрения споров, возникающих в связи с уступкой требования (цессией) и переводом долга : постановление Президиума Высшего Хозяйственного Суда Республики Беларусь от 21.04.2001 № 7 [Электронный ресурс] // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 / ООО «ЮрСпектр». — Минск, 2009. — Режим доступа: <http://pravo.kulichki.-com/dop/sudp/sudp0487.htm>.

2. Сухарева А.Я. Большой юридический словарь / А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. — 2-е изд. перераб. и доп. — М. : Инфра-М, 2002. — 704 с.
3. Зуйков Г.Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09. «Уголовный процесс и криминалистика; Судебная экспертиза» / Г.Г. Зуйков. — М., 1970. — 31 с.
4. Белкин Р.С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р.С. Белкин. — М. : Юрист, 1997. — Т. 3 : Криминалистические средства, приёмы и рекомендации. — 480 с.
5. Вандышев В.В. Роль и значение виктимологических данных в системе факторов, обуславливающих способы сокрытия краж личной собственности / В.В. Вандышев // Криминалистическая сущность, средства и методы установления способа сокрытия следов преступления : сб. науч. тр. — М. : Акад. МВД СССР, 1987. — С. 49 – 50.
6. Кушнеренко С.П. Способ совершения мошенничества с использованием лжепредприятия / С.П. Кушнеренко // Современные проблемы уголовного права, уголовного процесса, криминалистики, прокурорского надзора : сб. науч. тр. — М., СПб., Кемерово, 1998. — С. 178 – 179.
7. Выявление и раскрытие мошенничества : учеб. пособ. / [Голубовский В.Ю, Егоршин В.М., Сурков К.В. и др.] ; под ред. В.П. Сальникова. — СПб. : Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2000. — 63 с.
8. Колюшенко Н.Ф. Международные банковские операции / Н.Ф. Колюшенко // Методический журнал. — 2009. — № 4. — С. 4.

УДК 343.983

А.М. Ярошевич, начальник отдела
Научно-исследовательского экспертно-
криминалистического центра при ГУМВД
Украины в Харьковской области

С.М. Ефимова, эксперт-взрывотехник
Научно-исследовательского экспертно-
криминалистического центра при ГУМВД
Украины в Харьковской области

ИЗМЕНЕНИЕ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ВЗРЫВЧАТЫХ ВЕЩЕСТВ В БОЕПРИПАСАХ ВРЕМЕН ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Рассматриваются вопросы изменения физико-химических свойств взрывчатых веществ в процессе длительного нерегламентированного хранения в условиях переменных температур и влажности.

Ключевые слова: взрывчатые вещества, боеприпасы, физико-химические свойства, условия хранения.

За последние десять лет произошло 6 случаев травматизма и гибели сотрудников взрывотехнических подразделений научно-исследовательских экспертно-криминалистических центров МВД Украины при проведении взрывоопасных работ по исследованию, обезвреживанию, уничтожению взрывоопасных предметов, боеприпасов и взрывчатых веществ.

В общем количестве взрывоопасных объектов, поступающих для проведения взрывотехнических исследований, около 70 % составляют объекты, относящиеся к периоду Второй мировой войны. Опасность обращения с такого рода объектами заключается в том, что в условиях длительного нерегламентированного хранения боеприпасов происходят физико-химические изменения взрывчатого снаряжения, что в свою очередь отражается на чувствительности взрывчатых веществ к различным воздействиям (перемещение, встряски и т.п.). Данный процесс носит длительный и скрытый характер и не позволяет прогнозировать появление опасных факторов при обращении с такими взрывоопасными объектами.

Исследованием физико-химических характеристик взрывчатых веществ занимались такие авторы, как Г. Каст, Л. Мец, Ю. Шагов, В. Пашенко. Однако в существующих литературных источниках недостаточно глубоко изучены вопросы изменения некоторых свойств взрывчатых веществ в условиях длительного хранения, а также процессы, протекающие в их структуре.

Известно, что взрывчатые вещества способны не только взрываться от действия начальных импульсов, но и самопроизвольно разлагаться и претерпевать различные физико-химические преобразования в процессе длительного хранения. Поэтому при определении срока пригодности (срока хранения) взрывчатых веществ необходимо учитывать такое их свойство, как химическая и физическая стойкость (стабильность). С учетом этого свойства определяется возможность боевого применения взрывчатых веществ и безопасного обращения с ними после истечения определенных сроков хранения.

Различают химическую и физическую стойкость взрывчатых веществ.

Химической стойкостью называется способность взрывчатых веществ сохранять в процессе длительного хранения неизменными химический состав и химические свойства. Химическая стойкость зависит от природы взрывчатых веществ и наличия в их составе примесей других веществ, а также условий хранения.

При длительном хранении взрывчатых веществ могут изменяться их физическое состояние, структура, механическая прочность, форма и размеры. Эти изменения происходят самопроизвольно или под влиянием внешних причин. Склонность взрывчатых веществ к физическим изменениям характеризует их *физическую стойкость* [3].

Следует отметить, что применяемые в настоящее время для снаряжения боеприпасов взрывчатые вещества разлагаются крайне медленно. Они обладают большой химической стойкостью, а значит, могут храниться десятилетиями, практически не изменяя своего химического состава и химических свойств.

Природа и механизм физико-химических изменений для разных взрывчатых веществ могут быть различными. Во времена Второй мировой войны для снаряжения боеприпасов применялся недостаточно хорошо очищенный тротил (технический тротил), полученный по ускоренной технологии. Неочищенный тротил, кроме нитропроизводных толуола, содержит в небольшом количестве продукты окисления и осмоления, а также продукты нитрования примесей толуола. Некоторые из этих смесей жидкие, маслообразные. При длительном хранении боеприпасов, снаряженных таким тротилом, особенно в условиях жаркого климата, где температура воздуха достигает $+40^{\circ}\text{C}$ и выше, из разрывного заряда выделяется оливково-желтоватая маслянистая жидкость, получившая название «тротилового масла». Оно представляет собой легкоплавкую эвтектическую многокомпонентную смесь динитротолуолов и тротила с низкой температурой плавления. Выделение тротилового масла приводит к разрыхлению взрывчатого вещества, потере зарядом монолитности, к снижению плотности и прочности разрывного снаряда, что делает такие боеприпасы опасными. В разрывном снаряде образуются пустоты, уменьшающие его стойкость к сотрясениям при выстреле. Поэтому боеприпасы, снаряженные неочищенным тротилом, изготовленным по ускоренной технологии в военное время, не подлежат длительному хранению.

Ограниченной физической стойкостью обладают также аммонийно-селитренные взрывчатые вещества (смесь тротила с аммиачной селитрой), отличающиеся высокой гигроскопичностью и сильным увлажнением. Склонность к увлажнению является большим недостатком аммонийно-селитренных взрывчатых веществ, ограничивающим их применение, затрудняющим изготовление, снаряжение ими боеприпасов и хранение. Во время Второй мировой войны для

снаряжения боеприпасов чаще всего применялись именно аммонийно-селитренные взрывчатые вещества на основе тротила, называемые амматолами. При хранении боеприпасов, снаряженных амматолами, наблюдается усадка или «рост» заряда. Основной причиной усадки амматоловых зарядов является самопроизвольное слипание и укрупнение кристаллов аммиачной селитры, сопровождающееся уменьшением объема заряда. Укрупнению кристаллов способствует повышенная влажность амматола и переход аммиачной селитры из одной модификации в другую. Аммиачная селитра, обладая свойством полиморфизма, существует в пяти кристаллических модификациях, каждая из которых стабильна в определенных температурных условиях. Переход из одной модификации в другую (рекристаллизация) происходит при температуре — 18, 32, 85 и 125 °С. Этот переход сопровождается изменением плотности и объема. Если при хранении боеприпасов температура воздуха часто поднимается выше + 32 °С, то наблюдается «рост» зарядов, и это приводит к модификационным превращениям аммиачной селитры, связанным с увеличением ее объема.

Таким образом, хранение боеприпасов, снаряженных амматолами, в различных климатических условиях сопровождается многократными полиморфными превращениями, которые могут привести к разрушению заряда. Повышенная влажность амматоловых зарядов снижает их восприимчивость к детонации, уменьшает скорость детонации и может привести к неполным, а также к затухающим взрывам, переходящим в выгорание. Из-за указанных недостатков аммонийно-селитренные взрывчатые вещества применялись для снаряжения боеприпасов только в военное время.

Изменение объема или так называемый «рост» взрывчатых веществ происходит также у некоторых прессованных зарядов за счет остаточной деформации. В результате такого «роста» невозможно без предварительной обработки вернуть или вывернуть взрыватель. Поэтому очень важно своевременно обнаружить «рост» взрывчатых веществ, что достигается периодическими техническими осмотрами боеприпасов. Снаряды с такой особенностью взрывчатых веществ подлежат ремонту [5].

Результаты исследования Г. Каста показали, что при хранении снарядов, снаряженных амматолом, в условиях переменных температур и влажности с учетом низких температур плавления тротила (79 – 81 °С) происходит изменение объема взрывчатого снаряжения и его перекристаллизация [2]. В результате этих изменений возможно образование пор, раковин, которые могут являться очагами саморазогрева при попадании во взрывчатое снаряжение опасных смесей, образовавшихся при хранении боеприпасов. При этом возможны различные экзотермические химические реакции, протекающие с выделением тепла, из-за:

- взаимодействия селитры с красным фосфором;
- взаимодействия тротилового масла с металлом корпуса боеприпаса.

Опасные смеси, образовавшиеся при перемещении боеприпасов, длительно и неправильно хранящихся, могут попасть в образовавшиеся поры, вследствие чего протекают химические реакции с выделением тепла, что и приводит к самопроизвольному взрыву. Фосфорная кислота, образующаяся при попадании влаги в результате хранения боеприпаса во влажных условиях, является дополнительным катализатором химических реакций между фосфором и селитрой.

Фосфорная кислота образуется также и при окислении красного фосфора на воздухе.

Красный фосфор с богатыми кислородом веществами (селитра) образует весьма чувствительные к внешним воздействиям (сотрясения при перемещении) смеси. Чувствительность некоторых взрывчатых веществ к механическим воздействиям зависит от температуры окружающей среды. Например, при замерзании динамитов их чувствительность к внешним воздействиям — удару и трению — возрастает, что обуславливает запрет на какие-либо промышленные работы с их использованием. Чувствительность взрывчатых веществ зависит также и от сроков их изготовления, условий хранения и других долгосрочных факторов.

В состав современных бездымных порохов входят химически малостойкие взрывчатые вещества (нитраты целлюлозы, нитроглицерин). Поэтому бездымные пороха по сравнению с применяемыми для снаряжения боеприпасов взрывчатыми веществами обладают меньшей химической стойкостью. В результате длительного хранения происходит разложение бездымного пороха. При определенных условиях разложение химически нестойкого пороха может протекать настолько быстро, что происходит его воспламенение. Ускорению разложения пороха способствует повышение температуры окружающей среды. Например, нагревание пороха на 5 °С ускоряет процесс разложения в 1,5 – 2 раза. Присутствие влаги в небольших количествах ускоряет процесс гидролитического распада, еще более губительного, чем термическое разложение.

Процесс разложения пороха протекает с образованием химически активных продуктов (окислов азота), которые играют роль катализатора, ускоряя процесс разложения с выделением тепла.

В то же время существуют вещества, способные замедлять процесс разложения — *стабилизаторы химической стойкости*. Среди стабилизаторов химической стойкости пироксилиновых порохов — амиловый спирт, вазелин, касторовое масло, анилин, мочевины. На основании исследований Г.П. Киснемского, Н.А. Голубицкого, В.Н. Никольского в качестве стабилизатора химической стойкости пироксилиновых порохов также стали применять дифениламин (небольшое количество дифениламина вводится в состав порохов в процессе их изготовления). Стабилизаторы химической стойкости, взаимодействуя с окислами азота, образуют химически стойкие соединения, устраняя одну из наиболее существенных причин, ускоряющих процесс разложения.

О разложении пороха можно судить по ряду внешних признаков. Если порох в качестве стабилизатора химической стойкости содержит дифениламин, то при разложении он меняет свою окраску: сначала принимает коричневый цвет, затем зеленоватый и в последствии становится черным. Это происходит потому, что дифениламин, соединяясь с окислами азота, меняет свою окраску от коричневого до черного цвета.

Разложившийся порох легко определить по запаху окислов азота. Образовавшиеся в результате разложения пороха окислы азота окисляют латунную гильзу, и на ее поверхности образуется зеленый налет соли меди. Разложение пороха может закончиться самовоспламенением и быстрым сгоранием, поэтому порох с признаками разложения, как представляющий опасность, должен быть немедленно уничтожен.

Промышленно изготовленные боеприпасы времен Второй мировой войны обладают различной степенью опасности при обращении с ними, которая определяется не только физическим состоянием и химическим составом взрывчатого вещества, но и конструктивными особенностями самого устройства. Металлический корпус большинства боеприпасов отчасти предохраняет взрывчатое вещество от силового и теплового внешних воздействий, тем самым уменьшая вероятность его случайного взрыва. Однако, если корпус или любые другие детали устройства были изменены, то есть визуально наблюдаются отличия во внешнем виде от первоначальной конструкции, то взрывчатое вещество может воспламениться или взорваться при небольшом воздействии на такое устройство.

В практике экспертной работы нередко на исследование поступают взрывоопасные объекты, корпуса которых подверглись интенсивному воздействию коррозии металла (ржавление металла) (рис. 1).

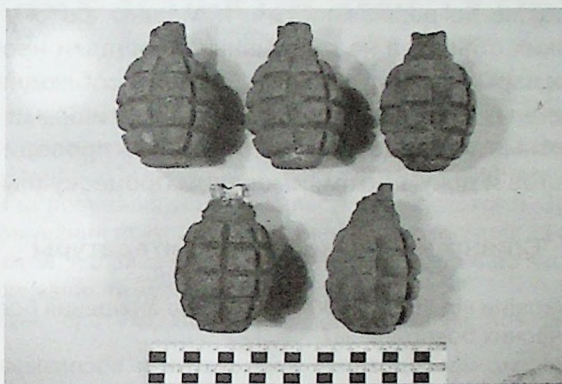

Рис. 1. Внешний вид корпусов гранаты Ф-1 со следами интенсивного воздействием коррозии (ржавление металла)

Такие устройства опасны тем, что в процессе коррозии есть вероятность нарушения целостности их корпусов. В результате взрывчатые вещества, содержащиеся в них, в течение определенного времени подвергаются различным внешним воздействиям (изменению температуры и влажности) (рис. 2).

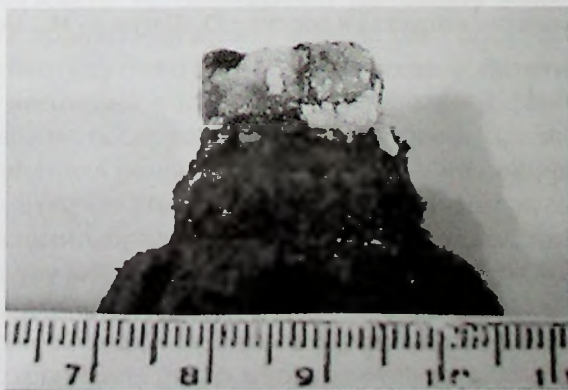

Рис. 2. Нарушение целостности корпуса гранаты Ф-1 и изменение физико-химических свойств взрывчатого вещества при длительных нерегламентированных условиях хранения

В процессе химических реакций, которые могут протекать при взаимодействии взрывчатого вещества с корродирующим металлом взрывного устройства, возможно образование взрывчатых солей металлов, близких по чувствительности к инициирующим взрывчатым веществам (например, пикраты металлов), что при малейшем механическом воздействии (сотрясении при перемещении) может привести к взрыву.

Таким образом, обращение с боеприпасами и взрывчатыми веществами промышленного изготовления с истекшим гарантийным сроком хранения, которые находились в нерегламентированных условиях хранения, обуславливает строгое соблюдение основных правил безопасности. Для осмотра и изъятия таких объектов в обязательном порядке должны привлекаться специалисты-взрывотехники. Предварительное исследование этих объектов необходимо проводить только после предварительного их уничтожения, фиксируя внешние признаки в процессуальных документах, а также по возможности с помощью фото- и видеосъемки [1]. Транспортировку таких объектов на подрывные площадки необходимо осуществлять в специальных взрывозащитных контейнерах с соблюдением мер безопасности, предусмотренных соответствующими нормативными документами [4]. Дальнейшие экспертные исследования необходимо проводить по фрагментам уничтоженных объектов и документам, имеющим процессуальную силу.

Список использованной литературы

1. *Вказівка* МВС України від 26.07.2008 № 810 «Про знищення боєприпасів і вибухових речовин часів війн і сучасних боєприпасів».
2. *Каст Г.* Химические исследования взрывчатых и воспламеняющихся веществ / Г. Каст, Л. Мец. — М./Л., 1934. — 245 с.
3. *Пащенко В.* Физико-химические характеристики взрывчатых веществ и безопасность при проведении взрывотехнических экспертиз, выполнении специальных взрывотехнических работ : информ. бюллет. взрывотехнич. лаборат. / В. Пащенко. — К., 2009. — 27 с.
4. *Пащенко В.* Типова Інструкція із заходів безпеки при проведенні вибухотехнічних досліджень та робіт з експертного огляду, розрядження, транспортування та знищення вибухових пристроїв і речовин (СДВ 01.10) / В. Пащенко. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2008. — 23 с.
5. *Шагов Ю.* Взрывчатые вещества и пороха / Ю. Шагов. — М., 1976. — 120 с.

УДК 343.148 : 343.542.1

А.Г. Лозов'юк, старший науковий
співробітник Науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру при ГУМВС
України в Запорізькій області

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРОВЕДЕННЯ МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СФЕРІ ВИЗНАЧЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТА МОРАЛЬНО- ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ЗМІСТУ ОБ'ЄКТА

Доведено актуальність проведення мистецтвознавчого дослідження у сфері визначення ідеологічних та морально-етичних аспектів змісту об'єкта, розглянуто основні його завдання. Наведено історичний аспект загальноприйнятих етичних норм сексуальної поведінки та розуміння явищ насильства і жорстокості. Зроблено висновок про необхідність формування принципів визначення ідеологічних та морально-етичних аспектів змісту об'єктів, наданих на дослідження, відповідно до загальноприйнятих установлених мистецтвознавчих та культурологічних понять.

Ключові слова: еротика, порнографія, сексуальна поведінка, жорстокість, насильство.

Проблема визначення певних нормативних чинників щодо розуміння та розрізнення феноменів еротики і порнографії, явищ насильства та жорстокості у сфері мистецтва виникла не сьогодні і з часом стає все актуальнішою, особливо у сфері криміналістики, беручи до уваги різні аспекти суспільної моралі, а також соціальну небезпеку злочинного використання й незаконного поширення порнографічних матеріалів, пропаганди культу насильства і жорстокості.

Аналіз психологічного та соціального механізму впливів порнографії та об'єктів з ознаками пропаганди культу насильства і жорстокості на особистість свідчить про їх здатність суттєво знецінювати духовну, естетичну та виховну значимість культури, негативно впливати на моральний і фізичний стан людини, пропагувати розбещеність серед молодого покоління, призводити до деестетизації ціннісних регуляторів соціуму в цілому. Тотальне поширення відверто аморальних сцен, сюжетів, текстових матеріалів є виявом культурної дифузії між традиційними нормами моралі й сексуальної поведінки та їх збоченнями. Розуміння цього процесу викликає негативну реакцію у суспільстві. Соціокультурні та гуманітарні наслідки наповнення ринку антиестетичними, часто брутальними зразками поліграфічної, аудіо- та відеопродукції порнографічного характеру, які при цьому легко потрапляють до рук неповнолітніх, є зрозумілими та передбачуваними.

Відповідно до загроз таких наслідків основними завданнями мистецтвознавчого дослідження є:

- атрибуція художнього твору;
- класифікація художніх творів (віднесення художнього твору чи виробу за змістом до певного класу, виду продукції, визначення морально-етичних аспектів змісту твору);
- оцінка художнього твору (встановлення його художньої, культурної, історичної та естетичної цінності, а також вартості у конкретному грошовому еквіваленті).

Залежно від поставлених завдань мистецтвознавче експертне дослідження щодо визначення ідеологічних та морально-етичних аспектів змісту твору може мати комплексний характер і проводитися із залученням до експертної комісії фахівців інших спеціальностей — психологів, соціологів, культурологів, фототехніків, етнографів [4].

Соціальні феномени еротики і порнографії як об'єкти розуміння та розрізнення почали розглядатися у XVIII ст., зокрема у контексті вивчення представниками епохи Просвітництва різноманітних аспектів культури соціуму.

Проте необхідність регулювання та фіксації загальноприйнятих етичних норм сексуальної поведінки виникла ще у глибокій давнині. Свідчення цього є у найдавнішому фольклорі та міфології багатьох народів, шумерському епосі про Гільгамеша, індійських Рігведі та Махабхараті, китайських літописах, Старому Заповіті.

Відомі записи щодо статевої моралі Ассирії, Вавилону та інших держав Месопотамії та Малої Азії. Чисельні клинописні таблички, що дійшли до наших днів, мають конкретні вказівки стосовно сексуальної поведінки.

Описи побуту давніх народів, їх шлюбних звичаїв, «священної» проституції залишили по собі й античні автори — Геродот, Плутарх, Стратон. Сучасник Геродота — Фулідід — не тільки показує, а й аналізує деякі особливості статевої моралі давнини. Зачинателями еротичної літератури, особливо популярної у провінції Сибарис, яскравими зразками якої є «Мілезійські розповіді» Аристиди, вірші Сотадеса, можна вважати греків.

Роздуми щодо статевої моралі містять історичні праці Цезаря («Записки про Галльську війну»), Стратона («Географія»), Тацита («Аннали» та «Германія»).

Уявлення про сексуальну поведінку стародавніх часів дають і художні твори Лукреція, Еврипіда, Квінта-Курція Руфа, поезії Сафо, Овідія, сатира Апулея, Петронія.

Яскраву картину «падіння моралі» у часи римських цезарів описав історик Свєтоній (I – II ст.).

Міркування щодо статевої моралі містяться й у германському епосі «Ригстула».

Розробку релігійно-етичних положень наведено у працях Тертуліана (II — поч. III ст.) та апологетів мізогії (жінконенависництва) Г. Інстітариса та Я. Шпренгера з їх сумнозвісним «Молотом відьом».

Уся своєрідність статевої етики, що сформувалася у перші три століття християнства, найбільш повно відображена у працях Августина Блаженного.

Світосприйняття Ренесансу з його культом чуттєвості втілювалося у творах Боккаччо, Рабле, Сервантеса, поетів Пляяди, Аретіно, Макіавеллі, Ботічеллі, Тиціана. Тіньовий, аморальний аспект естетики епохи Відродження детально проаналізовано відомим філософом А.Ф. Лосєвим.

Як зауважує А.В. Сосновський [9], після появи «Порнографіа або міркувань порядного про істинну аморальність проституції» Ретифа де ля Бреттона термін «порнографія» став аналогом поняття «непристойність».

Документи епохи та подальші дослідження Е. Фукса «История нравов», П. Дюфура, Е. Дюспуї, С. Шашкова значно розширили коло уявлень та міркувань щодо понять «пристойність» та «непристойність». Доволі ґрунтовною є і джерелознавча база ХІХ ст. — це монографії І. Блоха, А. Флекснера, А. Розенбаума, Р. Краффт-Ебінга.

У ХХ ст. проблему сексуальних стосунків, у тому числі відображення їх у мистецтві та літературі, досліджувало багато філософів, письменників, діячів культури.

Так, М. Бердяєв, підкреслюючи, що сексуальність визначає всю сукупність людського життя, акцентував увагу на символічності мистецьких проявів еротизму [2].

Теорія З. Фрейда, предтечею якого щодо глибинного вивчення проявів еросу в реальній дійсності та художній творчості можна вважати І. Канта, поглибила суперечку щодо «пристойного» і «непристойного», викликавши як тотальну критику, так і широку апологетику.

Декларативний характер документів ХХ ст. щодо визначення порнографії як «непристойності» та заборони її розповсюдження (Паризька Угода щодо заборони обігу порнографічних видань, 1910 р.; документи Міжнародного конгресу по боротьбі з порнографією, Париж, 1913 р.; Міжнародна конвенція «Про припинення обігу порнографічних видань і торгівлі ними», Женева, 1923 р.) дозволяв виробити засоби обмеження поширення сексуально відвертих матеріалів, але чітких критеріїв визначення не надавав.

Закон України «Про захист суспільної моралі» [1] чітких критеріїв розмежування понять «порнографія» й «еротика» та «пропаганда культури насильства та жорстокості» також не наводить.

Водночас базовими елементами для визначення зазначених феноменів можуть бути принципи естетичності та художності. Об'єктивно-естетичне поняття має властивості об'єктивних законів краси — гармонії, доцільності, оптимальності, досконалості, цілісності, відповідності форми та змісту.

Еротика у контексті культури характеризується наявністю гармонічного поєднання тілесного та духовного, втіленого в естетизовану форму, коли сексуальність набуває формату відвертого, але не позбавленого ознак художності твору.

Важливим чинником для розмежування сексуально відвертих матеріалів є соціально-культурні норми певного часу та певного регіону (актуально для сьогоденної ситуації в Україні), коли інтеграція до європейського інформаційного, освітнього та культурного простору має поєднуватися із збереженням вікових культурних традицій українського народу.

Методика дослідження та віднесення наданих зразків відеопродукції до еротики чи порнографії базується на відповідності їх загальноприйнятим усталеним мистецтвознавчим та культурологічним поняттям еротики та порнографії.

До продукції порнографічного характеру належать зразки аудіовізуальної (фото, кіно- та відеофільми, у тому числі анімаційні), поліграфічної, електронної продукції, образотворчого мистецтва, виготовлені у різний спосіб (малюнок, живопис, естампна продукція, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво, монтаж з використанням реальних моделей та без них), а також передані та отримані

по комунікаційних лініях повідомлення і матеріали, які відтворюють сцени сексуальних контактів, у тому числі групових та збоченого характеру, що інтерпретуються як суто фізіологічні, зафіксовані поза контекстом моральних стосунків між людьми.

Типовим для зразків продукції порнографічного характеру є:

— не зумовлена сюжетною лінією твору та позбавлена елементів художності фізіологічна деталізація сексуальних стосунків, натуралістична цинічна фіксація статевих актів;

— акцентоване, поза художньо-образним осмисленням зображення геніталій у процесі сексуальних стосунків та поза ними, маніпуляції геніталіями, демонстрація чоловічого статевого органа в ерегovanому стані, однозначно інтерпретований показ девіантних варіантів сексуальних контактів.

Крім цього, до творів, що містять інформацію порнографічного характеру, належать примітивні зразки аудіовізуальної, поліграфічної, електронної продукції, єдиною метою створення яких є демонстрація сексуальних стосунків в їх низинних проявах, в яких практично відсутні сюжетна лінія та характеристики діючих осіб, що перетворюються на носіїв ознак самців та (або) самок.

Зазначені вище ознаки не стосуються зразків аудіовізуальної, поліграфічної, художньої, електронної продукції, якщо вони є органічними елементами художнього твору як єдиної естетичної цілісності, що оцінюються як зразки еротичної продукції, яка є своєрідною сферою художньої культури, прояви якої присутні у мистецтві, моді, спілкуванні тощо, і в широкому розумінні являє собою відображення сукупності всього, пов'язаного зі статевими стосунками, у тому числі й психологічними, філософськими, моральними аспектами сексуальності.

Отже, основними мистецтвознавчими критеріями віднесення досліджуваних зразків до порнографічної або еротичної продукції є естетичність зображення та достатньо високий художній рівень, неодмінно присутні у продукції еротичного характеру.

Методика дослідження та віднесення наданих відеоматеріалів до таких, що пропагують культ насильства і жорстокості, базується на відповідності їх загальноприйнятими усталеними мистецтвознавчим та культурологічним поняттям насильства і жорстокості з фіксацією зображень і сцен особливої жорстокості та цинічного насильства, збоченого їх смакування.

Дефініції, що тлумачать явища насильства і жорстокості, відрізняються певними нюансами щодо діапазону проявів цих негативних феноменів, у тому числі й геополітичних.

У контексті дослідження та віднесення відеоматеріалів до таких, що пропагують культ насильства і жорстокості, видаються прийнятними визначення, які лаконічно тлумачать такі явища.

Жорстокість — вкрай суворе, безжалісне, безпощадне поводження з людиною.

Насильство — застосування різноманітних форм примусу, фізичного або (та) психічного впливу на людину, який порушує право людини і громадянина на особисту недоторканість [5].

Жорстокість і фізичне насильство полягають у безпосередньому впливі на тіло людини: нанесення побоїв, тілесних ушкоджень, застосування тортур тощо.

Психічне насильство проявляється у впливі на психіку людини шляхом залякування, погроз про фізичну розправу тощо.

До продукції, що пропагує культ насильства і жорстокості, належать зразки аудіовізуальної (фото, кіно- та відеофільми, у тому числі анімаційні), поліграфічної, електронної продукції, образотворчого мистецтва, виготовлені у різний спосіб (малюнок, живопис, естампна продукція, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво, монтаж з використанням реальних моделей та без них), а також передані та отримані по комунікаційних лініях повідомлення та матеріали, що відтворюють зображення та сцени цинічної жорстокості та/або особливого насильства, які інтерпретовані самоцільно, зафіксовані поза контекстом моральних стосунків між людьми, демонструють та культивують позитивне, прихильне ставлення до жорстокості та насильства, принижують честь і гідність людини.

На думку учасників Міжнародного науково-практичного семінару, що відбувся у м. Сімферополі [4], до образотворчих матеріалів, які за змістом визначаються такими, що пропагують культ жорстокості та насильства, належать зображення, котрі відтворюють життєві сцени у виражено антигуманній, цинічній інтерпретації. Таким матеріалам притаманна натуралістична, максимально деталізована, часто розгорнута у часі фіксація сцен бузувірських фізичних і психологічних знущань, тортур, епізодів природної та наглої смерті, самогубств, наруги над небіжчиками тощо.

Зрозуміло, що подібні зразки формують перверсійний підхід до сприйняття та відображення дійсності з акцентуацією бруталного та потворного у житті, фетишизацією такого сприйняття, що не відповідає системі етичних норм, правил поведінки, які склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей.

Обіг схожих зразків аудіовізуальної, поліграфічної, електронної продукції та образотворчого мистецтва становить загрозу морально-психологічному, інтелектуальному і фізичному стану населення і не узгоджується зі змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі.

Тому надто важливим є формування обґрунтованих мистецтвознавчих принципів оцінювання матеріалів і предметів як порнографічних, так і таких, що пропагують насильство та жорстокість. Наявність і використання таких принципів є не тільки необхідним фактором у боротьбі зі злочинним використанням та незаконним поширенням зазначених явищ, але й своєрідним механізмом корекції естетичних смаків і поглядів людини, усталення певних ідеалів у соціумі.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Закон України «Про захист суспільної моралі» : станом на 1 лютого 2010 року // Відомості Верховної Ради України. — К. — 2004. — № 14.
2. Бердяев Н.А. Кризис искусства / Н.А. Бердяев. — М. : Искусство, 1990. — 126 с.
3. Іванова Т.В. Цінності у контексті зміни соціальних пріоритетів / Т.В. Іванова // Вісник Київського національного університету (серія «Філософія»). — 2004. — № 63. — С. 140 – 143.
4. Кисельов В.Б. Актуальні питання сучасної судової мистецтвознавчої експертизи : матер. міжнар. наук.-практ. семін. «Шляхи удосконалення правосуддя у справах, пов'язаних з протиправними діями щодо культурних цінностей, і профілактична робота у цій категорії справ / Кисельов В.Б., Попов Ю.П., Фоменко В.М. — Сімферополь : Таврида, 2006. — С. 133 – 136.

5. Козырев Г.И. Проблема насилия в теории, массовом сознании и реальной жизни / Г.И. Козырев // Вестник Московского университета (серия «Философия»). — 2000. — № 6. — С. 85 – 101.
6. Кон И.С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке / И.С. Кон. — М. : Айрис-пресс, 2005. — 344 с.
7. Кононенко Є. Еротика в українській культурі / Є. Кононенко, С. Тримач ; під ред. О. Гриценка // Нариси української популярної культури. — К. : Либідь, 1998. — С. 44 – 47.
8. Левин А.И. Киноискусство как фактор формирования ценностей современного общества / А.И. Левин // Философские науки. — 2004. — № 1. — С. 5 – 18.
9. Сосновский А.В. Лики любви: очерки истории половой морали / А.В. Сосновский. — М., 1992. — 298 с.

УДК 343.982.5

Т.Г. Чашницька, старший експерт
Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВОЇ ТЕХНІКИ ПРИ ОТРИМАННІ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ, КАЛІБРУВАННЯ МОНІТОРА

Розглянуто проблему кольоросприйняття та кольоропередання при застосуванні цифрової техніки та оформленні висновків експерта і спеціаліста. Висвітлено окремі шляхи стандартизації кольоропередання, калібрування моніторів.

Ключові слова: калібрування, монітор, «крапка білого», «колірна температура», робочий колірний простір.

Криміналістична фотографія у процесі розслідування використовується з часу виявлення ознак злочину до моменту передавання справи до суду. У техніці загальної фотографії найчастіше реалізовується спосіб фіксації інформації, заснований на цифровій технології, що значно розширило можливості фіксуючої та дослідницької криміналістичної фотографії, а також прискорило виготовлення ілюстративного матеріалу.

На відміну від традиційної фотографії, де зображення сприймалося світлочутливим шаром фотоплівки, у цифровій фотографії роль світлоприймача виконує ПЗС-матриця, що надає можливість перетворювати об'єкт зйомки у вигляд, зручний для подальшої комп'ютерної обробки з подальшим отриманням його копій на будь-яких носіях (жорсткому диску, компакт-диску, фотопапері, звичайному папері). Сучасні засоби друку дозволяють отримувати зображення з якісним переданням кольорів, напівтонів і з високою роздільною здатністю, що відповідає роздільній здатності традиційних фотографічних матеріалів. Крім того, доступними стали способи комп'ютерного покращення якості зображення.

Використання цифрових фотографічних технологій у системі криміналістичних засобів та методів досліджували Е.Н. Дмитрієв, П.Ю. Іванов, В.В. Бірюков, І.В. Постика, А.В. Кофанов, О.Л. Кобилянський. Разом з тим у цих дослідженнях недостатньо уваги було приділено аналізу особливостей кольоросприйняття та кольоропередання при застосуванні цифрової техніки, а також розробці теоретичних і практичних засад здійснення калібрування пристроїв введення та виведення цифрових зображень, що безпосередньо впливають на достовірність відображення зафіксованої інформації. Водночас, як свідчить практика, у багатьох випадках надрукована фотографія, її зображення на моніторі, а також зафіксований об'єкт

можуть виглядати по-різному з точки зору передання кольорів та напівтонів. Саме таким питанням, що виникають у практичній діяльності експертів-криміналістів, присвячено цю статтю.

Як зазначає В.В. Бірюков, при роботі з криміналістично значимою інформацією використання сучасних технічних засобів повинно забезпечити об'єктивність та відповідну якість обробки інформації [2, с. 106], тому для отримання найбільш достовірних результатів у процесі застосування цифрових фотографічних технологій необхідно дотримуватися науково обґрунтованих рекомендацій щодо здійснення безпосередньо фотозйомки, обробки зображень і подальшого виведення їх на друк. Для того, щоб під час дослідження та друкування графічних зображень отримати необхідні кольори та напівтони, потрібно насамперед відповідне калібрування пристроїв введення та виведення графічної інформації (калібрування — це процедура, що застосовується до пристрою введення-виведення зображення з метою забезпечення правильного передавання кольору; «пристрої введення» — сканери і цифрові фотоапарати; «пристрої виведення» — монітори та принтери). Калібратором може виступати сам користувач.

Друкування фотографій необхідного кольоропередання також потребує наскрізного калібрування пристроїв введення та виведення графічної інформації (обов'язково з урахуванням типу чорнил та фотопаперу). Правильно відкалібровані пристрої дозволяють значно скоротити обсяги робіт з редагування кольорів на отриманому зображенні або знімку [3].

Таким чином, для отримання відповідного відображення на всіх етапах роботи з кольоровими зображеннями необхідно правильно організувати процес керування кольором. Це стосується калібрування всіх пристроїв, що використовуються у процесі підготовки графічного матеріалу і створення відповідних колірних профілів. У разі ідеально відкаліброваних пристроїв введення-виведення графічної інформації буде отримано однакові зображення на моніторі та роздрукованому на принтері графічному зображенні.

Коли монітор не відкалібровано, кольорове зображення на ньому буде відрізнятися від надрукованого зображення, яке буде схоже на реальний об'єкт. Аналогічна різниця буде і при не відкаліброваному принтері та відкаліброваному моніторі. При найгіршому варіанті — коли не відкалібровано ані принтер, ані монітор — зображення на моніторі, надруковане зображення та реальне зображення (сприйняття) об'єкта будуть мати суттєві розбіжності [4].

Існує декілька способів калібрування моніторів (які різняться за якістю та сумою витрачених коштів).

Апаратне калібрування

Використовується у випадку, коли до якості зображення на моніторі та до надрукованого зображення висуваються певні вимоги.

Калібрування моніторів здійснюють за допомогою спеціальних пристроїв — калібраторів (рис. 1, 2), які за принципом дії поділяються на колориметри та спектрофотометри. У колориметрі для визначення кольору використовується система світлофільтрів, а у спектрофотометрі — розкладання на спектр з подальшим розрахунком кольору за спектром. Спектрофотометр, як правило, точніший за колориметр. Типовим колориметром є PANTONE SPYDER.

Рис. 1. Зовнішній вигляд калібратора

Рис. 2. Кріплення калібратора до монітора

У комплекті з калібратором надається програма «OptiCAL», за допомогою якої реалізуються основні функції калібрування монітора.

Мета калібрування:

- забезпечення належних умов роботи (з точки зору передання кольору);
- забезпечення належного відображення деталей на ділянках з низькою яскравістю;
- забезпечення високої контрастності (різниці між найяскравішим і найтьмянішим рівнем);
- найбільш повне використання можливостей монітора щодо відображення кольорів (мінімальне звуження кольорового охоплення).

Найбільш вдалий вибір параметрів — установлення налаштування, близького до параметрів робочого кольорного простору (наприклад, якщо основний робочий простір sRGB або AdobeRGB, то найкращим рішенням буде калібрування монітора з параметрами $\gamma = 2,2$ і кольоровою температурою $T = 6500 \text{ K}^\circ$) [5].

Найбільшого розповсюдження набули декілька стандартних робочих кольорних просторів, що належать до кольорного простору RGB. Існує також можливість використання інших просторів, призначених для спеціальних цілей. Кожний із цих просторів має власний набір характеристик, у тому числі кольорну температуру, гамму і так звану «крапку білого» [6]. Розглянемо декілька найбільш поширених з них.

RGB (від англ. red, green, blue — червоний, зелений, синій) — кольорна модель, що описує спосіб синтезу кольору для кольоровідтворення (наприклад, простір sRGB, де літера s означає «стандартизоване» накладає на кольорову палітру більші обмеження). У деяких програмах цей простір вибрано «за умовчанням». У середині трикутника відображено кольори, які монітор здатен відобразити при використанні цього кольорного простору. Робочий кольорний простір Adobe RGB достатній для того, щоб відобразити на високоякісному моніторі більшість творів графічного мистецтва або сканованих зображень. Він добре пристосований для перетворення у кольори CMYK (Cyan, Magenta, Yellow, Key color, схема формування кольору, що використовується у поліграфії для стандартного тріадного друку), для якісного друку (при цьому втрати кольорів виявляються мінімальними). Крім того, простір Adobe RGB може надати більш насичені синій і зелений кольори.

Процедура калібрування програмою «OptiCAL»

Програма має два режими калібрування: стандартний (Standard) і точний (Precision). Практичний досвід використання програми підтверджує рекомендації фахівців стосовно того, що починати необхідно зі стандартного режиму калібрування. Після запуску програми «OptiCAL» відкривається діалогове вікно (рис. 3).

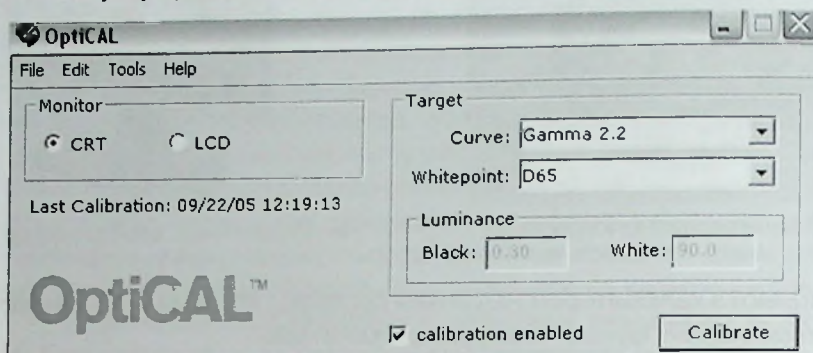

Рис. 3. Діалогове вікно програми «OptiCAL»

У діалоговому вікні слід перевірити, що тип монітора обрано правильно: електронно-променева трубка — CRT (далі — ЕПТ) або рідкокристалічний — LCD (далі — РК). Вказуємо показник гамма $G = 2,2$ (як у робочого колірному просторі), «крапку білого» — D 65.

Після натискання кнопки «Calibrate» починається процес калібрування, для чого встановлюється кольорова температура «крапки білого» на моніторі $T = 6500 \text{ K}^\circ$.

Яскравість монітора встановлюється на мінімальне значення, а контрастність — на максимальне (щоб очі не втомлювалися, дивлячись на білий квадрат). Після натискання кнопки «Continue» (рис. 4) відкривається вікно, яке містить концентричний малюнок (рис. 5).

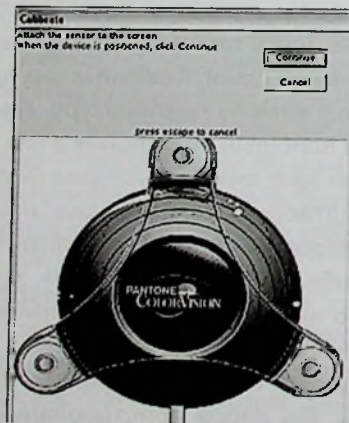

Рис. 4. Кнопка «Continue»

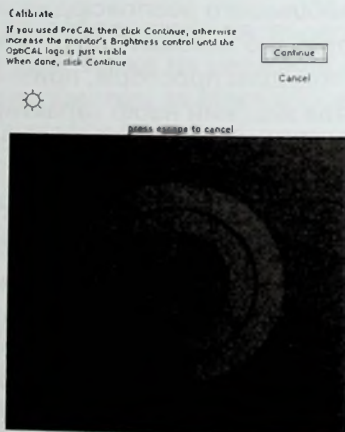

Рис. 5. Вікно з концентричним малюнком

Якщо малюнка на моніторі не видно, це свідчить про недостатню яскравість. Шляхом зміни рівня яскравості монітора до появи малюнка у центральній частині вікна враховується навколишнє освітлення приміщення, в якому буде проводитися робота.

Після прикріплення колориметра до екрана монітора програма виконує все автоматично, у тому числі послідовно визначає градаційні характеристики по кожному каналу, баланс сірого. Після закінчення програма повідомить про успішність завершення калібрування і створення профілю, якому надається ім'я, і він встановлюється як робочий (рис. 6):

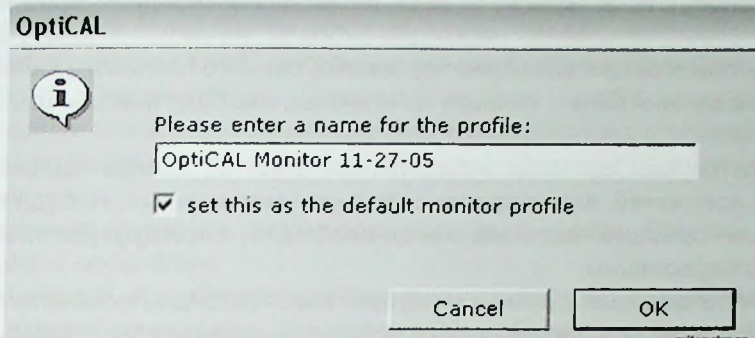

Рис. 6. Заключне вікно калібрування

Процедуру рекомендується проводити декілька разів. Після двох-трьох повторів система визначає необхідний усереднений стан. Слід зазначити, що інші калібратори використовуються так само.

Програмне калібрування

Цей спосіб калібрування доступний та може бути використаний для підготовки графічного матеріалу.

Для програмного калібрування потрібна програма для налагодження кольорового профілю монітора, наприклад «Adobe Gamma», яка постачається з програмою «Adobe Photoshop».

Першим кроком у калібруванні монітора є встановлення «крапки білого» (температури білого кольору). При роботі з кольором фотографій «крапка білого» зазвичай розташовується у діапазоні від 5000 K° до 7500 K°. Положення «крапки білого» у першу чергу залежить від типу освітлення, за якого відбувається налагодження колірної температури. Перед початком калібрування монітора необхідно забезпечити освітлення, за якого буде проводитися робота із зображеннями, а потім у меню налагодження монітора необхідно знайти пункт (визначення) «колірна температура», «color temperature» або схожу із цим назву (рис. 7).

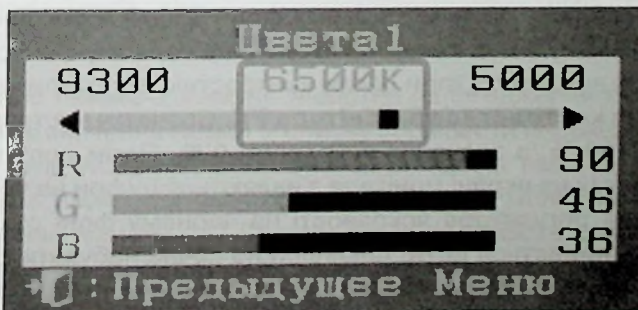

Рис. 7. Налагодження пункту «колірна температура»

Порівнюючи біле зображення на моніторі (у RGB форматі) з білим аркушем паперу, необхідно встановити значення «крапки білого» так, щоб білий колір на моніторі відповідав кольору білого аркуша. Якщо монітор не дозволяє провести плавне налагодження значення колірної температури, то необхідно підібрати найбільш близьке із запропонованих значень цього параметра. Оскільки більшість моніторів пропонують як «крапку білого» тільки два значення — 6500 K⁰ і 9300 K⁰, для правильного налагодження необхідно вибрати значення колірної температури 6500 K⁰ і за допомогою регулювання червоного, синього і зеленого каналів встановити таке зображення білого кольору на моніторі, яке буде максимально схожим з білим аркушем.

Слід мати на увазі, що якщо залишити значення параметра «колірна температура» у тому положенні, яке запропоновано «за умовчанням», то буде виставлено кольори більш «тепліших» відтінків, ніж це необхідно, а при друкуванні зображення стане значно червонішим.

Перш ніж почати калібрування монітора, його необхідно включити заздалегідь (не менше, ніж за 20 хв.). За час роботи монітор прогріється і зображення на ньому буде мати ту яскравість, на яку він налаштований [1]. Також необхідно перевірити, чи правильні драйвери відеоадаптера і монітора використовуються системою.

У випадку використання стандартних драйверів операційної системи необхідно встановити оригінальні драйвери пристроїв. Крім того, необхідно встановити рекомендовані виробником параметри монітора і частоту оновлення екрана (у діапазоні від 75 до 100 Гц).

Якщо для калібрування використовується програма «Adobe Gamma», необхідно встановити такі значення гамми: для ЕПТ монітора $G = 2,2$, а для РК монітора $G = 1,8$. На цьому підготовка монітора до калібрування закінчується.

При правильному виконанні всіх маніпуляцій точність отриманих результатів візуального налагодження буде близькою до точності результатів при калібруванні монітора за допомогою спеціальних інструментів.

Програма «Adobe Gamma» запускається з панелі управління операційної системи. Вибирається режим майстра, надається назва новому колірному профілю, а потім встановлюється значення контрастності та яскравості зображення. Встановлення значення контрастності на ЕПТ і РК моніторах проводиться по-різному, тому слід враховувати особливості їх налагодження.

Контрастність і яскравість як ЕПТ, так і РК моніторів налагоджуються так. Спочатку встановлюється яскравість і контрастність монітора на максимум, а потім плавно зменшується яскравість (при цьому фон і цифри на екрані монітора почнуть поступово темніти). Різке потемніння цифр на чорному фоні свідчить про оптимальне значення яскравості (при цьому контрастність є максимальною).

Встановлення контрастності монітора РК. Спочатку виставляється значення контрастності 100 %, а значення яскравості 0 %. Потім поступово додається яскравість (при цьому на екрані монітора з'являються цифри на чорному фоні). За певного положення регулятора яскравості на чорному фоні стануть видимі всі цифри. Яскравість додається доти, доки фон не почне набувати сірого відтінку. У цей момент слід припинити регулювання яскравості та почати змінювати контрастність. Для налагодження контрастності зображення знадобиться білий фон допоміжного зображення. Зважаючи на те, що велике значення контрастності

призводить до зникнення цифр на білому фоні, а мале — до зникнення цифр на чорному фоні, зменшувати значення контрастності необхідно доти, доки на зображенні не стануть видимими всі цифри як на чорному, так і на білому фоні.

Після налагодження яскравості та контрастності зображення обраний майстер налагодження пропонує вибрати тип люмінофора, який використовується у моніторі, для того, щоб програма змогла правильно визначити, як саме відображати різні кольори на конкретному моніторі. У технічній документації монітора (або на сайті виробника) можна знайти кольори люмінофорів у координатах X і Y. Їх слід вказати майстрові налагодження у режимі «customs». Для ПК моніторів рекомендується залишити значення «за умовчанням». Необхідно також перевірити налаштування «крапки білого», оскільки вибір типу люмінофора міг вплинути на колірний баланс зображення.

Налагодження гамми за допомогою програми «Adobe Gamma» може бути здійснено двома способами.

Перший спосіб. У вікні налагодження гамми відмічається пункт (визначення) меню «View Single Gamma Only». На відстані 30 – 50 см від екрана монітора з'являється сірий квадрат на фоні горизонтальних ліній. Слід встановити таке значення гамми, за якого центральне зображення зливається з фоном (рис. 8).

Другий спосіб. Знімається відмітка пункту (визначення) меню «View Single Gamma Only» і у вікні з'являється три кольорові квадрати. З кожним кольором окремо проводяться всі описані вище маніпуляції. Окреме налагодження колірних каналів вимагає уважності, проте надає точніші результати (рис. 9).

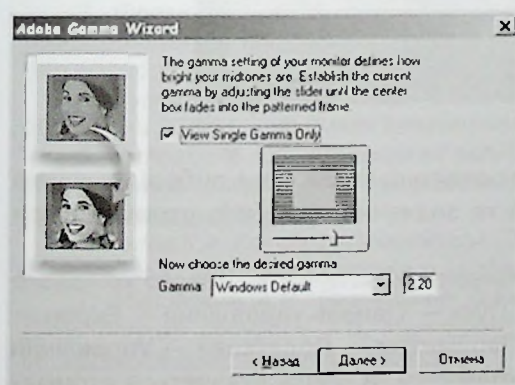

Рис. 8. Встановлення гамми «View Single Gamma Only» на відмітку «не знято»

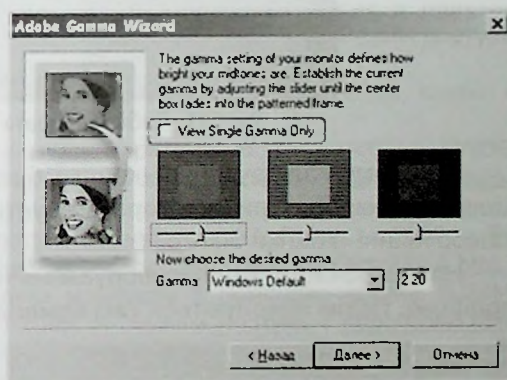

Рис. 9. Встановлення гамми «View Single Gamma Only» на відмітку «знято»

Налагодження гамма-корекції. Майстер налагодження монітора пропонує вибрати стандартні значення гамми зі списку або ввести необхідне значення вручну. Для користувачів Windows пропонується значення гамми $G = 2,2$. Проте це значення підходить лише для моніторів ЕПТ. Для ПК моніторів рекомендується виставити значення гамми $G = 1,8$, оскільки їх яскравість значно вища за яскравість ЕПТ. Таке значення цього параметра надає найбільш близьке до оригінального зображення (рис. 10).

Наступним кроком є зазначення тієї колірної температури, яку було встановлено в апаратних налагодженнях монітора (рис. 11).

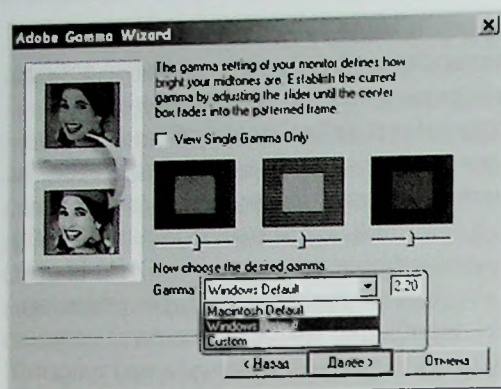

Рис. 10. Налаштування гамма-корекції

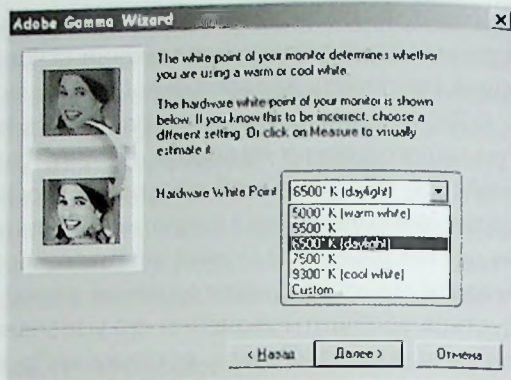

Рис. 11. Налаштування колірної температури

Після цих маніпуляцій необхідно ще раз провести налаштування «крапки білого». Якщо колірну температуру відкалібровано нормально, то ця маніпуляція займе мало часу. Необхідно з трьох варіантів «білих квадратів» обрати той, що найбільш нейтральний за кольором (без домішок синього та жовтого). Обирати слід доти, доки квадрат з нейтральним кольором не буде посередині (рис. 12).

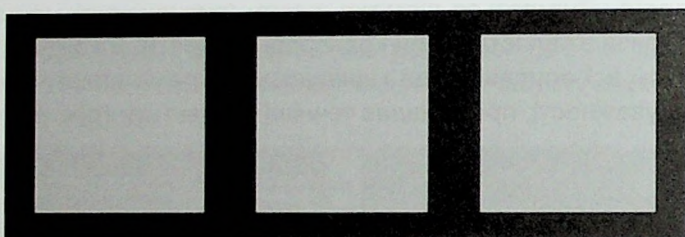

Рис. 12. Вибір квадрата з нейтральним кольором

На цьому калібрування «крапки білого» завершується. При виборі значення колірної температури монітора вказується те значення, яке було отримано при калібруванні «крапки білого» (рис. 13).

На заключному етапі калібрування необхідно вказати назву нового колірного профілю. Потім виконуються такі команди: Пуск — Панель управління — Екран —

Параметри — Додаткове — Управління кольором, а також вказується отриманий профіль як профіль, що буде використовуватися. Для того, щоб в усіх програмах застосовувався правильний профіль калібрування, необхідно, щоб програма «Adobe Gamma Loader» була встановлена у пункті меню «програми — автозавантаження».

Для перевірки коректності калібрування можна використати скановане на відкаліброваному сканері кольорове зображення [7]. Якщо синій колір не матиме червоного відтінку, а червоний

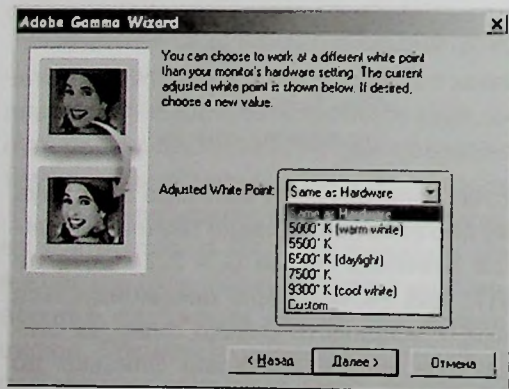

Рис. 13. Вибір значення колірної температури

не матиме синього, калібрування монітора пройшло успішно і з таким колірним профілем можна працювати надалі.

Для програмного калібрування можна також використовувати інші схожі з «Adobe Gamma Loader» програми, наприклад, «Monitor Calibration Wizard», «Natural Color», «QuickGamma», «Atrise Lutcurve» тощо.

На завершення слід зазначити, що застосування цифрових технологій значно розширило можливості фіксуючої та дослідницької криміналістичної фотографії. Застосовуючи цифрову фотографію і дотримуючись необхідних технічних умов фотозйомки, обробки та друку зображень, можна гарантувати відповідність об'єкта зйомки його цифровому зображенню.

Викладені у статті практичні рекомендації та теоретичні засади здійснення калібрування моніторів можуть бути використані у практичній діяльності судовими експертами, а також іншими працівниками правоохоронних органів, що працюють з графічною інформацією.

Список використаної літератури

1. *Дмитриев Е.Н.* Применение метода цифровой фотографии для фиксации объектов криминалистических экспертиз : учеб. пособ. / Е.Н. Дмитриев, П.Ю. Иванов. — М. : ЭКЦ МВД России, 1997. — 104 с.
2. *Бирюков В.В.* Научные и практические основы использования компьютерных технологий для фиксации криминалистически значимой информации : моногр. / В.В. Бирюков. — Луганск : РИО ЛАВД, 2002. — 263 с.
3. *Френкель А.В.* Колориметрическая настройка монитора. Теория и практика [Электронный ресурс] / А.В. Френкель, А.Е. Шадрин. — 2005. — 152 с. — Режим доступа : http://shadrin.rudtp.ru/-Personal/Shadrin_CAD.htm.
4. *Журович А.М.* Сканируем грамотно / А.М. Журович // Цифровое фото, видео. — 2004. — № 2/2004. — С. 44 – 47.
5. *Миловский А.В.* Аппаратная калибровка монитора с помощью PANTONE SPYDER [Электронный ресурс] / А.В. Миловский. — 2005. — Режим доступа : http://www.milovskiy.ru/-monitor_calibration.
6. *Белов К.А.* Калибровка монитора [Электронный ресурс] / К.А. Белов. — 2006. — Режим доступа : <http://www.fotodelo.ru/archive/asp/qa.aspnoiparma=ziwk&infoGid=941.4.htm>.
7. *Миловский А.В.* Визуальная калибровка монитора с помощью ADOBE GAMMA [Электронный ресурс] / А.В. Миловский. — 2005. — Режим доступа : http://www.milovskiy.ru/adobe-gamma/gamma_index.php.

УДК 343.982.4

Д.В. Мельник, експерт

Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

ФІЗІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДПИСНОГО ПОЧЕРКУ (МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ)

Викладено питання щодо механізму реалізації письмово-рухового функціонально-динамічного комплексу навичок письма, зокрема почерку як складної саморегулюючої системи. Обґрунтовано необхідність використання сучасних досягнень у галузі фізіології під час вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи.

Ключові слова: принцип рефлекторного кільця, аферентний синтез, акцептор дії, зворотна аферентація, рівні побудови рухів — А, В, С, D, E.

Поняття почерку тісно пов'язано з письмом, проте є вужчим за нього. Письмо — це результат складної та різноманітної системи навичок, які утворюють письмовий функціонально-динамічний комплекс (далі — ФДК), що містить дві взаємопов'язані підсистеми: письмово-мовну та письмово-рухову. На письмово-руховій підсистемі базується почерк.

Функцією письмово-рухового ФДК (далі — ПРФДК) навичок є підсумкова програма, яка реалізується у процесі письма в рукописі, змістом якої є зорово-руховий образ (модель) виконуваних рукописів (психофізіологічний регуляторний компонент) і розгорнена система рухів, спеціально пристосована для реалізації цього образу (біомеханічний виконавчий компонент).

Формуючись у результаті спеціального навчання і практики письма на основі суб'єктивного пристосування того, хто пише, до різних зовнішніх та внутрішніх умов, ПРФДК набуває у кожного, хто пише, індивідуальних рис.

Підписний почерк формується на базі уже набутих загальних письмово-рухових навичок, які реалізуються найбільше у буквеній частині транскрипції підпису. Разом з тим формування підписного почерку має свої особливості, що пов'язані з функціональною роллю підпису — слугує знаком, що засвідчує конкретну особу.

Вивчення почерку як системи рухів, що відображаються у рукописі, зумовлює необхідність вивчення процесу письма з використанням досягнень науки з різних галузей знань, у тому числі й фізіології. Е.Ф. Буринський, відмічаючи велику роль фізіології рухів у судово-почеркознавчій експертизі, писав: «Завдання почеркознавства цілком визначені: знайти закони залежності між діяльністю органів, які здійснюють письмо, та результатом цієї діяльності — почерком».

Механізму реалізації ПРФДК навичок, у тому числі питанню анатомії, біомеханіки письмового процесу, фізіологічних основ письма і його психологічних компонентів, приділяло увагу не одне покоління криміналістів [7].

При вивченні внутрішньої сторони фізіологічного механізму письмово-рухового процесу криміналісти базувалися на вченнях І.П. Павлова [6], який реалізував принцип цілісності у фізіології, його теорії умовного рефлексу і динамічного стереотипу, а також на працях П.К. Анохіна [1], Н.А. Бернштейна [3], А.Р. Лурія [5] стосовно функціонально-системної організації поведінкових актів людини. На думку цих вчених, письмо — складна саморегулююча система, яка володіє рівневою ієрархічною організацією і діє (як на кожному рівні, так і у цілому) за принципом рефлекторного кільця, що дозволяє коригувати поведінку системи залежно від результатів дій. Найважливіша роль при цьому належить зоровому та руховому аналізаторам.

В основі формування письмово-рухового навички лежить утворення умовних рефлексів. Суть цього процесу полягає у тому, що під час вироблення навички письма у корі головного мозку утворюються тимчасові зв'язки між епіцентрами збудження, які виникли внаслідок дії на людину умовних та безумовних подразників. На початковому етапі утворення таких тимчасових зв'язків має місце генералізація умовних рефлексів, і процес нервового подразнення при цьому «поширюється по різних клітинах кори на деяку відстань від епіцентру подразнення» [6]. Також має місце явище наступної концентрації збудження і гальмування у певних ділянках півкуль, що призводить до уточнення та диференціації умовних рефлексів. Цей механізм суттєвий для запобігання неправильним, неточним рухам під час письма [8].

Процес виконання підпису відображає зміст рухової системи, безпосередньо пов'язаної з реалізацією запрограмованого образу. Проблема формування образу, що активно розробляється у психології, важлива для вивчення формування механізму письмово-рухової навички, призначеної для виконання підпису. Дія, що виконується, перетворюється у прихований, скорочений, автоматично працюючий механізм — «формується перцептивна модель підпису». При цьому формування узагальненого, цілісного уявлення об'єкта здійснюється за допомогою своєрідних блоків простих ознак, які утворюють складні ознаки або роздільні функції. Ці функції будуються не із сигналів, які йдуть від рецепторів, а із сигналів, які виділяються складно-організованими системами. Окрім функціонально-рухової системи, не менш важливу роль у формуванні підписного образу відіграє зорова система, яка бере активну участь у формуванні письмово-рухової програми підпису. Таким чином, рухова і зорова системи — це аналізаторні системи, які узгоджено беруть участь у здійсненні письмово-рухової навички виконання підпису.

Безперервне використання інформації про стан основних підсистем рухової системи, а також про виконавчі органи і результати їх дії необхідне для вироблення подальшої програми складної саморегулюючої системи, яка діє в умовах постійної зміни зовнішнього середовища (так званий принцип рефлекторного кільця). Процес передавання інформації від виконавчих органів (наприклад, м'язів) до керуючого нервового центру називається зворотною аферентацією. У результаті зворотної аферентації керуючі органи отримують інформацію про результати виконаної дії, що дозволяє оцінити їх успішність.

Підпис, як результат письмового акту, є складною інформаційною системою, яку умовно можна уявити у вигляді трьох взаємопов'язаних потоків інформації [7]:

— структурно-геометричного, що сприймається в основному за допомогою зорової системи, зорового аналізатора;

— координаційного, швидкісного, ритмічного, що сприймається руховою системою за допомогою рухового аналізатора (пропріоцептивна інформація);
— натискного, що сприймається за допомогою тактильного і рухового аналізаторів.

Безпосередньо доступний для свідомого сприйняття перший інформаційний потік. Другий та третій потоки інформації відображаються у першому (координаційна інформація — у вигляді гладкості штриха, натискна — у вигляді його ширини тощо) і тому можуть також свідомо сприйматися за допомогою зорового аналізатора, але лише опосередковано.

Із цієї аферентної інформації утворюється модель результату, яка лежить в основі зорово-рухового образу. Вона має регуляторне значення, тому що з нею співвідноситься та оцінюється результат. Відомості про параметри результату надходять у мозок за допомогою зворотної аферентації.

Для того, щоб аферентна інформація могла бути використана для вироблення програми дії, необхідний аферентний синтез (властивість головного мозку здійснювати широкий синтез усіх сигналів зовнішнього світу, які надходять у мозок через «різні органи чуття і мають різне функціональне значення»). Аферентні впливи, які надходять від різних аналізаторних систем (наприклад, від рухової, зорової, тактильної, слухової), синтезуються у корі головного мозку і лише після цього починає формуватися акт письма. Аферентний синтез, як певний етап поведінкового акту, складається з таких стадій:

- мотиваційне збудження;
- аналіз сукупності обставинних аферентацій, тобто інформації зворотної аферентації;
- пускова аферентація;
- використання апарата пам'яті.

У процесі виконання підпису мотиваційне збудження як компонента аферентного синтезу є спонуканням і стимулом, її виконання має характер необхідності. Домінуюча мотивація за результатами порівняння інформації про особливості зорово-рухового образу підпису і виключення тієї інформації, яка не є значущою, сприяє прискоренню аферентного синтезу. На основі мотиваційних та обставинних аферентацій у центральній нервовій системі виникає інтегративне утворення, сигналом до реалізації якого слугує пускова аферентація.

Реалізація аферентного синтезу неможлива без використання апарата пам'яті. Формування випадкових актів починається з вилучення зафіксованих у пам'яті слідів подразників. Процес виконання підпису — це своєрідне вилучення з фондів пам'яті елементів рухового-зорового образу графічних символів, що реалізовувалися раніше особою, яка пише.

Прийняття рішення про виконання такого образу як логічного процесу є результатом аферентного синтезу і містить вибір певної рухової програми, який реалізується на основі аферентного синтезу з урахуванням інформації, отриманої з апаратів пам'яті за допомогою акцептора дії, що у свою чергу є відображенням реальної дійсності, яка змінюється.

Акцептор дії — це аферентний механізм, здатний перевершувати параметри результатів і наприкінці дії зрівняти прогнозування з передбачуваними параметрами отриманих результатів. В основі цього механізму лежить універсальна функція

мозку — прогнозування, програмування майбутньої дії та його результату, яка запобігає будь-яким помилкам. Нейрофізіологічною базою акцептора дії є випереджаюче збудження, яке поширюється в мозку від пункту до пункту набагато швидше, ніж реальні зовнішні подразники, що послідовно проявляються. Збудження випереджає реальний подразник, який лише у майбутньому повинен подіяти на центральну нервову систему, і займає ті ділянки кори головного мозку, які він у подальшому повинен збуджувати. Якщо образ запрограмованої дії збігається з результатом аферентного синтезу, циклічний процес закінчується. У разі невідповідності здійснюваних дій запрограмованим виникають нові реакції, які коригують ці дії, і, як наслідок, призводять до запрограмованого результату.

Після визначення програми поведінки системи, тобто після прийняття рішення, розпочинається її виконання під впливом еферентних сигналів (що передають імпульси від нервових центрів до робочих органів), які регулюють дію відповідних периферійних органів з метою досягнення результату (у цьому випадку — виконання підпису). Вибір необхідного поведінкового акту (виконання підпису) може проходити як з «включенням свідомості, так і раптово — на автоматизованих засадах». У разі вироблення письмово-рухової навички виконання підпису здійснюється аналіз результату, починає працювати зворотна аферентація, виникає замикання рефлекторного кільця.

Положення теорії побудови рухів Н.А. Бернштейна базується на тому, що кожен рівень побудови рухів являє собою складну функціонально-динамічну систему, причому цілісність підписної навички забезпечується за рахунок упорядкованості цих рівнів і наявності еферентних (прямих) і аферентних (зворотних) каналів зв'язку між ними.

Кожен з рівнів схеми Н.А. Бернштейна про побудову рухів є функціональною підсистемою ПРФДК, тому до неї може бути застосовано схему П.К. Анохіна, відмінною особливістю якої є те, що роль домінуючої мотивації для нижчих рівнів виконують вихідні сигнали (програми дії) вищих рівнів. Відповідно до цього положення структура ПРФДК під час виконання підпису може бути подана так.

Роль рівнів виконують сенсорні (сприймаючі) системи і відповідні центрально-периферійні нервові структури, які забезпечують певну рухову функцію та координацію. Виокремлюють п'ять рівнів побудови рухів — А, В, С, D, Е, які різняться між собою анатомічними субстратами, провідною аферентацією, основними функціями і різним ступенем усвідомленості довільних виконуваних дій. Із зазначених п'яти рівнів А і В є субкортикальними, С, D, Е — кортикальними [3].

Рівень А — рівень палеокінетичних регуляцій — у процесі письма забезпечує тонічну напругу за підтримки потрібної пози (нахил корпусу, положення рук, взяття та утримання пишучого приладу), а також за потрібної координації роботи м'язів-антагоністів. При складних рухових актах, до яких належать письмові рухи, цей рівень має фоновий характер і не може бути провідним.

Види функцій: регулювання тону м'язів, що особливо важливо для забезпечення необхідного положення (пози) тіла і його частин, взаємне (реципрокне) узгодження дії м'язів-антагоністів.

Рівень В — рівень синергій — забезпечує координацію рухів під час виконання підпису, а також його ритм, темп і натиск. Рівень також є фоновим у процесі письма.

Для рівня В характерна аферентація власного тіла, його широкого рухового апарата. Цей рівень має три найважливіші координаційні якості:

- пристосованість до обширних м'язових синергій, тобто здатність здійснювати злагоджені рухи всього тіла, залучати до злагодженої роботи десятки м'язів;
- здатність чітко і злагоджено здійснювати рух у часі, забезпечувати правильне чергування рухів, об'єднувати їх у загальному ритмі;
- схильність до штампів, повторюваності рухів незалежно від того, є вони циклічними чи одноразовими.

Рівень С — рівень просторового поля — відповідає за вибрані геометричні та метричні характеристики підпису. Цей рівень — центральний при реалізації ПРФДК. Він забезпечує всю розгорнуту картину рухів, на ньому будуються аферентна модель і рухова програма її реалізації, а також виконується ця програма.

Рівень С містить два підрівні. У пам'яті підрівня С-2 (пірамідного підрівня просторового поля) закладено інформацію про структурно-геометричні характеристики підпису. Вибір конкретних параметрів цих характеристик здійснюється «акцептором дії» підрівня С-2 з урахуванням аферентного синтезу. Інформація про вибрані характеристики геометрії та великої метрики підпису надходить на підрівень С-1 (стріальний підрівень), який забезпечує відповідні параметри рухів під час їх виконання [1]. Акцептор дії здійснює прогнозування цих параметрів залежно від аферентного синтезу С-1. Підрівень С-2 — кортикальний, С-1 — субкортикальний [2].

Рівень D — рівень дії — відповідає за вибір якісних параметрів, тобто схеми конкретного варіанта підпису. У процесі письма рівень D взагалі є провідним. Цей рівень — кортикальний, він є активним на початкових етапах засвоєння навичку письма і залишається провідним на етапі виробленого ПРФДК. Однак рівень D повністю не пристосований для забезпечення всієї структурно-геометричної, координаційної та часової картини рухів. Цю функцію за умови автоматизованого навичку беруть на себе нижчі рівні, і в першу чергу — рівень С.

Рівень E — рівень, що лежить вище рівня дії — забезпечує переведення фонетичного образу мовного звуку на мову азбучного написання, а також фонетичного образу на мову граматично правильного буквеного підбору. Він належить до вищої письмово-мовної діяльності. Цей рівень є провідним при забезпеченні орфографії та пунктуації у процесі письма. Але при реалізації підписного почерку цей рівень, як правило, не бере активної участі, оскільки підпис не призначений для вираження думок і формується на базі засвоєного письмово-рухового навичку.

Функціональний зміст наведеної вище рівневої структури побудови рухових систем полягає у тому, що вона актуалізує закладені в організмі особи, яка пише, можливості субкортикальних рівнів щодо забезпечення різноманітних фонів, звільняючи кортикальні рівні для більш відповідальної роботи, яка потребує при сформованому фоновому апараті концентрації на ній активної свідомості. Передавання допоміжних фонових координацій з поля свідомості у субкортикальні рівні є закономірністю формування ПРФДК і, на думку Н.А. Бернштейна, становить суть автоматизації навички. Автоматизація складної навички означає виконання певних (фонових, технічних) її компонентів без активної участі свідомості. При сформованому ПРФДК руховий склад являє собою «сплав» узгодженої роботи всіх рівнів [4]. Автоматизація процесу рухів під час письма здійснюється завдяки узгодженості

функціонування всіх рівнів зі збереженням провідної функції за рівнем D.

Формування навички письма і розвиток закономірних властивостей призводять до взаємного активного пристосування індивідуальної рухової програми та основного образу. Центральна нервова система повинна так керувати рухами, щоб усі складові раціонально враховувалися і використовувалися. У процесі керування відбувається певне поєднання основного образу з руховими властивостями на різних рівнях. Звідси вироблений почерковий, у тому числі підписний ФДК, являє собою функцію, яка відображає співвідношення активного взаємного пристосування рухового завдання та основного образу. При цьому процес виконання підпису є більш автоматизованим, а у програмі виконання рукописних записів переважає свідомо компонента.

Слід зазначити, що рухова функція в цілому є однією з найскладніших, зокрема у процесі письма, тому велике значення при отриманні додаткової індивідуальної інформації повинні мати фізіологічні методи дослідження. Так, виявлення показників ступеня рухливості навиків відносно різних «збиваючих» факторів, ступеня свідомого контролю за рухами при письмі у різних осіб, що пишуть, допоможе отримати додаткову інформацію про властивості рухів під час письма, яка може бути використана для ідентифікації. Також важливе значення для вирішення завдань судового почеркознавства має визначення ступеня можливості навмисної зміни свого підписного почерку та наслідування підпису іншої особи.

Оскільки погляди таких фізіологів, як І.П. Павлов, П.К. Анохін, Н.А. Бернштейн, А.Р. Лурія та інших ґрунтувалися здебільшого лише на теоретичних положеннях, то умови сьогодення потребують залучення сучасних досягнень у галузі фізіології, пов'язаних з використанням технічних засобів, таких як мікроелектродна техніка (для розшифровування процесів, які відбуваються у мембранах клітини), осцилографів (для записування та введення у комп'ютер різних фізіологічних процесів), потребує застосування радіонуклідних методів (для отримання кількісного аналізу механізмів фізіологічних процесів), позитронної томографії (PET), функціонального магнітнорезонансного дослідження (fMRI, для можливості спостерігати, які частини мозку активні, а які інертні, зокрема під час виконання рухових завдань) та електроенцефалограм (для фіксації процесів, що відбуваються у мозку). Наприклад, при спробі поворушити пальцем у будь-який момент часу за три четвертих секунди до початку руху пальця електроенцефалограма фіксує інформацію про процеси, що відбуваються у мозку з цього приводу [9].

Отже, використання фізіологічних закономірностей, сучасних методів дослідження та технічної бази, що використовуються у фізіології рухів, допоможе вирішити низку проблем, пов'язаних з питаннями судового почеркознавства, зокрема під час дослідження таких малооб'ємних почеркових об'єктів, як підписи.

Список використаної літератури

1. Анохин П.К. Особенности афферентного аппарата условного рефлекса и их значение для психологии / П.К. Анохин // Вопросы психологии. — 1955. — № 6. — С. 48 – 65.
2. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем : очерки по физиологии функциональных систем [Электронный ресурс] / П.К. Анохин. — М. : Медицина, 1975. — С. 17 – 62. — Режим доступа : <http://www.keldysh.ru/pages/BioCyber/RT/Functional.pdf>.

3. Бернштейн Н.А. О построении движений / Н.А. Бернштейн. — М.: Медгиз, 1947. — 254 с.
4. Бернштейн Н.А. Некоторые назревающие проблемы двигательных актов / Н.А. Бернштейн // Вопросы психологии. — 1957. — № 6. — С. 89 – 97.
5. Лурия А.Р. Очерки психофизиологии письма / А.Р. Лурия. — М. : АПН РСФСР, 1950. — 84 с.
6. Павлов И.П. Избранные произведения / И.П. Павлов. — М. : Политиздат, 1949. — 568 с.
7. Судебно-почерковедческая экспертиза : метод. пособ. для экспертов, следователей, судей / Отв. ред. Орлова В.Ф. — М. : ВНИИСЭ, 1988. — Вып. 1. — 125 с.
8. Томилин В.В. Основы судебно-медицинской экспертизы письма / В.В. Томилин. — М. : Медицина, 1974. — 256 с.
9. Vilayanur S. Ramachandran The Emerging mind : The Reith Lectures 2003 [Электронный ресурс] / S. Vilayanur Ramachandran. — Access mode : <http://www.bbc.co.uk/radio4/reith2003/-lectures.shtml>.

УДК 343.137.5

М.В. Авраменко, експерт Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України на Донецькій залізниці

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ

Розглянуто особливості проведення пред'явлення для впізнання за участю неповнолітньої особи, досліджено психологічні аспекти суб'єктів впізнання, надано рекомендації з метою недопущення найпоширеніших проблемних ситуацій, які трапляються під час проведення вказаної слідчої дії.

Ключові слова: пред'явлення для впізнання, тактика слідчих дій, суб'єкти впізнання, особливості проведення впізнання за участю неповнолітніх.

Робота з неповнолітніми завжди характеризувалася особливою складністю. Через вікові особливості неповнолітні схильні до всього нового і доволі критично ставляться до всього застарілого. Через несформовану психіку вони не завжди розуміють усього, що з ними відбувається, тому слідчому важко розраховувати на їхні правдиві свідчення.

Проблему пред'явлення для впізнання за участю неповнолітніх висвітлювали Р.С. Белкін, О.Ф. Зеленський, В.Ю. Шепітько, М.Г. Щербаковський. Проте не всі особливості цієї проблеми повною мірою розкриті у науковій літературі.

Впізнання людиною будь-якого об'єкта є однією з форм ідентифікації, за якої відбувається порівняння уявного образу об'єкта із цим об'єктом у натурі. Ця форма ідентифікації регламентується ст. 174 – 176 Кримінально-процесуального кодексу (далі — КПК) України.

Пред'явлення для впізнання — слідча дія, що полягає у пред'явленні свідкові чи іншій особі об'єктів, які вони спостерігали раніше, з метою встановлення їх тожності або групової належності [1, с. 79].

Таким чином, сутність впізнання об'єкта полягає у його ідентифікації за чуттєво-конкретним відображенням, що збереглося у пам'яті особи, яка впізнає. Тому на нього поширюються загальні положення теорії ідентифікації, що дозволяють правильно організувати, здійснити порівняння й оцінити доказовість одержуваного у результаті висновку.

Пред'явлення для впізнання є важливим процесуальним засобом отримання інформації під час розслідування різноманітних злочинів.

Суб'єктами впізнання можуть бути свідки, потерпілі, підозрювані та обвинувачені, у тому числі й неповнолітні особи.

Науковою основою зазначеної вище процесуальної дії є положення філософії про впізнаваність та індивідуальність об'єктів матеріального світу.

Криміналістика, базуючись на досягненнях психологічної науки, довела принципову можливість правильного сприйняття та запам'ятовування властивостей і ознак об'єктів, їх адекватного відтворення, отримання достовірного висновку на основі раніше сприйнятих і відтворених ознак об'єктів. Встановлено, що успіх впізнання залежить від умов сприйняття, особистих якостей особи, яка впізнає, кількості виявлених індивідуальних ознак об'єкта.

Інформаційною основою пред'явлення для впізнання є ознаки образу певного об'єкта, сприйняті особою, яка впізнає, ознаки об'єкта, що перевіряється, ідентифікаційна інформація, отримана фахівцем, модель ідеального сліду зображення, відтворена особою, яка впізнає, її висновки стосовно збігу образу, що раніше спостерігався, і схожих об'єктів, що пред'являються [2, с. 425].

Готуючись до проведення пред'явлення для впізнання за участю неповнолітніх та аналізуючи отриману інформацію, слідчий повинен враховувати особливості їх сприйняття і запам'ятовування, на підставі чого вирішувати питання щодо доцільності проведення цієї слідчої дії.

При цьому неповнолітній може виступати як у ролі особи, що впізнає, так і у ролі особи, яку впізнають.

Практика свідчить, що сприйняття зовнішності людини малолітнім свідком (потерпілим), як правило, неточне. Значну увагу він насамперед звертає на помітні прикмети, одяг, емоційно-експресивні поведінкові особливості (наприклад, діти віком від 3 до 6 років сприймають та запам'ятовують більш яскраві кольори).

Гірше неповнолітніми запам'ятовуються риси обличчя, а зріст людини в їхній уяві, як правило, збільшується. Змішуються поняття «молодий» та «літній»: діти 3 – 7 років людину віком старше 30 років частіше називають літньою, тоді як підліток вже зможе вказати її приблизний вік. Тому під час впізнання неповнолітніми часто трапляються помилки [2, с. 425].

Сприйняття школярів молодшого шкільного віку відрізняється більшою диференціацією кольору, розміру, форми об'єкта, деталізацією об'єктів у процесі спостереження. Вони краще вирішують завдання, пов'язані з можливістю дії з предметами, надають перевагу демонстрації замість словесного опису подій. Вільна розповідь таких свідків про подію відрізняється дискретністю, подія розчленовується на частини без встановлення взаємозв'язків між ними. Для них більш доступною є операція аналізу, аніж синтезу. Як свідчать дослідження, дитина більш здатна відділити елементи від цілого, аніж об'єднати те, що траплялося в її досвіді розділеним. Крім того, школярі молодшого шкільного віку легше знаходять відмінність, аніж схожість (нерідко вони не можуть порівняти, якщо їхню увагу не звернено на конкретні параметри для цього), легше абстрагують окремі властивості предметів, аніж їх зв'язки та відносини. До значущих моментів події вони вносять другорядні елементи [3, с. 79].

Ураховуючи зазначені вище особливості проведення впізнання за участю неповнолітніх, не рекомендується проводити вказану слідчу дію за наявності таких факторів:

— якщо неповнолітній є потерпілим. За цих обставин зустріч з особою, яка вчинила злочин, може негативно вплинути на психіку дитини. І хоча у процесі проведення впізнання дитина знаходиться у невербальному спілкуванні із

злочинцем, проте на психологічному рівні це може вплинути на остаточний результат впізнання. Тому якщо існує потреба у проведенні такого впізнання, то його слід проводити поза візуальним спостереженням;

— якщо неповнолітній є малою дитиною, що слабо запам'ятовує, переkreчує риси обличчя людини, інші ознаки її зовнішності, що може призвести до того, що при впізнанні вона або зовсім не вкаже на особу злочинця, або вкаже на статистів, оскільки слідчий підбирає їх так, щоб між ними не було істотних відмінностей;

— якщо неповнолітній є школярем молодшого шкільного віку, який цю слідчу дію швидше за все сприйме як завдання, за яке він оцінюватиметься (це відбувається на підсвідомому рівні, через «шкільне сприйняття»), що може ввести його у стресовий стан та призвести до розгубленості [4, с. 270 – 271].

Крім того, на думку деяких учених, за відсутності крайньої необхідності для того, щоб уникнути травмування психіки дітей, небажано пред'являти їм для впізнання трупи або фотознімки трупів.

Як свідчать наукові дослідження, здатність відтворювати сприйняте з'являється у людей ще у ранньому дитячому віці — діти дошкільного віку запам'ятовують і відтворюють прості казки, вірші, пісеньки. Проте опис добре знайомих об'єктів та тих, які вони спроможні впізнати, викликає у них великі труднощі.

Особливо складно отримати від малолітніх відомості та прикмети встановленої особи і взагалі словесний портрет особи. Діти часто не можуть описати не тільки окремі ознаки зовнішності (розміри, контури, форму окремих частин тіла), а й загальні ознаки (зріст, статура, вік).

Крім того, не можна ігнорувати і ту важливу обставину, що діти набагато частіше за дорослих помиляються у впізнаванні.

Характеризуючи цю ситуацію, М.М. Коченов і Н.Р. Осипова дійшли висновку, що у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку недостатньо розвинуте відчуття впізнання, що відповідно призводить до серйозних помилок у цій дії.

Впізнання предметів малолітніми також має свої особливості. Якщо дитині від 3 до 7 років, то цю слідчу дію не варто проводити, тому що у цьому віці дитина ще не може вказати точні ознаки предмета, за якими вона його впізнає, оскільки ще не знає семантики слів, визначення понять і термінів. А кримінально-процесуальне законодавство вимагає вказування тих ознак, за якими впізнано предмет [5, с. 448].

Починаючи з молодшої шкільної групи (від 7 років), неповнолітні вже можуть вказувати на характерні ознаки предмета, його особливості. Головне полягає у тому, що вони розуміють значення слів, якими вони користуються при описі.

Одним з важливих питань проведення впізнання є питання про доступний вік неповнолітніх, що залучаються як статисти — особи, які пред'являються для впізнання спільно з особою, яку впізнають. Відповідно до ч. 2 ст. 174 КПК України однією з вимог до таких осіб є їх зовнішня схожість. Відсутність у статті зазначення інших характеристик осіб (вік, психологічний стан) дає привід, з одного боку, стверджувати, що такими суб'єктами можуть бути і малолітні, а з другого боку — висловити певні сумніви з цього приводу.

Зрозуміло, що для дітей їхня зовнішня схожість (зріст, статура тощо) знаходиться у прямій залежності від віку. Наприклад, дитина 5 – 7 років має істотні

зовнішні відмінності від дитини 11 – 13 років і навіть від 8 – 10-річного підлітка. Тому у разі потреби пред'явлення для впізнання, наприклад, 11-річного свідка або потерпілого, виконуючи вимогу ч. 2 ст. 174 КПК України, доведеться запросити статистом дитину віком 10 – 12 років [6, с. 156].

Слід також мати на увазі необхідність узгодження участі неповнолітнього з його законним представником.

На підставі зазначеного вище, враховуючи особливості участі неповнолітніх у проведенні впізнання, слід усвідомити, наскільки необхідне у кримінальному процесі пред'явлення для впізнання за участю неповнолітнього. Можливо, доцільно обмежитися лише пред'явленням фотографії неповнолітнього свідка, потерпілого або особи, яка вчинила заборонене кримінальним законом діяння, до досягнення нею віку, з якого настає кримінальна відповідальність. При цьому як основну причину, що унеможлиблює пред'явлення дитини для впізнання наочно, слід розглядати її малолітній вік. Такий підхід дозволить захистити від залучення до провадження по кримінальній справі малолітніх, які не мають до неї жодного відношення, при цьому не погіршуючи, а навіть у деяких випадках підвищуючи достовірність результатів проведеної слідчої дії [6, с. 103 – 104].

Таким чином, проведення пред'явлення для впізнання за участю неповнолітнього як у ролі особи, яка впізнає, так і у ролі особи, яку впізнають, не є слідчою дією, результати якої стали б неспростовним доказом і сприяли б встановленню об'єктивної істини у справі. Таке пред'явлення необхідно проводити тільки у виняткових випадках:

- у разі неможливості встановлення обставин, що мають важливе значення для справи, без залучення неповнолітнього або за допомогою інших доказів;
- у разі наявності у неповнолітньої особи здатності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи;
- у разі наявності у неповнолітньої особи здатності запам'ятовувати і впізнавати предмети або зовнішність людини, уміти за допомогою термінів і понять вказувати, за якими саме ознаками вона впізнає.

Список використаної літератури

1. Белкин Р.С. Тактика следственных действий / Р.С. Белкин, Е.М. Лившиц. — М., 1997. — 176 с.
2. Щербаковский М.Г. Криминалистика: пособие по подготовке к государственному (выпускному) комплексному экзамену / М.Г. Щербаковский. — Харьков : Прометей-Пресс, 2004. — 244 с.
3. Шепитько В.Ю. Криминалистика : курс лекций / В.Ю. Шепитько. — Харьков : Одиссей, 2003. — 254 с.
4. Ананьев Б.Г. Теория ощущений / Б.Г. Ананьев. — Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1961. — 238 с.
5. Зеленский А.Ф. Криминалистические и уголовно-правовые аспекты неосознаваемой психической деятельности / А.Ф. Зеленский // Советское государство и право. — 1984. — № 9. — С. 54 – 56.
6. Баев О.Я. Тактика следственных действий : учебн. пособ. / О.Я. Баев. — Воронеж : Изд-во Воронеж гос. ун-та, 1992. — 208 с.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

УДК 343.98 : 343.537 : 657.6

Н.Я. Дондик, кандидат юридичних наук,
доцент, провідний науковий співробітник
Запорізького юридичного інституту
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ НА ОСНОВІ МОДЕЛЮВАННЯ ПОКАЗНИКІВ «ЧОРНОЇ БУХГАЛТЕРІЇ»

Висвітлено питання використання пошукових методик та методик виявлення фальсифікації фінансово-бухгалтерської звітності для моделювання показників «чорної бухгалтерії» з метою встановлення ознак економічних злочинів. Розглянуто правові, методичні та організаційні особливості методики виявлення показників «чорної бухгалтерії» у фінансово-бухгалтерських документах.

Ключові слова: фінансовий результат підприємства, фінансово-бухгалтерські документи, «біла бухгалтерія», «чорна бухгалтерія», фінансово-бухгалтерські показники, документальна ревізія.

Комплексне використання можливостей інформаційних технологій, економічного аналізу та документальної ревізії знайшло відображення у структурі пошукових методик та методик виявлення фальсифікації фінансово-бухгалтерської звітності, які застосовуються оперативними підрозділами органів внутрішніх справ та податкової міліції.

Будь-яка методика складається із:

- статистичних показників;
- математичного обчислення необхідних показників з використанням статистичних даних;
- побудови математичної моделі.

Розглянемо процес виявлення прихованих (латентних) складових діяльності підприємства на прикладі визначення показників так званої «чорної

бухгалтерії» з використанням даних фінансової бухгалтерської звітності («біла бухгалтерія»).

Основним показником фінансового стану підприємства є фінансовий результат (прибуток або збитки), а також фінансові документи, що входять до складу офіційної звітності підприємства і надаються до податкових органів [1, с. 17]. Фінансова бухгалтерська звітність підприємства, яка ведеться за допомогою комп'ютерної програми «Бухгалтерія 1С», дозволяє щомісяця отримувати ці показники у вигляді багатьох даних за відповідними статтями.

Кожний з економічних показників, який характеризує ту чи іншу сторону роботи підприємства, має свій економічний зміст, своє кількісне вираження і може розглядатися у різних аспектах — за змістом і за відображенням у звітності.

За своїм змістом економічні показники поділяються на кількісні та якісні.

Кількісні показники характеризують розміри об'єктів, що підлягають аналізу, та процес їх зміни. Ці показники відображають обсяги виробництва і реалізації продукції, кількість працівників, кількість та вартість обладнання, вартість основних виробничих фондів, кількість та вартість витраченої сировини, матеріалів тощо.

Якісні показники характеризують суттєві особливості окремих сторін та всієї господарської діяльності, її економічну ефективність і містять дані про використання ресурсів (фондовіддача, матеріалоемність), собівартість продукції, прибуток, рентабельність. За відображенням у звітності всі показники, які використовуються під час аналізу, поділяються на ті, що є у бухгалтерській та статистичній звітності, і на ті, що розраховуються самостійно і спеціально [2, с. 123].

Статистична і бухгалтерська звітність, як правило, містить показники, які характеризують роботу підприємства у цілому за будь-який період. У процесі аналізу нерідко необхідно визначити показники, які відображають роботу окремих підрозділів підприємства (цехів, відділів тощо), або розрахувати такі, що взагалі не знайшли відображення у звітності (наприклад, енергоемність, матеріалоемність, коефіцієнт вибуття основних фондів тощо) [1].

Для проведення більш детального аналізу на основі «Звіту про фінансові результати» та інформації, що знаходиться у зведених бухгалтерських документах і облікових реєстрах, визначаються та розподіляються по місяцях прибуток, матеріальні витрати, витрати на оплату праці з нарахуваннями, амортизацію, адміністративні витрати тощо. У результаті цього з'являється математична модель вихідних даних, у рядках якої знаходяться дані фінансової звітності підприємства (виручка, дохід, матеріальні витрати, собівартість реалізованої продукції, балансовий прибуток, податок на прибуток) за однаковий період часу, а у графах — їх значення за всі місяці протягом року.

Узагальнюючим статистичним показником, що характеризує фінансовий стан підприємства протягом року, є його середнє значення.

Для аналітиків оперативних апаратів органів внутрішніх справ та податкової міліції важливе значення має прихована у бухгалтерській фінансовій звітності складова фінансової діяльності — так звана «чорна бухгалтерія», виявлення показників якої у фінансово-бухгалтерських документах (первинних і зведених) та документах фінансової і податкової звітності становить найбільший інтерес. Зокрема, під час моделювання викривлень фінансової бухгалтерської звітності вирішується завдання

щодо встановлення реальних показників так званої «чорної бухгалтерії» відповідно до показників «білої бухгалтерії», яка при цьому навіть не матиме зовнішніх ознак фальсифікації. Для вирішення такого завдання модель оцінки викривлень фінансової діяльності підприємства будується на пошуку випадкових помилок у документах фінансової бухгалтерської звітності, викривлень за окремими фінансовими статтями та системних викривлень показників за всіма статтями.

У результаті розраховані позитивні фінансово-економічні показники інтерпретуються як викривлені дані у первинних бухгалтерських документах «чорної бухгалтерії», а негативні їх значення — як викривлені статистичні дані у документах «чорної» фінансової бухгалтерської звітності. Якщо скласти по модулю негативні значення для всіх трьох видів показників, що вказані вище, то у результаті одержимо оцінку даних «чорної бухгалтерії» з викривленнями у первинних фінансових документах.

На наступному етапі підсумовуються розраховані значення для «чорних» показників у первинних документах та у документах фінансової бухгалтерської звітності, які являють собою середні значення за статтями «чорної бухгалтерії».

Для визначення коефіцієнтів викривлень фінансової бухгалтерської звітності необхідно поділити визначений вище показник середніх значень за статтями «чорної бухгалтерії» на середні значення показників «білої бухгалтерії». Результат ділення вказаних вище показників, рівний «1», свідчить про те, що за статтями фінансової бухгалтерської звітності цього підприємства викривлень немає. Результати, що відрізняються від значення «1», свідчать про те, що дані офіційної фінансової бухгалтерської звітності не відповідають реальним показникам діяльності цього підприємства (тобто у відповідне число разів показники статей «чорної бухгалтерії» перевищують дані статей «білої бухгалтерії»).

Побудова математичної моделі здійснюється у три етапи:

- постановка завдання;
- математичний опис і вирішення завдання;
- інтерпретація одержаних результатів.

На першому етапі досліджуються показники фінансової бухгалтерської звітності і формуються (наприклад, з використанням комп'ютерної програми «Бухгалтерія 1С») вихідні дані для моделювання.

На другому етапі для вирішення поставленого завдання досліджуване явище надається у вигляді відповідного математичного опису — визначається, за якими статтями фінансової бухгалтерської звітності та в якій кількості є (або немає) викривлення у показниках, а також перевіряється формальна адекватність моделі, що використовується.

На третьому етапі одержані результати після перевірки їх фактичної адекватності традиційними методами фінансових перевірок можуть використовуватися на практиці для встановлення ознак економічних злочинів, зокрема для встановлення фактів ухилення від сплати податків.

Одним з основних інструментів діяльності підрозділів по боротьбі з економічною злочинністю є проведення ревізії фінансово-господарської діяльності підприємств з метою виявлення фінансових порушень. При цьому перевіряється відповідність ведення на підприємстві документації нормативним актам, що регламентують вимоги теорії та практики бухгалтерського обліку і аудиту [3, с. 7].

Якщо ведення бухгалтерського обліку на підприємстві відповідає нормативно-правовим актам, то показники за статтями фінансової бухгалтерської звітності не матимуть відхилень від теоретичних. Якщо показники фінансової бухгалтерської звітності випадково чи з умислом викривлені, то буде мати місце невідповідність між статистичними показниками, які відображаються у тих чи інших статтях.

На практиці існує три категорії викривлень у фінансовій бухгалтерській звітності [4, с. 56]:

- випадкові помилки;
- викривлення за окремими статтями;
- системні викривлення показників за всіма статтями.

Таким чином, для встановлення істини необхідно вирішити шість завдань, тобто знайти відповідні цифрові значення показників:

- випадкові помилки у первинних бухгалтерських документах, що відображають фінансово-господарську діяльність підприємства;
- випадкові помилки у статистичній звітності підприємства;
- викривлення у первинних бухгалтерських документах, показники яких впливають на окремі статті фінансової бухгалтерської звітності;
- викривлення даних статистичної звітності, показники яких впливають на окремі статті фінансової бухгалтерської звітності;
- викривлення у первинних бухгалтерських документах, показники яких впливають на всі статті фінансової бухгалтерської звітності;
- викривлення даних статистичної звітності, показники яких впливають на всі статті фінансової бухгалтерської звітності.

Визначимо умови, за яких можуть бути виявлені усі вказані викривлення даних фінансової бухгалтерської звітності.

Умовою виявлення випадкових помилок (як позитивних, так і негативних) у фінансовій бухгалтерській звітності є така особливість викривлень: фінансові дії виконуються випадково, а отже, наступні факти не пов'язані з попередніми діями [4].

Встановлення викривлень за окремими статтями як зі знаком плюс, так і зі знаком мінус базується на тому, що після фальсифікації будь-якого показника проводиться фальсифікація і всіх інших показників за цією фінансовою статтею.

Виявлення системних викривлень за усіма фінансовими статтями як у первинних бухгалтерських документах (зі знаком плюс), так і у статистичних показниках звітності (зі знаком мінус) базується на тому, що фальсифікація тих чи інших основних документів призводить до необхідності фальсифікації всіх фінансово-бухгалтерських даних (основних обов'язкових реквізитів).

Вихідними даними для побудови моделей взаємозв'язку різних фінансових показників є матриця їх значень за кожний звітний місяць. По графах цієї матриці відображають виділені для аналізу статті фінансової бухгалтерської звітності, а по її рядках — їх цифрові значення за кожний місяць.

Для того, щоб встановити кількість прихованих складових, необхідно побудувати математичну модель взаємозв'язаних економічних показників, які описуються статистичними вихідними даними, та спростувати її на виявлення випадкових помилок, викривлень за окремими статтями і системних викривлень. У процесі моделювання для того, щоб знайти функціональну залежність середніх значень

одного з тимчасових рядів реквізитів балансу, які у математичному аналізі називаються залежною змінною від останніх, так званих незалежних змінних, необхідно побудувати відповідні численні лінійні рівняння. На основі цих рівнянь, кількість яких відповідає числу досліджуваних статей у звітності, формується система лінійних рівнянь.

За допомогою програмного забезпечення MS EXCEL можна повністю реалізувати весь алгоритм вирішення завдання редукції фінансової бухгалтерської інформації з урахуванням побудови математичних моделей та розрахунку необхідних показників «чорної бухгалтерії».

Таким чином, провівши моделювання, можна дійти висновку про одержання юридичною особою будь-якого тіньового прибутку (або відмивання грошей), який не відображено у фінансових звітних документах, або встановити наявність ознак посадової чи комерційної підробки.

Список використаної літератури

1. *Бухгалтерський управлінський облік* : навч. посіб. для студ. спец. 7.050106 «Облік і аудит» / За ред. Бутинець Ф.Ф., Чижевські Л.В., Герасимчук Н.В. — Житомир : ЖІТІ, 2000. — 448 с.
2. *Бочкова Л.И. Судебная бухгалтерия. Общая часть* : учебн. пособ. / Бочкова Л.И., Новак О.Э., Савинов С.В. — М. : Изд. корпор. «Дашков и К»; Саратов : Бизнес Волга, 2008. — 320 с.
3. *Танасевич В.Г. Теорія та практика проведення ревізії та бухгалтерської експертизи при розслідуванні розкрадань державного та суспільного майна* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. / В.Г. Танасевич. — М., 1958.
4. *Камлик М.І. Судова бухгалтерія* : підр. / М.І. Камлик. — К. : Атіка, 2007. — 552 с.

УДК 343.982.327:677.014.7

Г.А. Скрипко, кандидат технических наук,
ведущий эксперт Научно-исследовательского
экспертно-криминалистического центра
при УМВД Украины в Николаевской области

Г.В. Линючев, старший научный сотрудник
Киевского научно-исследовательского института
судебных экспертиз Министерства юстиции Украины

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ЦЕЛЛЮЛОЗОСОДЕРЖАЩИХ ТЕКСТИЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ ПО ДОПОЛНИТЕЛЬНОМУ ПРИЗНАКУ — НАЛИЧИЮ В ВОЛОКНАХ ХЛОПКА СВЯЗАННОЙ ВОДЫ, УСТАНОВЛЕННОМУ МЕТОДОМ ИНФРАКРАСНОЙ СПЕКТРОСКОПИИ

Проведен анализ возможности использования инфракрасной Фурье-спектроскопии с целью установления наличия в целлюлозных волокнах текстильного материала связанной воды. Рассмотрена возможность принятия данного показателя в качестве дополнительного признака при исследовании модифицированных и изношенных целлюлозосодержащих материалов.

Ключевые слова: целлюлозосодержащий текстильный материал, инфракрасная Фурье-спектроскопия, связанная вода, дополнительный идентификационный признак, модифицированные материалы.

Современный этап развития мировой экономики характеризуется монополизацией производства, в связи с чем промышленный рынок все больше заполняется продукцией, материал которой имеет единый источник изготовления. Это в свою очередь сужает ряд идентификационных признаков, устанавливаемых в процессе исследования материалов и веществ.

Углубленное изучение специфики конкретных отраслей экономики и высокая компетентность в процессах производства и их модернизации позволят экспертам расширить схему исследования материалов и увеличить количество устанавливаемых признаков при проведении экспертизы.

Маркетинговые исследования и анализ мировых текстильного и сырьевого рынков свидетельствуют о том, что потребление химических волокон текстильной промышленностью ежегодно увеличивается — в 2008 году оно составило 61 % в общемировом балансе текстильного сырья. Среди химических волокон лидирующее положение занимают более дешевые полиэфирные волокна и нити (41%) [1].

Потребление хлопка, хотя и оставалось высоким (35 %) [1], постепенно снижалось и к 2010 году составило 24,6 млн. т. [2].

Потребление текстильной промышленностью более однообразного сырья (лавсан, хлопок — 76 %) снижает ассортимент выпускаемого материала. Отделка материалов специальными препаратами позволяет расширить ассортимент за счет придания им новых свойств.

Наблюдаемые тенденции ставят перед экспертами волокнистых материалов проблему разработки методов исследования модифицированных текстильных материалов.

Изучение степени деструкции хлопковых волокон модифицированных тканей химическими методами [3; 4] позволило установить, что отделочные препараты влияют на строение как молекулярной, так и надмолекулярной структуры целлюлозы, снижая степень полимеризации макромолекул.

Метод поляризационной микроскопии, разработанный для исследования хлопковых волокон пряжи, позволяет без использования разрушающего воздействия по оптическому показателю — разность хода двойного лучепреломления (Δn) — определять степень деструкции волокон после воздействия на ткань агрессивной среды и заключительной отделки [5; 6].

Исследование целлюлозосодержащих текстильных материалов, аппретированных кремнийсодержащими составами и фторорганическими препаратами (далее — ФОП) методом инфракрасной (ИК) Фурье-спектроскопии в средней области спектра, позволило дифференцировать модифицированные материалы по наличию дополнительных полос поглощения и изменению интенсивности характеристических полос поглощения в спектре целлюлозы [7]. Так, например, присутствие дополнительных полос поглощения в ИК-спектре целлюлозы при $910 - 700 \text{ см}^{-1}$, а также увеличение интенсивности и уширение полос поглощения при 1275 см^{-1} , 785 см^{-1} указывают на то, что ткань обработана составами, содержащими кремний [8].

Установление факта обработки ткани ФОП является более сложной задачей, что в первую очередь связано с их строением и фиксацией на волокне.

Теоретические предположения, основанные на строении ФОП¹, указывают на то, что они фиксируются на целлюлозных волокнах посредством активных групп [10]. Указанное выше объясняет то, что в ИК-спектрах, полученных с обработанных тканей, не наблюдается полос поглощения, характерных для функциональных групп $\nu(\text{CF}_2)$ или $\nu(\text{CF}_3)$, ожидаемых в диапазоне $1350 - 1200 \text{ см}^{-1}$. На обработку целлюлозосодержащих текстильных материалов ФОП может указывать значительное снижение интенсивности полос поглощения в областях спектра $3300 \text{ см}^{-1} - 2900 \text{ см}^{-1}$, $1650 - 1630 \text{ см}^{-1}$, а также появление дополнительных полос, характеризующих взаимосвязь целлюлозы с активными группами препарата [10].

В работах И. Деханта [11] указано, что области волновых чисел $3500 - 3200^2 \text{ см}^{-1}$ и $1650 - 1630 \text{ см}^{-1}$ отнесены к валентным симметричным колебаниям, включенным в водородную связь, и характеризуют количественное содержание целлюлозы связанной и сорбционной воды.

¹ Общее строение ФОП выражается формулой — $\text{C}_n\text{F}_{2n+1} - \text{X}$ (где X — активные группы, в качестве которых могут быть остатки акриловой кислоты либо линейной или циклической мочевины) [9].

² В спектре целлюлозы наиболее интенсивное поглощение наблюдается при 3300 см^{-1} .

Наибольший интерес для исследования представляет так называемая связанная вода, то есть находящаяся в непосредственном контакте с гидроксильными группами углеводной фракции волокон, количественное содержание которой оказывает влияние на физико-механические свойства целлюлозных материалов и релаксационные процессы, происходящие в её надмолекулярной структуре. Из литературных источников [12] известно, что при оптимальной влажности (6 – 10 %) увеличивается и механическая прочность материала, и пластификация волокон. При снижении влажности более чем на 6 % происходит полное взаимное насыщение гидроксильных групп углеводов за счет взаимодействия соседних молекул. Это приводит к перераспределению напряжений в поперечном сечении волокон, позволяющем выдерживать нагрузки, являющиеся критическими для сухой целлюлозы. Важным для криминалистических исследований в этом случае является то, что количественное содержание связанной воды можно отнести к устойчивому во времени признаку, так как удаленная вследствие воздействия внешних факторов из целлюлозы вода не может быть адсорбирована обратно. Пересушенный материал никогда не восстанавливает своих свойств. Схематически механизм взаимодействия элементов надмолекулярной структуры в целлюлозных волокнах ткани разной степени влажности представлен на рис. 1.

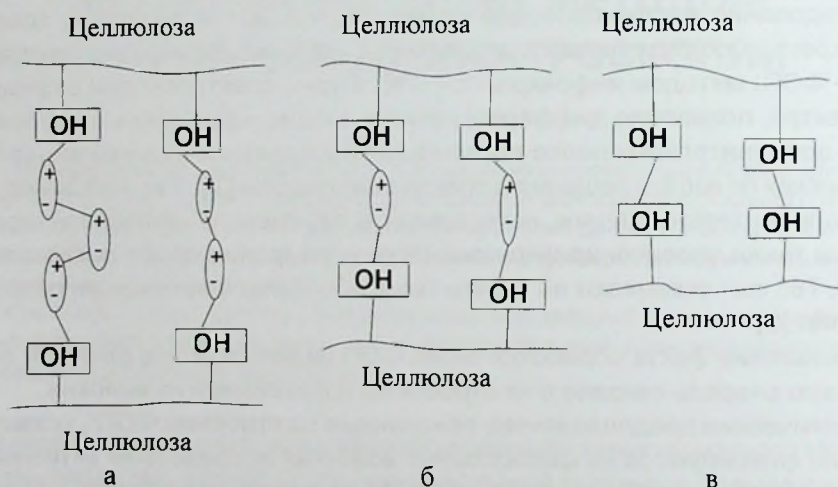

Рис. 1. Механизм взаимодействия элементов надмолекулярной структуры в целлюлозных волокнах ткани в зависимости от влажности:
 а — при влажности текстильного материала более 10 %;
 б — при влажности текстильного материала в пределах 6 — 10 %;
 в — при влажности текстильного материала менее 6 %

С помощью метода инфракрасной Фурье-спектроскопии были проведены исследования с целью выявления количественного содержания связанной воды в целлюлозных волокнах ткани, обработанной разными по природе отделочными препаратами, как их дополнительного идентификационного признака.

При этом исследовался процесс изменения количественного содержания связанной воды в хлопковых волокнах ткани в результате её обработки разными по природе отделочными препаратами и последующего влияния на этот процесс многократных стирок.

Исследования проводились на гладкокрашеной хлопчатобумажной костюмной ткани, арт. 5014 (производства АОЗТ «Черкасский шелковый комбинат»). Для отделки ткани были использованы гидрофобизаторы фтор- и кремнийорганической природы, выпускаемые в настоящее время промышленностью и получившие широкое практическое применение для придания тканям защитных свойств.

Из класса фторорганических соединений были использованы олеофобол SL, олеофобол С, диполит 450, диполит 481 зарубежного производства. Среди препаратов кремнийорганической природы использовался препарат ГКЖ-11К как индивидуально, так и в композиции с солью циркония и аминосилоксанами (эмульсия Н21637).

Регистрация спектров проводилась на ИК-спектрометрическом комплексе AVATAR 360 — CONTINUUM с использованием приставки нарушенного полного внутреннего отражения (далее — НПВО). Применение приставки позволило проводить съемку ИК-спектров с поверхности ткани, исключая этап подготовки проб.

В процессе анализа кривых спектрограмм была проведена интерпретация полос поглощения и измерена их интенсивность. Результаты исследования представлены в таблицах 1, 2.

Таблица 1

**Интенсивность полос поглощения характеристических групп
в ИК-спектре целлюлозы до и после отделки
фторорганическими препаратами**

Вариант отделки, концентрация препарата, г/л		Волновое число полосы спектра, см ⁻¹					
		3330	2920	2850	1740 / 1720	1650	1600 / 1540
		ОН	СН	СН ₂	С=О	Н ₂ О	NH ₂ , NH, N
		Интенсивность пропускания, %					
Неапретированная		20,4	13,0	10,8		2,0	
Олеофобол SL	50	3,0	1,2	0,8		0,8	
Олеофобол SL	100	2,0	0,8	0,5		0,6	
Диполит 450	30	7,0	2,8	2,5		1,2	
Диполит 481	20	5,4	4,8	3,6		1,8	
Олеофобол С	50	6,2	4,0	2,8	4,0	–	2,6/5,6
Олеофобол С	100	6,6	5,4	4,4	7,2	–	5,4/9,0

**Интенсивность полос поглощения характеристических групп
в ИК-спектре целлюлозы до и после отделки
кремнийорганическими составами**

Вариант отделки, концентрация препарата, г/л		Волновое число полосы спектра, см ⁻¹						
		3330	2920	2850	1650	1560	1275	785
		ОН	СН	СН ₂	Н ₂ О	СОО, NH, N	СН ₂ , СН, ОН, Si-СН ₃	Si-СН ₃
		Интенсивность пропускания, %						
Неаппретированная		20,4	13,0	10,8	2,0	2,6	2,8	—
ГКЖ-11К	50	18,8	8,0	6,6	2,2	2,2	7,8	3,6
	100	15,8	11,6	8,8	2,2	3,0	6,6	5,0
ГКЖ-11КЮ, ацетат циркония	50:10	11,2	7,0	5,8	1,6	1,8	3,6	2,0
	100:10	14,8	6,4	5,0	1,2	1,4	4,0	2,0
ГКЖ-11К, ацетат циркония КЭ Н21637	100:10: 10	9,4	6,8	5,0	1,4	*3,2	2,8	1,0

Примечание: * смещение колебаний на 10 см⁻¹ в сторону меньших волновых чисел — до 1550 см⁻¹.

Анализ данных таблиц 1 и 2 показал, что с повышением концентрации отделочных препаратов интенсивность полос поглощения, характерных для связанной (3330 см⁻¹) и сорбционной (1650 см⁻¹) воды, уменьшается. Из сравнительного анализа указанных выше полос поглощения (табл. 1 и 2) видно, что отделка ткани ФОР в большей степени снижает (с 20,4 % до 3,0 % — 6,6 %) содержание связанной воды в целлюлозе волокон, чем обработка кремнийорганическими составами (до 18,8 % — 9,4 %). Содержание сорбционной воды снижается с 2,0 % до 0,6 % при отделке олеофоболом SL и до 1,2 % и 1,4 % при отделке кремнийорганическими составами, включающими ацетат циркония.

С целью установления устойчивости отделочных препаратов на волокне в условиях эксплуатации изделий и влияния этого фактора на содержание связанной воды в целлюлозе волокон образцы необработанной и аппретированной ткани подвергались многократной стирке в бытовой стиральной машине. С полученных образцов были сняты ИК-спектры, анализ которых показал, что ФОР устойчивы к многократным стиркам, так как интенсивность полос поглощения в ИК-спектрах после пяти стирок не изменяется в пределах погрешности. Количественное содержание кремнийорганических составов на ткани после 4 и 5 стирок начинает снижаться, о чем свидетельствует уменьшение интенсивности полос поглощения, характерных для групп Si-СН₃ (1275 см⁻¹ и 785 см⁻¹).

Анализ изменения интенсивности полосы поглощения 3330 см⁻¹, характеризующей содержание связанной воды в целлюлозе волокон, представлен в виде графической зависимости указанной характеристики от количества проведенных стирок (рис. 2).

Рис. 2. Криві залежності інтенсивності полоси поглинання 3330 см⁻¹ ІК-спектра хлопчатобумажної ткани, арт. 5014, від кількості проведених стирок:

- 1 — необроблена тканина;
- 2 — тканина, аппретирована складом ГКЖ-11К — ацетат цирконія, 100:10 г/л;
- 3 — тканина, аппретирована складом ГКЖ-11К — ацетат цирконія — КЭ Н21637, 100:10:10 г/л;
- 4 — тканина, аппретирована диполитом 450, 30 г/л;
- 5 — тканина, аппретирована олеофоболом SL, 100 г/л.

Аналіз кривих 1 – 5 (рис. 2) дозволяє виявити наступний характер залежності інтенсивності полоси поглинання 3330 см⁻¹ від кількості стирок ткани:

- для неаппретированої ткани (крива 1 рис. 2) збільшенням стирок характерно зниження інтенсивності полоси при 3330 см⁻¹ з 20,0 % до 15,8 %;
- у тканин, аппретированих кремнійорганічними складом, включаючи ацетат цирконія (криві 2 і 3 рис. 2), вже після четвертої стирки спостерігається підвищення інтенсивності полоси при 3330 см⁻¹ з 14,8 % і 9,4 % до 18,5 % і 12,6 % відповідно;
- інтенсивність полоси поглинання 3330 см⁻¹ в ІК-спектрах тканин, аппретированих ФОП (криві 4 і 5 рис. 2), збільшенням циклу стирок практично не підвищується (з 7,0 % і 2,0 % до 7,5 % і 2,3 % відповідно).

В результаті проведених досліджень можна зробити наступні висновки:

- багаторазові стирки знижують вміст зв'язаної води в целюлозних волокнах неаппретированої ткани;
- аппретировання текстильних матеріалів відделочними препаратами знижує вміст зв'язаної води в целюлозних волокнах;
- величина зниження зв'язаної води, що міститься в волокнах аппретированої ткани, залежить від природи і концентрації відделочного препарату;
- в результаті багаторазових стирок вміст зв'язаної води в целюлозних волокнах матеріалів, аппретированих кремнійсодержачими складом, підвищується, а груп Si-CH₃ — зменшується;
- вміст зв'язаної води в волокнах целюлозосодержачих текстильних матеріалів, аппретированих ФОП після багаторазових стирок, не змінюється.

Таким чином, застосування методу інфрачервоної Фур'є-спектроскопії дає можливість за інтенсивності полоси поглинання 3330 см⁻¹ встановити

относительное наличие в целлюлозных волокнах связанной воды и принять данную характеристику в качестве дополнительного признака, позволяющего дифференцировать модифицированные текстильные материалы и определять степень износа.

Список использованной литературы

1. *Новые химические технологии*. Аналитический портал химической промышленности. Химволокно. Авторский раздел Э.М. Айзенштейна [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.newchemistry.ru/blog.php?id_company=54&n_id=4341&category=ablog&page=1.
2. *Новости текстильного и сырьевого рынков в ленте новостей агентства «Анитэкс»* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.cotton.ru/cgi-bin/news.pl?query=shownews&id=-1117>.
3. *Сарибекова Д.Г.* Исследование степени деструкции тканей, отделанных кремнийсодержащими препаратами, под воздействием серной кислоты / Сарибекова Д.Г., Бардачев Ю.Н., Рябинина А.А. // Вестник Хмельницкого национального университета. — 2006. — № 2. — С. 73 – 76.
4. *Сарибекова Д.Г.* Исследование степени деструкции целлюлозосодержащих тканей, отделанных фторсодержащими препаратами, под воздействием серной кислоты / Сарибекова Д.Г., Бардачев Ю.Н., Рябинина А.А. // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. — 2006. — № 2. — С. 100 – 110.
5. *Сарибекова Д.Г.* Использование метода поляризационной микроскопии для определения кинетики разрушения хлопка-волокна при воздействии на него растворов серной кислоты / Д.Г. Сарибекова, Г.А. Скрипко // Проблемы легкой и текстильной промышленности Украины. — 2004. — № 2 (9). — С. 149 – 152.
6. *Сарибекова Д.Г.* Определение эффективности кислотозащитной отделки целлюлозосодержащих тканей при воздействии растворов серной кислоты / Д.Г. Сарибекова, Г.А. Скрипко // Вісник Хмельницького національного університету. — 2006. — № 5. — С. 204 – 208.
7. *Скрипко Г.А.* Выявление обобщающих родовых и групповых признаков, связанных с особенностями отделки хлопчатобумажных тканей, используя инструментальные методы исследования / Скрипко Г.А., Линючев Г.В., Приступа В.В. // Криміналістичний вісник. — 2007. — № 1 (7). — С. 124 – 133.
8. *Сарибекова Д.Г.* Визначення характеру взаємодії кремнійвмісних препаратів з целюлозою за методом ІЧ-спектроскопії / Сарібекова Д.Г., Рябініна Г.О., Скрипко Г.О. // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. — 2007. — № 4 (36). — С. 55 – 62.
9. *Скрипко Г.А.* Повышение эффективности кислотозащитной отделки текстильных материалов путем комплексной оценки качества: дис. ... канд. техн. наук : 05.18.19 / Галина Алексеевна Скрипко. — Харьков, 2009. — 200 с.
10. *Отделка хлопчатобумажных тканей: справочник в 2 ч.* / [под ред. Б.Н. Мельникова] — М.: Легпромбытиздат, 1991. — Ч. 1. — 432 с.
11. *Ермоленко И.Н.* Спектроскопия в химии окисленных целлюлоз : моногр. / И.Н. Ермоленко. — Минск: Изд. АН БССР, 1959. — 291 с.
12. *Разрушение тонких полимерных пленок и волокон* : учебн. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / [Цой Б., Карташов Э.М., Шевелев В.В., Валишин А.А.]. — М. : Химия, 1997. — 344 с.

УДК 343.977

А.В. Кофанов, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістичної техніки
Навчально-наукового інституту підготовки
слідчих і криміналістів Київського національного
університету внутрішніх справ

ВИЗНАЧЕННЯ ВІДСТАНІ ПОСТРІЛУ ПРИ СТРІЛЬБІ З ГАЗОВИХ ПІСТОЛЕТІВ І РЕВОЛЬВЕРІВ

Висвітлено теоретичні засади і надано рекомендації щодо визначення відстані пострілу залежно від пошкоджень на одязі людини при пострілі шротовими та газовими патронами, від розміру, форми та інтенсивності відкладення на перешкоді гомогенного металу (свинцю, міді, сурми).

Ключові слова: газова зброя, газовий набій, гомогенний метал, залишковий метал, основні і додаткові сліди пострілу, «мінус» тканини, капсаіцин, «поясок» обтирання.

Останнім часом об'єктами судово-балістичної експертизи дедалі частіше стають пістолети та револьвери, конструктивні особливості яких дозволяють вести стрільбу патронами, спорядженими шротовим снарядом [1]. Найчастіше це пістолети та револьвери виробництва Німеччини або інших країн, які класифікуються виробником як газові пристрої, але не відповідають існуючим в Україні криміналістичним вимогам внаслідок можливості здійснення пострілів не тільки газовими та шумовими патронами [2], або зброя, призначена для стрільби патронами, спорядженими шротом (дробова зброя). У стволах такої зброї є розсікачі (перегородки) різної конструкції, в основному призначені для того, щоб перешкодити проведенню пострілів бойовими припасами, якщо їх бойові і технічні дані схожі за конструктивними особливостями з газовими набоями [3]. Постріли з такої зброї здатні заподіяти тяжкі проникаючі поранення, особливо з близьких відстаней, і є загрозою здоров'ю та життю людини [4].

Зважаючи на те, що такі пістолети, револьвери і патрони до них тривалий час були заборонені для вільного продажу, вони не досліджувалися у рамках судово-балістичної експертизи.

Масова поява цього виду зброї, патронів до неї та дозволів на її продаж і реєстрацію на території України призвела до суттєвого збільшення кількості об'єктів, які почали надходити на дослідження за кримінальними справами по злочинах з використанням дробових пістолетів, револьверів та патронів до них (тільки у Науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі при ГУМВС України в м. Києві за 2008 рік проведено 39 досліджень дробової зброї). За результатами дослідження експерти повинні були надати відповідь на запитання щодо

можливості встановлення відстані пострілу при стрільбі з пістолета (револьвера) патронами, спорядженими шротом.

Суть експертного дослідження з визначення відстані пострілу полягає у порівнянні ознак, що характеризують вхідне вогнепальне пошкодження на перешкоді (частіше — на досліджуваному одязі), з ознаками, отриманими у результаті експериментальної стрільби. Експериментальна стрільба здійснюється у мішень з відповідного матеріалу (розмір: 75 x 75 см) у спеціально обладнаному приміщенні з потужною витяжною вентиляцією. При цьому зброя і патрони повинні бути аналогічні тим, що було застосовано на місці події.

При дослідженні одягу потерпілого експерт повинен визначити, чи є на ньому ознаки, характерні для вогнепального пошкодження. При цьому з'ясовується:

- форма і розміри пошкоджень, їх кількість, розміри площі розсіювання;
- форма і розміри «мінуса» тканини;
- наявність потоншення і розшарування кінців ниток матеріалу у пошкодженні;
- наявність «пояска» обтирання, його розмір;
- наявність обпалення, опалення, спікання ниток матеріалу (сліди термічної дії розігрітих порохових газів);
- наявність фрагментів пластмасового контейнера для капсаїцину газового патрона, фрагментів прокладки, заглушки, частинок капсаїцину;
- наявність частинок незгорілого порошу, їх форма та розміри;
- наявність кіптяви (у тому числі гомогенні та точкові її ділянки), для чого проводиться дослідження в ІЧ-променях з метою визначення форми і розмірів зони кіптяви;
- наявність мастила зі ствола зброї, частинок парафіну або воску з герметика патронів на ділянках, прилеглих до пошкодження, для чого ділянки матеріалу, прилеглі до вогнепального пошкодження, досліджуються в УФ-променях для встановлення люмінесценції, характерної для мінеральних речовин (мастил), до яких належать мастило для зброї, парафін, віск;
- наявність металу снаряду і капсульного складу (найчастіше свинцю, міді, сурми) [5].

Зазначені ознаки визначаються за допомогою візуального, мікроскопічного і хімічного методів дослідження.

Після вивчення ознак вогнепального пошкодження визначається дистанція пострілу з дробового пістолета (револьвера) за такою послідовністю:

- визначення вхідного вогнепального пошкодження, наявності та локалізації основних і додаткових слідів пострілу;
- дослідження слідів дифузно-копіювальним методом (ДКМ) з метою отримання контактограм;
- хімічне дослідження з метою визначення наявності металу снаряду (свинцю, сурми, міді тощо) залежно від передбачуваного типу снаряду;
- визначення діапазону відстаней пострілу (за результатами порівняння досліджуваних контактограм з довідковою інформацією у довідниковій та методичній літературі);
- проведення експериментальної стрільби у попередньо визначеному діапазоні відстаней та одержання контактограм з пошкоджень; оцінка і порівняння

топографії металу на контактограмах з досліджуваних пошкоджень з контактограмами на експериментальних мішенях;

— формулювання висновку (на підставі аналізу контактограм) щодо відстані (дистанції) пострілу, у результаті якого утворилося вхідне вогнепальне пошкодження на досліджуваному ушкодженні [6].

Зазначена вище послідовність проведення дослідження під час визначення відстані пострілу з дробового пістолета (револьвера) є результатом суб'єктивної оцінки експертом топографії відкладення металу, а результат кількісної оцінки може бути отриманий при використанні атомно-абсорбційного аналізу, описаного у спеціальній літературі [2; 7; 8].

У цій статті наведено результати експериментальної стрільби з 9-міліметрового пістолета Rohm 735 та 9-міліметрового револьвера ME 900 SAM, конструктивні особливості яких дозволяють вести стрільбу набоями, спорядженими шротом. У стволах зброї нарізів немає (гладкоствольні), але є перегородка (розсікач) завтовшки 1,7 – 2 мм та висотою приблизно 2,5 – 3 мм у вигляді металевого приливу у верхній частині по центру ствола.

При проведенні експериментальної стрільби стволи пістолета і револьвера було направлено перпендикулярно площині перешкоди. Дистанція стрільби — 0 (щільний і нещільний упор), 3, 5, 10, 15, 20, 30, 40, 50, 70, 90, 100, 110, 130, 150, 170, 190, 210 та 275 см.

На дистанціях до 70 см включно як мішень використано бавовняну подушку, накриту серветкою з бавовняної тканини, на решті дистанцій — аркуш 4-шарової фанери розміром 75 x 75 см з прикріпленою до нього бавовняною серветкою.

Розмір серветок на дистанції до 70 см включно — 50 x 50 см, на інших дистанціях — 75 x 75 см. По вказаних мішенях проведено по три постріли з дистанції до 70 см і по одному пострілу — з інших дистанцій.

У всіх серіях пострілів застосовано патрони з однаковими маркувальними позначеннями (Cal 35 GR BX — для пістолета, GFL 35 греп з латунними гільзами — для револьвера), однаковим шротовим снарядом (вага — 2,17 г, діаметр шроту — 1,5 мм) і зарядом пороху (вага — 0,27 г, бездимний порох чорного кольору, максимальний розмір окремої порошинки 0,07 мм).

За результатами проведених досліджень з метою встановлення відстані пострілу з вказаної зброї набоями зі шротовим снарядом виділено та описано низку ознак вогнепальних пошкоджень (розміри пошкодження, розриви, обпалення, кіптява, гомогенний метал та залишкові сліди свинцю і сурми), сукупність яких дозволяє з різним ступенем точності встановити відстань пострілу. Для виявлення вказаних ознак експериментальні мішені досліджено візуальним, мікроскопічним та дифузно-контактним методами, вимірювання проведено лінійкою з точністю до 1 мм.

Аналіз одержаних експериментальних даних дозволив встановити загальні закономірності прояву слідів механічного пошкодження при стрільбі з дробового пістолета і револьвера патронами, спорядженими шротом.

Для пістолета. Механічна дія на мішень компактного снаряду шроту на близьких дистанціях у діапазоні «Упор» – 5 см супроводжується утворенням пошкоджень з «мінусом» тканини та її розривами. Розміри розривів значно більші при стрільбі з відстані 3 см, ніж при стрільбі з дистанцій «Упор» і 5 см.

Для револьвера. Механічна дія на мішень компактного снаряду шроту на близьких дистанціях у діапазоні «Упор» – 10 см супроводжується утворенням пошкоджень з «мінусом» тканини та її розривами. Розміри розривів значно більші при стрільбі на відстані «Упор нещільний» і 3 см, ніж при стрільбі на дистанціях «Упор щільний», 5 см і 10 см (табл. 1). «Штанц-марка» при пострілах в «Упор» не утворювалася.

Таблиця 1

Максимальні розміри розривів у пошкодженнях

	Упор щільний	Упор нещільний	3 см	5 см	10 см
Пістолет	9 x 9 мм	17 x 17 мм	35 x 17 мм	19 x 11 мм	–
Револьвер	27 x 23 мм	52 x 27 мм	39 x 11 мм	19 x 23 мм	9 x 11 мм

Загальну закономірність виявлено і щодо розльоту шроту.

Для пістолета. Розліт шроту починається з відстані 10 см. Аналіз розсіювання шроту на експериментальних мішенях доводить, що площа розсіювання постійно збільшується зі збільшенням дистанції пострілу, причому на дистанціях від 10 см до 70 см вона збільшується плавно, а починаючи з 90 см — стрибком зі збільшенням площі розсіювання у 2 рази (d = від 34 см до 68 см), після чого знову спостерігається плавне збільшення до дистанції 210 см. Площа розсіювання за формою неоднакова: на дистанції від 10 см до 90 см вона у вигляді кола, від 100 см до 210 см — у вигляді еліпса, від 210 см і 275 см — у вигляді квадрата.

Для револьвера. На відміну від пістолета, розліт шроту починається з відстані 15 см. Аналіз розсіювання шроту на експериментальних мішенях доводить, що площа розсіювання постійно зростає зі збільшенням дистанції пострілу, причому на дистанції від 15 см до 30 см вона збільшується плавно, від 40 см — стрибком зі збільшенням площі розсіювання у 2 рази (з 27 x 17 мм до 57 x 67 мм), після чого знову спостерігається плавне збільшення до дистанції 170 см і ще один стрибок у бік збільшення на дистанції 190 см і 275 см. Площа розсіювання за формою неоднакова: на дистанції від 15 см до 50 см, від 80 см до 180 см і 250 см вона у вигляді еліпса, від 70 см — у вигляді кола, від 190 см і 210 см — у вигляді квадрата (табл. 2).

Характерною особливістю при стрільбі із вказаної зброї є наявність великої кількості порошинок і, як наслідок — слідів термічної дії (обпалення ниток тканини) для пістолета на дистанціях до 5 см включно (для револьвера — до 10 см включно).

Причому порошинки стабільно виявляються при стрільбі з пістолета на дистанції від 3 см до 140 см включно, у діапазоні дистанцій 160 – 180 см їх кількість зменшується, але порох у великих кількостях виявляється у діапазоні відстаней 3 – 180 см ближче до умовного центру пошкодження, а одиничні порошинки спостерігаються на відстані до 220 см.

Таблиця 2
Максимальні розміри площі розсіювання шроту на різних відстанях

Дистанція, см	10	15	20	30	40	50	60	80	100	120	140	160	180	200	220	250
Розміри, мм																
Пістолет	12	15	18-20	20	22	25	30	60	70-90	70-110	90-110	100-120	130-150	140-150	150-150	200-200
Револьвер		30-15	30-25	30-25	60-70	70-80	80	110-120	110-120	110-120	170-200	200-220	200-220	250-250	250-250	290-300

Примітка. Розміри площі розсіювання представлено: для кола — його діаметром, для еліпса — розмірами його осей, для квадрата — розмірами сторони.

Порошинки при стрільбі з револьвера стабільно виявляються на відстані від 15 см до 180 см включно, причому на дистанціях 100 – 160 см їх кількість зменшується, а до 220 см спостерігаються одиничні порошинки. Відмічено також, що на дистанціях 15 – 180 см порошинки у великих кількостях виявляються ближче до умовного центру пошкодження.

Кіптяву при стрільбі з пістолета виявлено на відстані до 50 см. Різко окреслена межа зони окопчення спостерігається при дистанції стрільби до 30 см, а з дистанції 40 см зовнішня межа зони окопчення стає розмитою і площа зони зменшується.

При стрільбі з револьвера кіптяву виявлено на відстані до 60 см, на решті дистанцій ознаки такі самі, як і для пістолета.

Наявність гомогенного металу (свинцю) і розміри його відкладення розцінюються як найбільш інформативна ознака. Цю ознаку, параметри якої змінюються залежно від дистанції, виявлено при стрільбі з пістолета на відстані до 120 см. Межі дистанцій, на яких ознака проявляється суцільною ділянкою, визначено від «Упору» до 60 см, на решті дистанцій починається зменшення площі та інтенсивності відкладення гомогенного металу, причому проявляється він ділянками, які зменшуються при збільшенні відстані пострілу, аж до максимальної (120 см).

Межі відстаней, на яких гомогенний метал виявляється суцільною ділянкою при стрільбі з револьверів, визначено від «Упору» до 80 см, на решті відстаней починається зменшення площі та інтенсивності відкладення. Проявляється метал окремими ділянками, які зменшуються при збільшенні відстані пострілу, аж до максимальної (120 см).

Важливою інформативною ознакою також є залишкові включення металу (свинцю) навколо вогнепального пошкодження залежно від відстані за наявності гомогенного металу і без нього. При стрільбі з пістолета межі відстаней, на яких надійно виявляються сліди металу у вигляді точок, визначено при їх значеннях від 10 см до 220 см, на дистанціях до 250 см включно спостерігаються одиничні точкові сліди.

Межі відстаней, на яких надійно виявляються точкові сліди металу при стрільбі з револьверів, визначено при їх значеннях від 10 см до 200 см, на відстанях до 250 см включно спостерігаються одиничні сліди у вигляді точок.

Відкладення сурми при стрільбі з пістолета надійно визначаються на відстанях від «Упору» до 40 см, характеризуючись збільшенням площі при майже однаковій інтенсивності відкладення від «Упору» до 20 см і зменшенням інтенсивності при майже однаковій площі при подальшому збільшенні відстані стрільби. Одиначні сліди відкладення сурми спостерігаються на відстанях до 140 см включно.

При стрільбі з револьвера відкладення сурми виразно визначаються на відстанях від «Упору» до 20 см, характеризуючись збільшенням площі при майже однаковій інтенсивності відкладення від «Упору» до 10 см включно і різким зменшенням площі та інтенсивності при подальшому збільшенні відстані. На відстані 50 см відкладення сурми відсутні, а на значеннях 60 см і 100 см спостерігаються незначні сліди.

Граничні відстані стійкого прояву ознак близького пострілу без слідового відображення наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Граничні відстані виявлення ознак пострілу з пістолета Rohm 735 патронами Cal 35 GR BX і з револьвера ME 900 SAM патронами GFL 35 green

№ з/п	Ознаки	Відстань, см	
		Пістолет	Револьвер
1	Розриви	Упор – 5	Упор – 5
2	Обпалення	Упор – 5	Упор – 10
3	Кіптява	Упор – 50	Упор – 70
4	Порошинки	3-110	15-170
5	Гомогенний метал (свинець)	Упор – 110	Упор – 110
6	Точкові сліди	10-275	10-275
7	Сурма (гомогенний метал)	Упор – 40	Упор – 20

Робота з таблицею проста. Наприклад, під час дослідження вогнепальних пошкоджень на одязі, спричинених пістолетом, згідно з обставинами конкретної кримінальної справи із застосуванням методів, способів і засобів, наведених у цій статті, встановлено наявність кіптяви і відсутність гомогенного металу. Далі за табл. 3 визначаємо граничну відстань виявлення спочатку кіптяви (гранична дальність дорівнює 50 см), потім гомогенного металу (гранична дальність дорівнює 120 см). Це означає, що відстань, яку необхідно визначити, знаходиться в інтервалі 50 – 120 см (у цьому інтервалі й необхідно буде провести експериментальну стрільбу для виявлення інших ознак), що у свою чергу виключає необхідність проведення експериментальної стрільби з відстаней до 50 см і понад 120 см за умови трьох пострілів з кожної з відстаней.

Отже, результати експериментальних відстрілів та алгоритм проведення дослідження будуть корисними для експертів-балістів під час визначення відстані пострілу при стрільбі з пістолетів і револьверів патронами, спорядженими шротом.

Список використаної літератури

1. Біленчук П.Д. Зброезнавство. Правові основи обігу вогнестрільної зброї : моногр. / Біленчук П.Д., Кофанов А.В., Сулява О.Ф. — К. : Бізон, 2004. — 464 с.
2. Методика криміналістичного дослідження газових пістолетів та револьверів [Електронний ресурс] / МВС, Мін. юст. України. — К., 2000. — Режим доступу: <http://ndekc.kiev.ua/index>.
3. Біленчук П.Д. Балістика: Дослідження вогнестрільної зброї. Криміналістичне вогнестрільне зброезнавство : підручн. / Біленчук П.Д., Кофанов А.В., Сулява О.Ф. — К. : BeeZone, 2003. — 384 с.
4. Пістолети та револьвери, призначені для відстрілу патронів, споряджених металевими снарядами «несмертельної дії», та набої до них / [Іщенко А.В., Грищенко О.В., Ігнат'єв І.В., Назаров В.В.]. — К. : Варта, 2005. — 208 с.
5. Криміналістична техніка : навч. посіб. / [Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Кофанова О.С. та ін.] ; за ред. А.В. Кофанова. — К. : КИЙ, 2006. — 456 с.
6. Кофанов А.В. Теоретичні та практичні аспекти криміналістичного дослідження гладкоствольної вогнепальної зброї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; Судова експертиза» / А.В. Кофанов. — К., 2000. — 19 с.
7. Леонченко Н.В. Определение дистанции выстрела из газового оружия (НИИПККиСЭ) : метод. пособ. для эксперт. / Н.В. Леонченко. — Минск : ХАРВЕСТ, 2003. — 64 с.
8. Сонис М.А. О возможности дифференциации расстояния выстрела при стрельбе из пистолетов и револьверов патронами, снаряженными дробью / М.А. Сонис, О.В. Микляев. — М. : РФЦСЭ, 2000. — 74 с.

УДК 343.983

А.А. Кучеренко, заместитель начальника
Научно-исследовательского экспертно-
криминалистического центра при УМВД
Украины в Николаевской области

ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ИЗДЕЛИЙ, КОНСТРУКТИВНО СХОЖИХ С БОЕПРИПАСАМИ

Рассмотрены виды изделий, конструктивно схожих с боеприпасами, предложено введение в практику определений таких изделий. Представлены варианты формирования экспертных выводов относительно таких объектов.

Ключевые слова: копия, муляж, макет и габаритный макет патрона, конструктивные особенности.

В современных условиях демократических изменений в обществе все больше коллекционеров проводят легализацию своих коллекций. Тем более, что часть этих коллекций не требует официальной регистрации в органах внутренних дел. Одним из объектов такого вида коллекционирования, хотя и редко, являются патроны.

Объектами коллекций патронов могут являться гильзы, учебные, холостые и боевые патроны и т.д.

Рассмотрим коллекционирование через призму криминалистического исследования объектов таких коллекций. Когда объектами коллекционирования являются боевые или охотничьи патроны, все понятно. Если возникает необходимость исследования таких патронов, то эксперт дает свое заключение относительно отнесения данных патронов к боеприпасам и установления их вида. Но когда на исследование поступают другие виды патронов или же иные объекты коллекций, возникают некоторые проблемные моменты, на которых стоит остановиться. В данной статье будут рассмотрены лишь объекты, схожие по внешнему виду с патронами и предназначенные как для коллекционирования, так и для других целей. Они согласно действующим нормативно-правовым актам не требуют регистрации в ОВД.

В связи с отсутствием описания такого вида объектов в действующей методике исследования боеприпасов возникает вопрос о разработке собственного названия для них. Наиболее близки по смысловому значению определения для таких объектов — «копия», «муляж», «макет».

Согласно трактовке из словаря иностранных слов:

— копия (лат.) — точное воспроизведение текста какого-либо документа, объекта;

— муляж (франц.) — слепок, форма, точно передающие форму предметов, в том числе скульптур или архитектурных деталей, строение их поверхности;

— макет (франц.) — модель чего-либо, предварительный образец, представляющий что-либо в уменьшенных размерах.

С точки зрения судебно-баллистической экспертизы наиболее оптимальными определениями этих терминов являются следующие.

Копия патрона — сувенирное изделие, точно воспроизводящее внешний вид и размерные характеристики определенной разновидности патронов и изготовленное из тех же материалов, что и патрон-оригинал, однако в силу своих конструктивных особенностей лишено возможности быть использованным для осуществления выстрела. Копия патрона состоит из тех же конструктивных элементов, что и патрон-оригинал. Невозможность выстрела гарантируется тем, что в патронах, предназначенных для коллекционирования, пороховой заряд имитируется за счет использования пластмассовых шариков, в капсуле отсутствует иницирующий состав, гильза не имеет наковальни и т.п.

Муляж патрона — сувенирное изделие, имеющее внешний вид определенной разновидности патронов, изготовленное из материалов, значительно ослабляющих его конструкцию по сравнению с патроном-оригиналом, и в силу своих конструктивных особенностей лишено возможности быть использованным для осуществления выстрела. В отличие от копии, муляж воспроизводит лишь внешний вид патрона, а не его внутреннее устройство. Муляжи могут изготавливаться из металла, пластмассы, жести и других материалов, их размеры и внутреннее устройство могут в корне отличаться от патрона-оригинала (отсутствие камеры для размещения порохового заряда в гильзе, имитация внешних элементов капсюля и т.п.).

Габаритный макет патрона — изделие, полностью отображающее внешний вид, особенности конструкции и размерные характеристики патрона определенного вида, но лишено боевых характеристик. Габаритные макеты изготавливаются либо путем внесения необратимых изменений в конструкцию патрона-оригинала, либо путем применения использованных составных частей патрона-оригинала (стреляной гильзы, пули) и предназначены для коллекционирования, экспонирования в музеях и декоративного оформления интерьеров.

Необходимость употребления термина «габаритный макет» обусловлена толкованием определения макета [1] и преломлением его применительно к теории судебно-баллистической экспертизы (в отличие от словосочетания «масогабаритный», как в случае с оружием, поскольку масса данного изделия хотя и несущественно, но все же отличается от массы патрона-оригинала отсутствием порохового заряда и наличием отверстия в корпусе гильзы).

Исходя из изложенного, из трех вариантов определения объектов коллекций патронов, по мнению автора, следует остановиться на последнем.

Основные конструктивные особенности габаритных макетов патронов обусловлены лишь их конструкцией и назначением, поскольку в методиках и иных нормативных документах они не перечислены.

В частности в нормативных документах разрешительной системы МВД Украины нет четко прописанного определения, какие патроны могут быть отнесены к тем, что предназначены для коллекционирования. Нет его и в действующей методике исследования боеприпасов (в отличие от методики исследования

огнестрельного оружия, где прописаны конструктивные особенности оружия, предназначенного для экспонирования в музеях) [2]. Поэтому при установлении конструктивных особенностей патронов, позволяющих говорить об отнесении их к категории тех, что предназначены для коллекционирования, следует исходить из принципа аналогии с огнестрельным оружием — конструктивные изменения оружия для признания его музейным должны включать наличие отверстия в районе патронника диаметром не менее 5 мм, а также отсутствие или укорочение бойка [3]. Указанные признаки свидетельствуют о том, что оружие лишено боевых характеристик (вопрос достаточности признаков для отнесения оружия к категории музейного не является предметом данной статьи).

Конструкция патронов также не должна позволять использовать их в качестве боеприпасов, то есть у такого рода объектов не должно быть порохового заряда. Однако простое отсутствие порохового заряда в патроне не является достаточным основанием для признания его предназначенным для коллекционирования. Только лишь отсутствие порохового заряда в патроне не свидетельствует о том, что он не может быть отнесен к холостым или учебным (в холостых патронах он есть, а в учебных кроме отсутствия порохового заряда еще и запрессован использованный (наколотый) капсюль, а также имеются выточки на гильзе). Таким образом, одно лишь отсутствие порохового заряда еще недостаточно для перевода патрона из разряда боевого в разряд габаритного макета патрона, так как возможность преобразования такого патрона в боевой путем снаряжения его пороховым зарядом остается. Для того, чтобы данное изделие было защищено от переделки, в его конструкцию должны быть внесены необратимые изменения (слово «необратимые» в данном случае относительно, поскольку если задаться целью, то можно и из холостого патрона сделать боевой). Одним из таких изменений является наличие в его конструкции «отработанного» капсюля, так как заменить капсюль в патроне для нарезного оружия не так-то просто.

Еще одним изменением, которое должно быть обязательным при изготовлении габаритных макетов патронов по аналогии с огнестрельным оружием, является наличие отверстия либо пропила в корпусе гильзы. Диаметр отверстия или ширина пропила должны зависеть от размеров гильзы, но не должны быть менее 2 мм. Это обусловлено тем, что зерна порохового заряда большинства патронов к ручному стрелковому оружию могут быть удалены через отверстие указанного диаметра (через отверстие меньшего диаметра могут быть удалены не все виды порохов).

Подводя итог изложенному, можно выделить три конструктивные особенности, которые отличают габаритный макет патрона от любого вида патронов (рис. 1):

- отсутствие порохового заряда;
- наличие использованного капсюля;
- наличие отверстия в стенке гильзы диаметром не менее 2 мм либо пропила шириной не менее 2 мм.

Рис. 1. Изображение габаритных макетов патронов и их капсюлей

Во всех случаях, когда на исследование поступают объекты, у которых отсутствует хотя бы один из перечисленных признаков, они должны признаваться экспертами частями боеприпаса. При этом не важно, составляют ли они одно целое (патрон) или нет. Примером может служить гильза с наколотым капсюлем и со вставленной в неё пулей. В данном случае при отсутствии специально внесенных в устройство гильзы изменений (сверления отверстия) она, при условии перекапсюлирования, может служить для снаряжения другого боеприпаса. Поэтому эксперт должен сформулировать вывод о том, что на исследование поступил не габаритный макет, копия или муляж патрона, а части боеприпаса — капсюлированная гильза и пуля. При этом вывод может звучать так: «Представленный на исследование объект боеприпасом не является, а состоит из частей боеприпаса — капсюлированной гильзы и пули».

Алгоритм исследования габаритных макетов патронов состоит из тех же стадий, что и исследование разных видов патронов, однако имеет особенности, связанные с их конструкцией.

При поступлении габаритных макетов патронов на исследование эксперт в процессе отдельного исследования должен в первую очередь определить наличие у них внешних отличительных признаков, к которым относятся: отверстие в корпусе гильзы соответствующего диаметра, наколотый капсюль-воспламенитель и отсутствие порохового заряда. Кроме указанных габаритные макеты патронов могут иметь и другие признаки. Например, наличие следов клея в месте крепления пули в гильзе (такой способ фиксации пули используется коллекционерами, если после монтажа составных частей патрона в одно целое пуля выпадает из гильзы). Также на поверхностях пули или гильзы возможно наличие следов от инструментов (например, пассатижей), которые использовались при монтаже.

После определения отличительных конструктивных особенностей поступивших объектов эксперт сравнивает их с образцами боеприпасов и конструктивно схожих изделий, описания и изображения которых представлены в справочной литературе. Это позволяет установить точное наименование патронов, макетами которых являются исследуемые объекты.

В завершении следует подчеркнуть, что в связи с несовершенством действующих методик в экспертной практике иногда возникают проблемы с исследованием того или иного вида объектов. Однако данные проблемы всегда могут быть с успехом решены при использовании экспертом метода аналогии и принципа целесообразности.

Список использованной литературы

1. *Словарь иностранных слов*. — М. : Рус. яз., 1988. — С. 48. — 624 с.
2. *Гамов Д.Ю.* Встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби : суд.-баліст. метод. / Д.Ю. Гамов — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2006. — 27 с.
3. *Гамов Д.Ю.* Встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведення пострілів) : суд.-баліст. метод. / Д.Ю. Гамов. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2005. — 32 с.

УДК 340.67 : 615.781 : 343.575

Ф.Н. Кахановский, старший научный сотрудник

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в г. Киеве

О.А. Посильский, начальник отдела

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в г. Киеве

Н.В. Шалыга, старший эксперт

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВД Украины в г. Киеве

ОБНАРУЖЕНИЕ И ВЫДЕЛЕНИЕ СИНТЕТИЧЕСКИХ КАННАБИНОИДОВ, СОДЕРЖАЩИХСЯ В НЕКОТОРЫХ КУРИТЕЛЬНЫХ СМЕСЯХ

Рассмотрены методы обнаружения, выделения синтетических каннабиноидов в курительных смесях с использованием тонкослойной хроматографии, газовой хроматографии с масс-селективным детектором.

Ключевые слова: курительные смеси, синтетические каннабиноиды, газовая хроматография с масс-селективным детектором.

В последнее время для ароматизации помещений на территорию Украины поступают партии травяных смесей (микс) — Спайс Голд (Spice GOLD 3g), Спайс Даймонд (Spice DIAMOND 3g) и другие производства фирмы «Психо Дели» (The Psyche Deli). Спайс (англ. spice — специя) — марка травяных смесей, которые продаются в магазинах как благовония. Анализ зарубежной научной литературы показал, что наркоманы используют их в качестве курительных смесей.

Данное обстоятельство заставляет предположить, что реальные вещества, составляющие смеси, не соответствуют тем надписям, которые указаны на упаковке.

Так, несмотря на присутствие на упаковке следующих названий — *Canavalia maritima*, *Nymphaea caerulea*, *Scutellaria nana*, *Pedicularis densiflora*, *Leonotis leonurus*, *Zornia latifolia*, *Nelumbo nucifera* и *Leonurus sibiricus*, результаты исследований, проведенных лабораториями Германии и других стран, показывают, что обнаружить биологические следы указанных растений в смесях не удается. В то же время обнаруживается большое количество синтетических каннабиноидов.

Известно, что данные смеси вызывают субъективно различающиеся психоактивные эффекты (в зависимости от бренда), что позволяет сделать вывод о влиянии на человека как смеси трав, так и синтетических составляющих, которыми, возможно, обработаны эти смеси.

© Ф.Н. Кахановский, О.А. Посильский, Н.В. Шалыга, 2010

В настоящее время известны следующие смеси Спайс:

- умеренно-сильный арома-микс Спайс Сильвер (Spice Silver);
- классическая смесь для курения Спайс Голд (Spice Gold);
- сильная курительная смесь Спайс Даймонд (Spice Diamond);
- усиленный микс Спайс Даймонд Спирит (Spice Diamond Spirit);
- аромасмесь Спайс Мойо (Spice Mojo) — одна из новинок Спайсов;
- микс Спайс Тропикал Синерджи (Spice Tropical Synergy) — экзотика Спайсов;

— смесь с мятным ароматом Спайс Арктик Синерджи (Spice Arctic Synergy).

Все вышеуказанные смеси, по информации некоторых исследователей [1], содержат синтетические каннабиноиды, вызывающие психические расстройства и представляющие потенциальную опасность для здоровья человека.

Одним из известных искусственных каннабиноидов является вещество 1-пентил-3-нафтоиндол (1-pentyl-3-naphthoylindole) — JWH 018, синтезированное американским химиком Джоном Хоффманом. Вещество представляет собой порошок светло-серого или белого цвета, нерастворимый в воде при температуре $T = 25\text{ }^{\circ}\text{C}$ и растворимый в диметилформамиде, диметилсульфоксиде, спирте.

Немецкими учеными подтверждены преимущества синтетического каннабиноида JWH 018 перед природным ТКК — действующая доза JWH 018 при курении составляет всего лишь 0,5 – 3 мг, при приеме в виде жидкости для питья — 3 – 10 мг. При этом последствия передозировки веществом JWH 018 переносятся легче, чем после употребления конопли или гашиша. Летальная доза ЛД-50 составляет 10 мг/кг.

Синтетические каннабиноиды делятся на 7 больших групп:

- нафтоиндолы (Naphthoylindoles JWH-018, JWH-073 и JWH-398);
- нафтилметииндолы (Naphthylmethylindoles);
- нафтоилпирролы (Naphthoylpyrroles);
- нафтилметиинденены (Naphthylmethylindenenes);
- фенилацетииндолы (Phenylacetylindoles, JWH-250);
- циклогексилфенолы (Cyclohexylphenols CP 47,497);
- классические каннабиноиды (Classical cannabinoids HU-210).

На территории Украины наибольшую популярность и все большее распространение получают синтетические каннабиноиды первой группы.

Структурные формулы природного каннабиноида Δ^9 -ТНС и синтетических каннабиноидов JWH-018 и JWH-073 представлены на рис. 1 – 3.

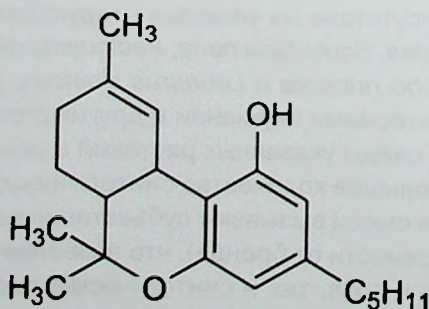

Рис. 1. Молекулярная структура природного каннабиноида Δ^9 -ТНС $\text{C}_{21}\text{H}_{30}\text{O}_2$; М. м.: 314,5 г/моль

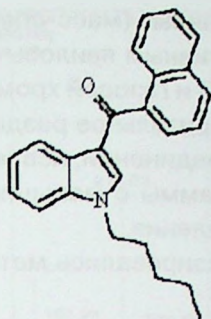

Рис. 2. Молекулярная структура синтетического каннабиноида JWH-018; $C_{24}H_{23}NO$; М. м.: 341.5 г/моль

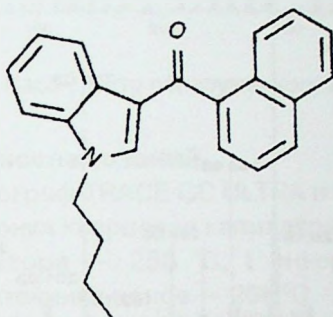

Рис. 3. Молекулярная структура синтетического каннабиноида JWH-073; $C_{23}H_{21}NO$; М. м.: 327.42 г/моль

В Научно-исследовательском экспертно-криминалистическом центре при ГУМВД Украины в г. Киеве с целью подтверждения наличия синтетических каннабиноидов были исследованы пять травяных смесей — Инфинити (INFINITY), Элвис (ELVIS), Боб Марлей (BOB MARLEY), Раджа (RAJAH) и Эйнштейн (EINSHTEIN). Травяные смеси были предварительно экстрагированы органическим растворителем, а затем фракционированы методом хроматографии в тонком слое сорбента и исследованы методом хромато-мас-спектрометрии.

Исследования проводились двумя способами.

Способ 1. Навески указанных травяных смесей (по 0,25 г) отдельно экстрагировались в 10 мл метанола на ультразвуковой бане в течение 20 мин. После этого экстракция была повторена трижды и объединенные экстракты упарены до 5 мл. Часть экстрактов (около 0,5 мл) была нанесена на пластинку для тонкослойной хроматографии в виде полосы. Использовалась система «гексан : ацетон» (4 : 1). Соскобленные с пластинки порции силикагеля были элюированы смесью «дихлорметан : метанол» (2 : 1), полученная фракция повторно элюировалась смесью «гексан : дихлорметан» (1 : 20). В результате были получены экстракты, которые исследовались методом хромато-мас-спектрометрии. Вторая хроматографическая пластинка с исследуемыми экстрактами проявлялась таким реактивом: 0,5%-й раствор прочного голубого в 10%-м растворе карбоната натрия.

Способ 2. Навески указанных травяных смесей (по 0,25 г) экстрагировались 10 мл хлороформа на ультразвуковой бане в течение 15 мин, затем центрифугировались 5 мин при 6000 об/мин. Идентификация пиков проводилась на

основании масс-спектральных данных (масс-спектры представлены на рис. 4, 5, 6). При этом особенно результативным явилось сочетание методов хроматографии в тонком слое сорбента (ТСХ) и газовой хроматографии/масс-спектрального детектирования (ГХ/МС). Предварительное разделение в тонком слое позволило избавиться от многих фоновых соединений, извлекаемых из травяных смесей при экстракции, получить хроматограммы с меньшим числом компонентов и таким образом добиться лучшего разделения.

Полученные экстракты анализировались методом хромато-масс-спектрометрии.

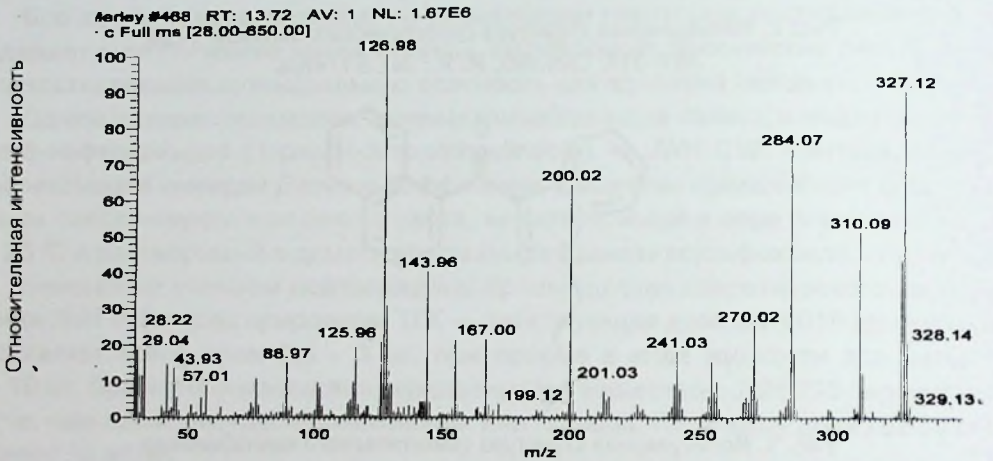

Рис. 4. Масс-спектр обнаруженного вещества с временем удерживания 13,72 мин

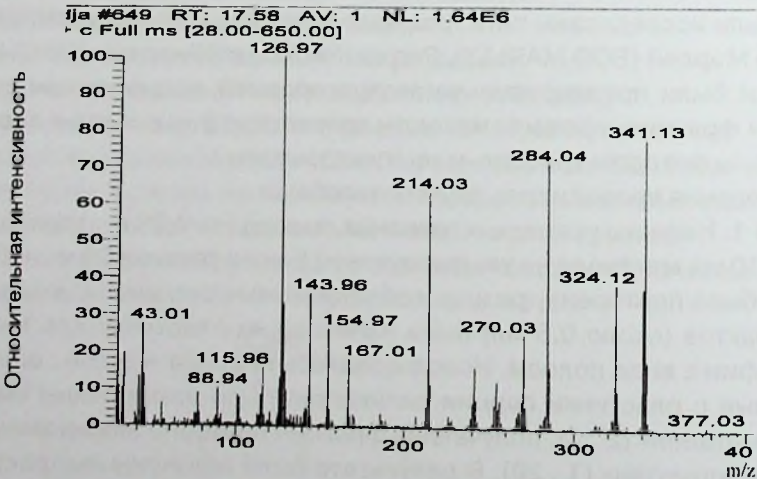

Рис. 5. Масс-спектр обнаруженного вещества с временем удерживания 17,58 мин

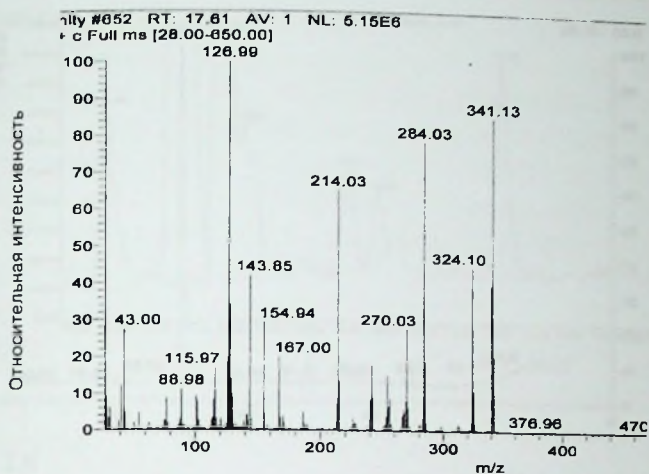

Рис. 6. Масс-спектр обнаруженного вещества

Условия проведения исследований.

Оборудование: хроматограф TRACE GC ULTRA и масс-детектор DSQ II фирмы «THERMO SCIENTIFIC», колонка кварцевая капиллярная VF-35MS 30 x 0.25 мм.

Температуры: t инжектора — 250 °С, t интерфейса масс-спектрометра (Transfer line) — 250 °С, t источника ионов — 200 °С.

Режим ионизации — электронный удар, энергия электронов — 70 эВ., диапазон сканирования 28 – 650 а.о.м., порог — 110, скорость сканирования — 2.11 скан/сек.

Режим программирования температуры термостата: 90 °С (3 мин) — 25 °С/мин — 280 °С (15 мин), газ-носитель — гелий — 1.1 мл/мин.

В результате исследования экстрактов из травяных смесей Инфинити (INFINITY) и Элвис (ELVIS) было обнаружено вещество с временем удерживания 17,58 мин (рис. 7), при этом детектирование осуществлялось по основным ионам (m/z): 341, 284, 214, 324, 127, 154). При исследовании экстрактов из травяных смесей Боб Марлей (BOB MARLEY) и Раджа (RAJAH) было обнаружено два вещества: первое — с временем удерживания 13,72 мин., при этом детектирование осуществлялось по основным ионам (m/z): 327, 284, 200, 127, 310, 144); второе — с временем удерживания 17,58 мин. (рис. 8). При библиотечном поиске (библиотеки NIST02, NIST05, TOX02, TOX03) эти вещества не были идентифицированы, так как они отсутствовали в указанных библиотеках.

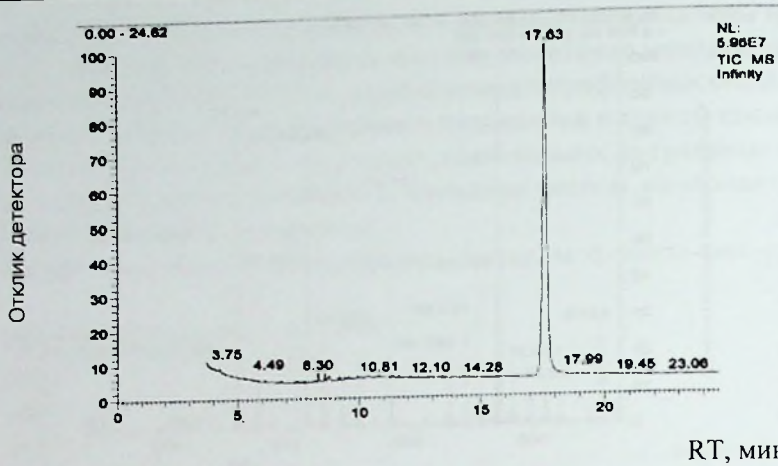

Рис. 7. Фрагмент хроматограмм исследуемых экстрактов травяных смесей INFINITY, ELVIS

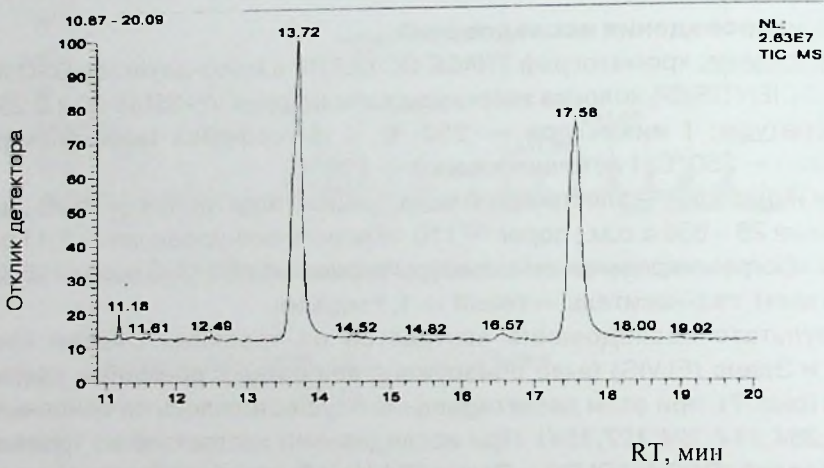

Рис. 8. Фрагмент хроматограмм исследуемых экстрактов травяных смесей BOB MARLEY и RAJAN

На основании масс-спектров, полученных из литературных источников [1 – 5], эти вещества были идентифицированы как синтетические каннабиноиды: 1-бутил-3-(1-нафтоиндол) (1-butyl-3-(1-naphthoylindole) — JWH 073) с временем удерживания 13,72 мин (рис. 4, 8) и 1-пентил-3-(1-нафтоиндол) (1-pentyl-3-(1-naphthoylindole) — JWH-018) с временем удерживания 17,58 мин (рис. 5, 6, 7, 8).

При исследовании травяной смеси с обозначением EINSHTEIN указанные вещества не были обнаружены.

Для установления сходства с природными каннабиноидами параллельно исследовалась травяная смесь из конопли. Экстрагирование и хроматографирование проводились так, как указано выше (рис. 9). Результаты проведенного исследования показали значительное отличие масс-спектра природного тетрагидроканнабинола от масс-спектров синтетических каннабиноидов — 1-бутил-3-(1-нафтоиндола) (JWH 073) и 1-пентил-3-(1-нафтоиндола) (JWH-018) (рис. 4, 5, 6, 9), что позволяет с высокой точностью их идентифицировать.

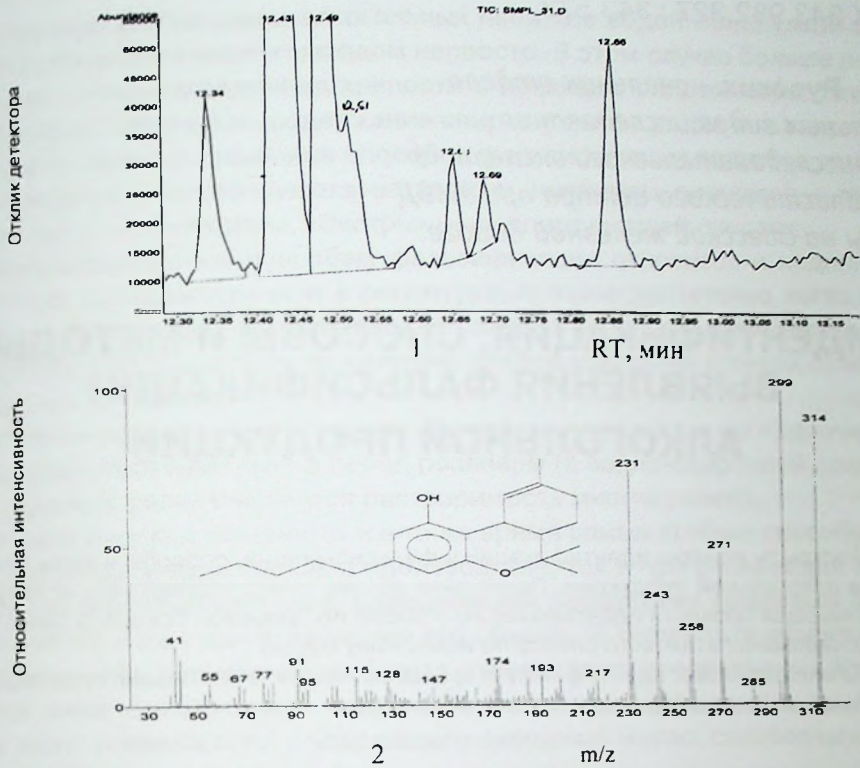

Рис. 9. Результаты исследования травяной смеси из конопли:

1 — фрагмент хроматограммы, 2 — масс-спектр тетрагидроканнабинола (Δ^9 -ТНС)

Таким образом, проведенные исследования подтвердили данные зарубежных специалистов о содержании синтетических каннабиноидов JWH 018 и JWH 073 в курительных травяных смесях и возможности их исследования как методом хромато-масс-спектрометрии, так и методом тонкослойной хроматографии.

Список использованной литературы

1. *Nahoko Uchiyama*. Identification of a cannabimimetic indole as a designer drug in a herbal product / Uchiyama Nahoko, Kikura-Hanajiri Ruri // *Forensic Toxicol.* — 2009. — Vol. 27. — P. 61 – 66.
2. *Identification of a cannabinoid analog as a new type of designer drug in a herbal product* / [Uchiyama N., Kikura-Hanajiri R., Kawahara N. et al.] // *Chem. Pharm. Bull.* — 2009. — Vol. 57. — P. 4.
3. *Huffman J.W.* Cannabimimetic indoles, pyrroles and indenes / J.W. Huffman // *Curr. Med. Chem.* — 1999. — Vol. 6. — P. 705 – 720.
4. *Analytical data of designated substances (Shitei-Yakubutsu) controlled by the Pharmaceutical Affairs Law in Japan, part I: GC-MS and LC-MS. Yakugaku Zasshi* / [Kikura-Hanajiri R., Kawamura M., Uchiyama N. et al.]. — 2008. — Vol. 128. — P. 971 – 979.
5. *Pharmacological characterization of novel water-soluble cannabinoids* / [Martin B.R., Wiley J.L., Beletskaya I. et al.] // *J. Pharmacol. Exp. Ther.* — 2006. — Vol. 318. — P. 1230 – 1239.

УДК 343.982.327 : 343.573

В.Г. Русских, начальник отдела
специальных видов исследования
Научно-исследовательского экспертно-
криминалистического центра при УМВД
Украины на Одесской железной дороге

ИДЕНТИФИКАЦИЯ, СПОСОБЫ И МЕТОДЫ ВЫЯВЛЕНИЯ ФАЛЬСИФИКАЦИИ АЛКОГОЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ

Раскрыты понятия идентификации и фальсификации, способы и виды фальсификации алкогольной продукции. Приведена общая схема экспертного исследования, позволяющая провести идентификацию этанола по сырьевой основе, а также методика исследования этилового спирта по исходному сырью.

Ключевые слова: идентификация, фальсификация, алкогольная продукция, спирт этиловый, изотопный анализ.

Характерным признаком современного рынка алкогольной продукции Украины и других стран СНГ является увеличение объемов фальсификации алкогольных напитков. При этом усиление контроля коммерческой деятельности разнообразных структур со стороны государственных органов не приводит к уменьшению количества подделок вследствие отсутствия достоверных критериев идентификации, а также нормативно-правовой базы.

Целью идентификации являются выявление и подтверждение натуральности конкретного вида или наименования товара, а также соответствия его определенным требованиям или информации о нем, указанной на этикетке или в сопровождающих товар документах.

Конечный результат идентификации носит альтернативный характер: определяется соответствие или несоответствие качества продукции определенным требованиям. Отрицательный результат свидетельствует о фальсификации, поэтому понятия идентификации и фальсификации тесно связаны между собой.

Говоря об алкогольных напитках, следует отметить, что существует несколько способов и видов их фальсификации, речь о которых пойдет ниже.

Широкое распространение получила так называемая качественная фальсификация алкогольных напитков — введение добавок, не предусмотренных рецептурой, разбавление водой, замена одного типа напитка другим и т.д. как в процессе производства, так и в процессе реализации.

Разбавление алкогольных напитков (частичную замену спирта водой) установить довольно легко, если разбавление значительное — более 30 %. При

незначительном разбавлении алкогольных напитков водой обнаружит фальсификацию органолептическим методом непросто. В этом случае больше подходит физический метод определения крепости с помощью спиртометра, хотя таким образом можно определить содержание спирта только в водке или спирте.

Одним из распространенных способов фальсификации является замена высококачественного спирта низкокачественным, например, пищевого — техническим, зернового — меласным, «Экстры» — на спирт высшей очистки.

К распространенным способам фальсификации относится и недовложение компонентов, предусмотренных в рецептуре, которое достаточно легко идентифицируется (например, наличие в водке сахара или меда в количестве 40 кг на 1000 дал легко определяется по наличию следов сахара на стенках стакана при высушивании 100 мл водки).

Появление на дне бутылок осадка или взвесей указывает на недоочистку воды или водно-спиртовой смеси перед розливом (в водно-спиртовой среде, в отличие от водной, резко снижается растворимость многих солей).

Наиболее распространенным и в то же время самым грубым способом фальсификации виноматериалов как в производстве, так и при реализации является разбавление виноградного вина малоценными продуктами (дешевым плодово-ягодным вином и др.) для увеличения его объема. В результате изменяются интенсивность цвета, насыщенность букета, уменьшается крепость вина. Как правило, такие вина «исправляют» введением различных химических компонентов (спирта, чаще технического, содержащего сивушные масла, сахарозаменителей, искусственных красителей и др.).

Способ фальсификации вина под названием галлизация заключается в том, что плохие кислые вина «улучшаются» путем добавления воды нужного объема и последующего доведения крепости и кислотности до определенных значений, регламентируемых действующим стандартом.

Шапталлизация вина — еще один способ фальсификации — заключается в обработке кислого сусла щелочными агентами, а также в добавлении сахара до или во время брожения.

Наиболее изощренный способ фальсификации — петиотизация вина — заключается в том, что вино получается путем настаивания и брожения сахарного сиропа на выжимках (мезге), оставшихся после отделения виноградного сока. При этом букет и цвет натурального виноградного вина сохраняются (а в некоторых случаях даже улучшаются), снижается лишь содержание винной кислоты и тартратов. Однако известно, что старые, выдержанные вина становятся более «тонкими» за счет осаждения винного камня, и в этом отношении петиотизированное вино по крепости, мягкости и букету весьма похоже на вино старое.

Для уменьшения кислоты, горечи, увеличения сладости, а также для прерывания процесса брожения прибегают к шеелизации или добавлению глицерина.

Применение консервантов (например, салициловой кислоты, других антисептических средств) ускоряет технологический процесс. В частности, салициловая кислота используется для консервации дешевых легко закисающих вин, а также вин, не прошедших стадии выдержки и хранения.

Окрашивание вина, как правило, применяется для сокрытия других подделок (например, разбавления). Однако известны случаи переокрашивания отдельных

сортов малоценных белых вин в красные. Для окрашивания вин используются природные (ягоды бузины, черники, водный свекловичный настой и др.) и синтетические (анилиновая, нафталиновая, антраценовая краски, индигокармин, фуксин) красители, многие из которых являются не только вредными, но подчас даже ядовитыми соединениями (фуксин).

Подделка букета вина так же, как и окрашивание, используется в комплексе с другими видами фальсификации. С этой целью применяют смеси различных сложных эфиров (энантового, валерианового, валериано-амилового, масляного и др.), а также засушенные цветы винограда.

Нередко наиболее трудно распознаваемой является фальсификация способа производства, когда за высококачественные выдаются вина, изготовленные с нарушением технологической схемы, разработанной и утвержденной для данного наименования вина:

- за сортовые выдаются вина купажные;
- допускается смешивание различных фракций сусла (сусло-самотек — самая высококачественная фракция — смешивается с низкосортными прессовыми фракциями);
- фальсифицируется срок выдержки вина (за марочные выдаются вина ординарные) и т.д.

Основу так называемых «искусственных вин» составляет хорошо подобранная смесь компонентов, органолептически воспринимаемая как виноградное вино. Для их производства не требуется виноградный сок. В состав смеси могут входить вода, дрожжи, сахар, виннокислый калий, кристаллическая винная и лимонная кислоты, танин, глицерин, этиловый спирт, энантовый эфир и другие соединения в зависимости от рецептуры.

Особого внимания из вышеперечисленных видов фальсификации заслуживает замена при производстве алкогольных напитков пищевого спирта техническим.

Этанол производится из пищевого или не пищевого сырья методом спиртового брожения либо гидратации этилена с последующей перегонкой и ректификацией. Алкогольная продукция из пищевого этанола (ПЭ): этиловый питьевой спирт, спиртные напитки, вино. Применение синтетического этанола (СЭ) и гидролизного этанола (ГЭ) для изготовления алкогольной продукции запрещает Закон Украины от 19.12.1995 № 481/95 «О государственном регулировании производства и оборота спирта этилового, коньячного и плодового, алкогольных напитков и табачных изделий» [1], который утверждает правовые нормы регулирования производства и оборота этилового спирта, алкогольной и спиртосодержащей продукции. Эффективное их соблюдение возможно лишь при наличии методов однозначной идентификации этанола по сырьевой основе (ПЭ, СЭ или ГЭ). Важность проблемы заключается в том, что СЭ высокой степени очистки, декларируемый как ПЭ, может использоваться для производства фальсифицированной алкогольной продукции.

Качественный состав компонентов, образующихся при получении этилового спирта, зависит от способа его получения. При получении этилового спирта посредством гидратации этилена в конечном продукте наряду с этиловым спиртом обнаруживается огромное количество компонентов-примесей, образующихся в результате протекания побочных каталитических реакций с этиленом и другими

продуктами реакции. Вследствие этого состав образующихся примесей чрезвычайно разнообразен. По мере очистки количество примесей в этиловом спирте уменьшается, но все же их содержание в «Спирте этиловом синтетическом» значительно. В получаемом продукте содержатся диэтиловый спирт, ацетальдегид, этилацетат, пропанол, кротоновый альдегид, диметоксиметан, метилэтилкетон и другие компоненты. При дальнейшей более глубокой очистке содержание указанных примесей уменьшается, и они трудно выявляются.

Получение этилового спирта ферментативным способом сопровождается совсем иными процессами. Вследствие этого состав примесей в ферментативных спиртах значительно отличается от примесей в синтетическом этиловом спирте. В частности, среди них преобладают соответствующие гомологи этилового спирта (метильный, пропиловый, изобутиловый, изоамиловые спирты). Вместе с тем по мере очистки такого спирта содержание в нем примесей также уменьшается, что затрудняет их выявление и в ректифицированных спиртах (в том числе и в синтетическом ректифицированном).

Особенностью спиртов, позволяющей провести их дифференциацию, является различная историческая природа исходного сырья. Синтетический спирт получается из газа (этилена), образовавшегося миллионы лет назад, а ферментативные спирты — из растительного сырья, полученного из растений, выросших либо совсем недавно (пищевое сырье), либо сотни лет назад (древесная масса), образующихся в природе в результате космического облучения. О времени их образования (период полураспада ^{14}C равен 5730 лет, а ^3H — 12,26 лет) [2] можно судить по количеству радиоактивных элементов ^{14}C и ^3H (трития).

При дифференциации спиртов следует учитывать, что многие спиртосодержащие жидкости в процессе их изготовления с использованием этилового спирта подвергаются дополнительному «загрязнению» за счет вкусовых добавок и т.д., что в свою очередь усложняет их дифференциацию.

Общая схема экспертного исследования рассматриваемых объектов (в целях определения вида используемого при их изготовлении этилового спирта) включает выполнение следующих этапов:

— изучение внешних признаков представленных на исследование объектов (прозрачность жидкости, цвет, наличие посторонних примесей и характерных запахов, особенность укупорки и т.д.);

— проведение хроматографического анализа жидкости;

— проведение изотопного анализа жидкости.

Рассмотрим дифференциацию этилового спирта по исходному сырью, использованному для его изготовления, методом изотопного анализа, основанного на определении удельной активности ^{14}C и ^3H в исследуемых объектах.

Принцип метода основан на регистрации люминесценции, возникающей в сцинтилляторе (люминофоре) под воздействием излучения (потока электронов) радиоактивных ^{14}C и ^3H исследуемых образцов [2].

Для дифференциации необходимо следующее оборудование:

— жидкостный многоканальный сцинтилляционный анализатор (например, «TRI-CARB 1050 TR/LL» фирмы «Canberra Packard», США);

— негасящие стандарты ^{14}C и ^3H с известной (паспортной) активностью на конкретную дату их изготовления;

— толуольный сцинтиллятор — коммерческий (например, коктейль «Ultima Gold» фирмы «Canberra Packard») или приготовленный по следующему рецепту: 5,0 г 2,5-дифенилоксазоля (РРО) и 0,5 г пара-(4-метил, 5-фенилоксазолил)-бензола (диметил-РОРОР) растворяют в 1 л аналитически чистого толуола;

- виалы (кюветы) емкостью 20 см³;
- пипетки;
- прибор для дистилляции спирта;
- пикнометр;
- весы аналитические 0,0002 г;
- образец синтетического спирта.

Проведение исследования

На первом этапе проводится определение эффективности регистрации излучения — Е. Для этого последовательно измеряют счет двух стандартов (на ¹⁴С и ³Н) в двух оптимизированных энергетических каналах (например, для указанного выше прибора 1-й канал имеет значение 0 – 12,8 кэВ, 2-й канал — 12,8 – 156 кэВ).

Расчет значений эффективности регистрации излучений производится по формулам:

$$E_{C1} = \frac{cpm1}{dpm^{14}C} \quad (1)$$

$$E_{H1} = \frac{cpm1}{dpm^3H} \quad (2)$$

$$E_{C2} = \frac{cpm2}{dpm^{14}C} \quad (3)$$

$$E_{H2} = \frac{cpm2}{dpm^3H}, \quad (4)$$

где:

E_{C1} — эффективность регистрации излучения углерода в 1-м канале;

E_{C2} — эффективность регистрации излучения углерода во 2-м канале;

E_{H1} — эффективность регистрации излучения трития в 1-м канале;

E_{H2} — эффективность регистрации излучения трития во 2-м канале;

$cpm1$ и $cpm2$ — общий счет в каналах 1 и 2 соответствующих стандартов;

$dpm^{14}C$ — активность стандарта по паспорту;

dpm^3H — результат пересчета паспортного значения активности стандарта на дату анализа с учетом периода полураспада.

$$dpm^3H = dpm_0 e^{-\frac{0,693t}{T_{1/2}}}, \quad (5)$$

где:

dpm_0 — активность стандарта по паспорту;

t — время от даты изготовления стандарта до даты анализа (в днях);

$T_{1/2}$ — период полураспада (${}^3H T_{1/2} = 4485$ дн.).

После определения значений эффективности регистрации излучений проводится анализ образцов спиртосодержащих жидкостей, представленных на экспертизу. Исследуемые образцы должны содержать не менее 94 % (объемных) этанола. В случае представления на экспертизу водно-спиртовых смесей, водок

или иных спиртных напитков с более низким содержанием этанола они подвергаются перегонке на дистилляционной установке: после удаления первых нескольких миллилитров отбирают 20 – 50 мл дистиллята. Содержание этанола (Сэт) определяют пикнометрически.

Затем 10 мл (V) исследуемого образца и 10 мл толуольного сцинтиллятора помещают в стандартную виалу (кювету), тщательно перемешивают и после отстаивания в течение суток проводят измерение одновременно в двух энергетических каналах со временем экспозиции 10 мин.

Для определения удельной активности радиоактивных элементов в исследуемых образцах необходимо предварительно рассчитать по формулам, приведенным ниже, значения dpm (распад в минуту) для ^{14}C и ^3H .

$$dpm(^3H) = \frac{cpm1 \times E_{C1} - cpm2 \times E_{C2}}{E_{H1} \times E_{C2} - E_{H2} \times E_{C1}}, \quad (6)$$

$$dpm(^{14}C) = \frac{cpm2 \times E_{H1} - cpm1 \times E_{H2}}{E_{H1} \times E_{C2} - E_{H2} \times E_{C1}}, \quad (7)$$

где:

$cpm1$ — общий счет исследуемого образца в канале 1, cpm;

$cpm2$ — общий счет исследуемого образца в канале 2, cpm.

Удельная активность образцов вычисляется по формулам:

$$A(^{14}C) = \frac{dpm(^{14}C) \times 1000 \times 100}{60 \times V \times C_{эт}}, \quad \text{Бк/л безводного спирта} \quad (8)$$

$$A(^3H) = \frac{dpm(^3H) \times 1000 \times 100}{60 \times V \times C_{эт}}, \quad \text{Бк/л безводного спирта}, \quad (9)$$

где:

V — объем образца, мл;

Сэт — содержание этанола в образце, % об.

Вывод о принадлежности исследуемого образца спирта к определенному типу (синтетическому или ферментативному) формируется на основании сравнения его значений удельной активности по ^{14}C и ^3H с соответствующими результатами анализа стандартных образцов синтетического и ферментативного спирта. При этом необходимо иметь в виду, что значения удельной активности по ^{14}C и ^3H синтетического спирта близки к фоновым значениям, а соответствующие значения удельной активности ферментативного спирта превышают фоновые в 2 – 3 раза.

При отсутствии стандартных образцов синтетического и ферментативного спиртов выводы целесообразно делать, исходя из следующих положений:

— если удельная активность рассматриваемых изотопов в исследуемом образце этанола приближается к фоновому значению, то анализируемый спирт имеет синтетическую природу;

— если удельная активность рассматриваемых изотопов в образце этанола превышает фоновое значение не менее чем в 2 раза, то анализируемый спирт относится к ферментативному (пищевому или техническому/гидролизному) этанолу;

— если значение удельной активности рассматриваемых изотопов превышает фоновое менее чем в 2 раза, то представленная на экспертизу спиртосодержащая жидкость изготовлена с использованием смеси синтетического и ферментативного этилового спирта.

Необходимо отметить, что перед специалистами экспертных подразделений МВД Украины часто ставятся вопросы не только по установлению качества представленной на исследование ликероводочной продукции и соответствия ее требованиям нормативных документов, но и по непосредственному выявлению признаков фальсификации, установлению общего источника происхождения представленных образцов спиртосодержащей жидкости. Такая задача в настоящее время решается при помощи физико-химических методов и методов газожидкостной хроматографии [3]. Как известно, хроматографический анализ особенно эффективен при анализе сложных смесей органических веществ и является основным рабочим методом при проведении экспертизы спиртосодержащих жидкостей. С помощью этого метода выявляются примеси, содержащиеся в недостаточно очищенных спиртах («Спирт этиловый синтетический технический», «Спирт этиловый — сырец», «Спирт этиловый технический»). Основываясь на различиях качественного состава этих примесей, проводится четкая дифференциация спиртов по сырью, то есть отнесение их к спирту синтетическому либо ферментативному.

Однако когда с помощью хроматографического анализа не удастся дифференцировать спирты по используемому для их изготовления сырью (вследствие высокой степени очистки), то в дальнейшем рекомендуется проводить их исследование изотопным методом.

Внедрение новых инструментальных методов исследования в практическую деятельность, создание коллекции официально признанных образцов этанолов различного генезиса и получение их элементно-компонентных характеристик, обработка всех данных для индивидуальных этанолов и их модельных смесей статистическими методами — все это позволит не только выявить области различных этанолов в многомерном пространстве измеряемых характеристик, но и выбрать наиболее информативные методы и параметры анализа.

Список использованной литературы

1. Закон Украины от 19.12.1995 № 481/95 «О государственном регулировании производства и оборота спирта этилового, коньячного и плодового, алкогольных напитков и табачных изделий» // Ведомости Верховной Рады Украины. — 1995. — № 46. — С. 345.
2. Дифференциация синтетических и ферментативных спиртов : метод. реком. / [Воронков Ю.М., Козинер Д.Е., Круглий Л.А., Савлущинская Т.Р.].
3. Довгань А.А. Можливості дослідження мікрокомпонентного складу спиртовмісних сумішей методом газорідинної хроматографії / А.А. Довгань // Наукові статті працівників експертної служби. — К. : ДНДЕКЦ. — 2007. — С. 40 – 42.

УДК УДК 343. 146: 343. 982. 5

І.М. Королишин, старший викладач
Прикарпатського юридичного інституту
Львівського державного університету
внутрішніх справ

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ТА ТЕХНІЧНОГО ХАРАКТЕРУ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ЩОДО СТАТУСУ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ, ОТРИМАНИХ ШЛЯХОМ ФІКСАЦІЇ ЗА ДОПОМОГОЮ ЦИФРОВИХ ФОТО- ТА ВІДЕОЗАПИСІВ

Розглянуто питання та внесено пропозиції щодо використання під час досудового слідства і проведення експертних досліджень цифрових фото- і відеозасобів, а також носіїв інформації. Проаналізовано та прокоментовано запропоновані М. Чернецем варіанти тактичних операцій органів дізнання і слідства із застосуванням технічних цифрових засобів фіксації фотоінформації.

Ключові слова: цифрові фотоапарати та відеокамери, цифровий монтаж, матеріально-фіксоване відображення, знімні флеш-карти, портативні електронні пристрої, карта пам'яті.

Одним зі способів фіксації проведення слідчої дії, експертного дослідження, оперативно-розшукового заходу є їх фотографування чи відеозапис. Доказове значення фотознімків і відеофільмів, відзнятих під час проведення слідчих дій, визначається не тільки наявністю у них інформації про матеріальні ознаки злочину, а й процесуальним їх оформленням. Відповідно до статей 85 і 85-2 Кримінально-процесуального кодексу (далі — КПК) України фотознімки і матеріали відеозапису, які пояснюють зміст слідчої дії, можуть бути долучені до протоколу відповідної слідчої дії. У зв'язку з цим факт застосування фото- та відеозйомки, а також виготовлені фотознімки і відеострічки, що долучаються до протоколів слідчих дій, мають бути належним чином процесуально і технічно оформлені.

Процесуальне оформлення факту фотозйомки складається з двох етапів: зазначення у протоколі факту фотографування і засвідчення виготовлених знімків. У протоколі зазначаються: назва об'єкта, метод і вид зйомки, вид освітлення, вид негативного матеріалу, застосованого світлофільтру та особа, яка проводила зйомку (слідчий, спеціаліст). Віддруковані фотознімки наклеюють на спеціальні бланки (бланки фототаблиць), на яких робляться написи про те, до якого протоколу долучається зафіксована на знімку фототаблиця, який вид і метод фотозйомки застосовано, що позначено стрілками чи табличками із цифрами. Кожний знімок засвідчується відтиском печатки, кожний аркуш фототаблиці підписує слідчий чи

спеціаліст (якщо він проводив зйомку і оформляв фототаблицю), а за можливості — поняті. Негативи фотознімків також долучаються до протоколу [1]. Матеріали технічного документування в опечатаному вигляді зберігаються у справі.

Сьогодні, коли на озброєнні слідчих, оперативних та експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ знаходяться новітні засоби фото- та відеофіксації (цифрові фотоапарати та цифрові відеокамери з оптичним диском як носії інформації), розгортаються дискусії, пов'язані з визнанням цифрових фото- та відеодокументів джерелами доказів. Вирішенню зазначеної проблеми присвячено декілька публікацій у наукових джерелах, проте на сьогодні вона залишається невирішеною.

Якщо раніше до фототаблиць завжди долучалися негативи, з яких були віддруковані фотознімки, поміщені до фототаблиці, то на сьогодні, за інформацією співробітників слідчих і експертно-криміналістичних підрозділів, загальнопоширеної практики долучення носіїв із записаною фотоінформацією у випадку використання цифрової фото- та відеоапаратури з різних причин немає. Тому цілком зрозумілою є реакція окремих адвокатів (а у деяких випадках і слідчих), які заявляють клопотання про вилучення цифрових фото- і відеодокументів як речових джерел доказів з матеріалів справи, мотивуючи це тим, що комп'ютерні технології дозволяють використовувати «цифровий монтаж» [2], а також у зв'язку з недостатньою технічною оснащеністю органів досудового слідства, прокуратури і суду.

Попри всі застереження і перестороги перевага цифрового відеозапису і цифрової фотографії над звичайною є беззаперечною завдяки можливості швидкого перегляду та роздрукування зафіксованого об'єкта, швидкого пересилання інформації будь-якому адресату за допомогою комп'ютерної мережі, можливості оперативної обробки електронного зображення, а за необхідності — можливості фіксації об'єкта у динаміці. Крім цього, завдяки режиму цифрової фотозйомки цифрові відеокамери мають конструктивну перевагу над відеокамерами з аналоговим записом на магнітному носії. Зрозуміло, що зазначені переваги є вагомим аргументом на користь використання цифрових відеокамер і цифрової фотографії у криміналістичних цілях. Фотознімки, виготовлені за допомогою цифрових фотоапаратів, об'єктивно з документальною точністю фіксують та зберігають результати проведення слідчої дії. Окрім того, зображення предмета на фотознімку вимірне і достовірне, оскільки побудовано за законом геометричної оптики [3]. Цифрова фотографія дозволяє отримати на знімку невидимі неозброєним оком сліди підчистки, дописування тощо, тому такий знімок долучається до протоколу слідчої дії і в сукупності з ним або висновком експерта є доказом (ст. 75 КПК України).

Вважаємо, що правомірність використання у слідчій та судовій практиці результатів цифрової фото- та відеозйомки не суперечить чинному КПК України, зважаючи на те, що ст. 85, 85-2 КПК України дозволяють для фіксації слідчих дій використовувати фото-, кіно- і відеозйомку, регламентуючи тим самим використання відповідних технічних засобів, різниця у функціонуванні яких полягає лише у способі перетворення оптичного сигналу в матеріально-фіксоване відображення [4].

Носії інформації, що зберігаються у вигляді графічних файлів у пам'яті цифрових відео- та фотокамер, на знімних флеш-картах, CD-R або DVD дисках, є джерелами фактичних даних і можуть бути долучені до протоколів слідчих дій як «інші матеріали» (наприклад, негативи). А тому слідчим, адвокатам немає підстав

відмовлятися від фотознімків, отриманих за допомогою цифрових фотокамер, та бути проти їх долучення до матеріалів справи.

Цікавими є практичні рекомендації стосовно вирішення цього питання, запропоновані М. Чернецем [5], хоча вони, звичайно, не є вичерпними, а деякі з них і взагалі неприйнятні для широкого впровадження в діяльність органів досудового слідства.

Стислий аналіз кожного із запропонованих варіантів.

Перший варіант. Використовується цифрова фото-, відеотехніка зі знімними картами пам'яті (карти пам'яті вилучаються). За необхідності виготовлення фотознімків та оформлення фототаблиці пропонується проводити окрему слідчу дію — огляд предмета. У присутності понятих оглядається конверт, карта, виготовляються фотознімки, монтується фототаблиця, складається протокол. З огляду на складність процедури, проведення такої тактичної операції у діяльності органів дізнання і слідства є недоцільним (неприйнятним).

Другий варіант. Конструкція цифрової камери не дозволяє робити виїмку карт пам'яті. У цьому випадку рекомендується долучати до матеріалів кримінальної справи фотокамеру, якою проводилася фотозйомка, що передбачає наявність у слідчого чи експерта-криміналіста великої кількості таких приладів. Зрозуміло, що варіант потребує значних витрат, а отже, ця тактична операція недоцільна для впровадження.

Третій варіант. Технічні засоби дозволяють проводити запис на носії одноразового користування — диски CD-R і DVD-R (повторне використання диску для запису неможливе і він вилучається). З точки зору можливості долучення до протоколу, цей варіант міг би бути прийнятним у разі присвоєння кожному диску індивідуального номера і використання його тільки для відеозапису. Проте на сьогодні конструкція цифрових фотокамер не дозволяє проводити запис інформації на такому носії.

Четвертий варіант. Карта пам'яті забезпечується надійним електронним захистом, що унеможливує будь-яку фальсифікацію чи «цифровий монтаж». Для захисту зображень використовуються: спосіб цифрових «водяних» знаків, комп'ютерна криптографія, технологія «мовного підпису», електронний цифровий підпис. Цей варіант, на нашу думку, є найбільш прийнятним, проте не найбільш оптимальним: якщо особа, яка проводила фотозйомку, зашифрувала записану інформацію чи проставила свій «мовний підпис», то як слідчому, прокуророві, судді «прочитати» цю інформацію, тобто переглянути запис, і де (в якому документі) має фіксуватися шифр доступу у такому разі.

П'ятий варіант. Пропонується використання принтера для роздрукування зображень безпосередньо після проведення фотозйомки (на базі пересувної криміналістичної лабораторії). Ця тактична операція може бути прийнятною лише для постійно діючих слідчо-оперативних груп, які виїзять на огляд місць подій на пересувній криміналістичній лабораторії.

Як свідчить загальний аналіз, кожна із запропонованих тактичних операцій має свої переваги і недоліки. Їх вибір значною мірою залежить від багатьох чинників і обставин справи, технічної оснащеності підрозділу, професійних навичок слідчого та спеціаліста. Зрозуміло, що конструктивні особливості карток пам'яті, у тому числі розмірні характеристики та можливості зберігання інформації, надають їм перевагу над дисками.

За кордоном фірмою «Sandisk» вже розроблено карту Sandisk 3D one-time-Programmable (OTP) TSOP для зберігання інформації на новітніх портативних електронних пристроях. Завдяки цьому вирішується питання збереження не тільки музики, відео, ігор, карт, довідкових матеріалів з одноразовим записом та забезпеченням захисту даних, але і фотоінформації. Завдяки економній пам'яті та широким можливостям програмування зазначений засіб вважається найкращим продуктом на ринку вмонтованих засобів пам'яті. Карта Sandisk-TSOP випускається у мініатюрному варіанті — 8 x 14 мм з обсягом пам'яті від 256 мб до 1 Гб та 32-контактним роз'ємом, має інтерфейс галузевого стандарту NAND і забезпечує сумісність з існуючими флеш-картами. Вмонтована система виправлення помилок (ECC) гарантує збереження даних, забезпечуючи захист від однорозрядних пошкоджень [6].

Найоптимальнішим варіантом, на наш погляд, був би такий:

— забезпечити відповідні структурні підрозділи МВС однотипними фото-, відеокамерами (наприклад, як за часів СРСР — фотокамерами «Зеніт»), що дозволяло б виготовляти одним з профільних державних підприємств номерні карти пам'яті різної ємності, конструкція яких дозволяла б здійснювати одноразовий запис на них інформації та необмежену кількість її відтворень (перегляду). У разі неможливості налагодження випуску вітчизняних засобів, можна було б придбати їх у фірми «Sandisk» на договірних засадах (з урахуванням вимоги випускати їх номерними), що дозволить контролювати їх використання, а також забезпечить можливість фіксації їх даних у протоколі слідчої дії;

— у протоколі слідчої дії, крім типу фотокамери, вказувати номер карти пам'яті, а саму карту долучати до фототаблиці;

— для фіксації відеозапису налагодити випуск або закупити номерні оптичні носії одноразового користування (диски CD-R, DVD-R), відповідно до яких визначитися з конструкцією відеокамери.

Аналіз сучасної слідчої практики доводить, що вченим, практикам-криміналістам та іншим заінтересованим фахівцям необхідно якнайшвидше вирішити окреслену проблему, що позитивно вплине на якість розслідування.

Список використаної літератури

1. Колмаков В.П. Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика : підручник / В.П. Колмаков. — К. : Вища школа, 1973. — 75 с.
2. Терминологические особенности понятия «монтажа» при проведении экспертизы материалов и способов видео-, звукозаписи / [Жариков Ю.Ф., Рыбальский О.В., Струк И.А., Голубовский Ю.О.] // Криминалістика і судебна експертиза : межвед. науч.-метод. сб. — К., 2003. — Вып. 51. — С. 114 – 123.
3. Шлихт Г.Ю. Цифровая обработка цветных изображений / Г.Ю. Шлихт. — М., 1997. — С. 6 – 11.
4. Веремеев С.А. Цифровая фотография как один из современных методов криминалистической фотографии. Экспертиза на службе следствия / С.А. Веремеев, В.А. Зотчев. — Волгоград, 1998. — С. 152.
5. Чернець М. Тактичні операції фіксації інформації на досудовому слідстві з використанням цифрових фото- і відеокамер / М. Чернець // Право України. — 2004. — № 8. — С. 68 – 70.
6. Однократно программируемая (OTP) память SanDisk 3D [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.sandisk.com/OEM/ProductCatalog.aspx?CatID=1287>.

УДК УДК 340.6 : 616-001

А.М. Перебетюк, асистент кафедри
патологічної анатомії, судової медицини
та правознавства Вінницького національного
медичного університету ім. М.І. Пирогова,
судово-медичний експерт першої категорії

Н.О. Загризла, старший експерт
Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при ГУМВС України у Вінницькій області

СУДОВО-МЕДИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОЗНАК ДІЇ УРАЖАЮЧИХ ФАКТОРІВ ПОСТРІЛУ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ГАЗОВИХ ПІСТОЛЕТІВ

Викладено наукові та практичні аспекти дослідження дії уражаючих факторів пострілу з газової ствольної зброї, а також основні принципові положення складання експертних висновків у випадках застосування сучасної газової ствольної зброї.

Ключові слова: газова ствольна зброя, іритант, фактори пострілу.

На сьогодні в Україні актуальним є питання щодо розповсюдження, придбання, зберігання і використання різних видів зброї цивільного самозахисту серед населення. Це стосується і газової ствольної зброї, що діє за принципом вогнепальної — зброї, спорядженої кристалами або ампулами речовин подразнюючої дії, так званими іритантами (лакріматорами, стернітами або речовинами змішаної дії), які під час пострілу утворюють аерозоль [1 – 11].

Для узагальнення експертних поглядів на проблему медико-криміналістичних аспектів судово-медичних характеристик уражаючої дії факторів пострілу під час застосування газової ствольної зброї проведено експериментальні дослідження з використанням поширених видів газових пістолетів, зокрема пістолетів калібру 8 мм — моделі ФОРТ 6ПГ та 9 мм — моделі ФОРТ 12Г (виробництва України), а також RECK Perfecta (виробництва Німеччини). За допомогою візуально-описового методу та методу мікроскопії досліджено пошкодження текстильної тканини та ушкодження шкіри біоманекенів, спричинені пострілами з газової ствольної зброї на різних відстанях (від 0 до 30 см).

Вивчення таких пошкоджень показало, що вони характеризуються феноменами, властивими пострілам впритул, частково впритул або пострілам з близької дистанції, а саме ознаками дії газів у вигляді механічних і термічних пошкоджень тканин одягу, механічних ушкоджень шкіри.

Механічні ушкодження тіла людини, що виникають під час пострілів з газової ствольної зброї, як правило, поверхневі або сліпі. Лише в окремих випадках

виникають наскрізні ушкодження (при пострілах впритул або майже впритул) у частинах тіла, що мають невелику товщину — кисть, стопа, вушна раковина. Вхідний отвір при цьому (залежно від дистанції пострілу) характеризується наявністю штанц-марки, слідів дії або наявністю додаткових факторів пострілу, іноді — інших факультативних ознак.

На вхідних отворах у тканинному матеріалі спостерігається «дефект тканини», тобто краї пошкодження не зіставляються на ділянках, форма і розміри яких залежать від відстані пострілу (переважно при пострілах від 0 до 15 см) — переважає напрям обривків волокон всередину. За допомогою мікроскопічних досліджень по краях пошкодження виявляються ознаки термічної дії порохових газів у вигляді оплавлення, скручування, зміни кольору, потовщення кінцевих ділянок окремих волокон (обідок обтирання відсутній). Дефект шкірних покривів спостерігається тільки при пострілах впритул.

На різних дистанціях пострілу різний вигляд мають і штанц-марки, різним є і співвідношення, розташування та взаємне розташування супутніх факторів пострілу або слідів їх дії як на тканинних матеріалах, так і на шкірі.

Залежно від напрямку пострілу («кута») змінюється і характер відкладання кіптяви, зерен незгорілого пороху, фрагментів зерен незгорілого пороху відносно епіцентру механічного пошкодження одягу або ушкодження тіла (концентричне, ексцентричне), а також форма площини їх відкладання (тяжіє до округлої чи овальної).

Кіптява при пострілах з близьких дистанцій відкладається або безпосередньо по краях пошкодження, або на непошкоджених тканинах. Колір кіптяви, визначений із застосуванням модифікованої шкали для об'єктивізації визначення кольорів [12], відповідає темно-жовто-оранжевому, темно-оранжевому, чорнувато-жовто-оранжевому, чорнувато-оранжевому. Важливою особливістю при пострілах з газової ствольної зброї є наявність концентричних (у деяких випадках геометрично невизначених) перепадів інтенсивності відкладання кіптяви в межах зони закопчування, її відмінності кольору у різних ділянках. Крім того, наявність розсікача у кінцевому відділі ствола зброї у деяких випадках зумовлює нерівномірну інтенсивність відкладання кіптяви (відповідно просвітління проєкції торця пластини).

Зерна незгорілого пороху або їх фрагменти, кількість, особливості розташування на поверхні, найбільша відстань від країв пошкодження або від умовного центру відкладання додаткових факторів пострілу також залежать від відстані пострілу, зокрема зерна незгорілого пороху або їх фрагменти відкладаються не дифузно, а на ділянках скупчення і розрідження, що корелюють з особливостями відкладання кіптяви. Подеколи спостерігаються поодинокі відбитки-сліди від зерен незгорілого пороху, що рикошетували, а на шкірі — дрібні садна.

В окремих випадках за допомогою мікроскопічних досліджень на тканині, шкірі, в рановому каналі було виявлено дрібні частки компонентів фабричного газового патрона (парафінових пижів, фрагментів пластмасових пелюсток-пижів, осколків капсуля), а також кристаликів речовини отруйно-подразливої дії — у рановому каналі.

Вивчення пошкоджень на текстильній тканині та ушкоджень на тілі людини, спричинених пострілами з газової ствольної зброї, свідчить, що судово-медичні експертні дослідження цих пошкоджень і ушкоджень в основному можуть бути

забезпечені комплексом доступних методів, що застосовуються для досліджень, пов'язаних із застосуванням вогнепальної стрілецької зброї.

Послідовне і цілеспрямоване дослідження пошкоджень текстильної тканини, спричинених пострілами з газової ствольної зброї, передбачає (після опису загальних ознак, що характеризують текстильну тканину, предмет одягу) визначення точної їх локалізації з виділенням умовного епіцентру. Далі вказується поверхня, на якій виявлено додаткові чинники пострілу (лицьова чи виворіт), відстань (у сантиметрах) умовного епіцентру від швів, бортів, гудзиків, полів тощо. Механічні пошкодження текстильної тканини характеризують за формою і розміром, зазначаючи, чи зіставляються краї пошкодження, якщо ні — то на ділянці якої форми та яких розмірів («дефект тканини»). Зазначається основний напрямок обривків волокон тканини, описуються можливі ознаки термічної дії порохових газів по краях пошкодження.

Характеризуючи кіптяву, слід визначити колір, форму і розміри зони відкладання кіптяви, взаємне розташування пошкодження і зони закопчування з точним вимірюванням її розповсюдження від центру пошкодження у двох перпендикулярних напрямках (догори, донизу, ліворуч, праворуч). Якщо виявлено зерна незрілого пороху або їх фрагменти, ці супутні фактори пострілу слід описати за схемою: кількість, особливості розташування на поверхні тканини (найбільша відстань від країв пошкодження або від умовного центру відкладання кіптяви, пороху), місця скупчення або розрідження відкладання. Із застосуванням мікроскопічних досліджень з'ясовують форму, розміри, колір зерен незгорілого пороху або тих їх фрагментів, які зберігають риси, що характеризують цілі порошинки.

Зерна незгорілого пороху або їх фрагменти, виявлені під час дослідження одягу, слід зафіксувати парафіном або липкою стрічкою для подальшого надання на лабораторні дослідження.

При судово-медичному дослідженні ділянок тіла з ознаками дії ствольної газової зброї опис починають із зазначення наявності або відсутності ушкоджень механічного походження. За наявності таких ушкоджень встановлюють їх характер (синець, садно, рана тощо), для ран — вид (поверхнева, сліпа, наскрізна), точну локалізацію (анатомічна ділянка або анатомічне утворення, відстань від умовних топографічних точок і ліній тіла), відстань центру ушкодження від рівня підошов, форму, розміри, особливості країв ушкодження (наявність чи відсутність обідка обтирання, обідка здирання), відсутність чи наявність «дефекту тканини» (за наявності — форму і розміри дефекту).

Особливості розташування і взаємного розташування супутніх факторів пострілу — кіптяви і зерен незгорілого пороху або їх фрагментів — досліджуються у такій самій послідовності та за такими самими принципами, що і дослідження тканин одягу.

Окремо досліджуються сторонні частки, які можуть бути виявлені на поверхні шкіри або у рані мікроскопічними методами. Зокрема, при застосуванні саморобних набоїв для газової ствольної зброї можуть бути виявлені атипові снаряди (саморобний або мисливський дріб тощо), пижі, прокладки або їх фрагменти, частки «герметика» (грудочки силікатного клею, лусочки нітроемалі). У разі виявлення зазначених об'єктів їх слід детально описати, занотувавши їх розташування і взаємне розташування, зазначити лінійні та просторові характеристики. Сторонні

частки слід вилучити, за необхідності — маркувати і зберегти для проведення подальших досліджень.

Зважаючи на те, що особливістю ушкоджень при застосуванні газової ствольної зброї є можлива наявність на одязі, шкірних покривах, у рановому вмісті речовин отруйно-подрозливої дії, відповідні об'єкти за необхідності також повинні бути вилучені для проведення подальших хіміко-токсикологічних досліджень.

Оцінюючи ступінь тяжкості тілесних ушкоджень при застосуванні ствольної газової зброї, додатково слід враховувати можливі наслідки місцевої та загальної дії отруйних хімічних речовин подразливої дії. Ураження отруйними речовинами подразливої дії при використанні газової ствольної зброї, як правило, не становлять небезпеки для життя й оцінюються найчастіше за тривалістю розладу здоров'я. Крім того, несподіване застосування газової ствольної зброї може викликати психогенні реакції, що теж повинно бути враховано при встановленні ступеня тяжкості тілесного ушкодження. На окреме зауваження при застосуванні газової ствольної зброї заслуговують ураження органу зору у випадках, коли очне яблуко потрапляє до зони дії факторів пострілу. У таких випадках прояви подразнюючої дії аерозолю можуть поєднуватися з механічними ушкодженнями тканин ока, іноді — з укоріненням сторонніх мікрочасток (найчастіше — зерен незгорілого пороху і кристалів іриданту) з наступним розвитком кон'юнктивіту, аж до некротичного або кератокон'юнктивіту. Ця обставина потребує від експерта в усіх випадках застосування газової ствольної зброї з пострілом в обличчя проведення кваліфікованої консультації офтальмолога для об'єктивного встановлення характеру, походження та ступеня тяжкості тілесного ушкодження.

Список використаної літератури

1. Судово-медична діагностика уражень окремими видами газової зброї / [Фартушний А.Ф., Сухін О.П., Герасименко О.І. та ін.] // Український судово-медичний вісник. — 2000. — № 2. — С. 33 – 36.
2. Газовое оружие как разновидность огнестрельного оружия / [Исаков В.Д., Бабаханян Р.В., Кузнецов Ю.Д. и др.] // Судебно-медицинская экспертиза. — 1995. — № 4. — С. 9 – 11.
3. Особенности огнестрельных повреждений, нанесенных из газового ствольного оружия / [Исаков В.Д., Бабаханян Р.В., Кузнецов Ю.Д. и др.] // Судебно-медицинская экспертиза. — 1996. — № 2. — С. 10 – 14.
4. Состав и характеристика распространения факторов выстрела из газового ствольного оружия / [Исаков В.Д., Бабаханян Р.В., Кузнецов Ю.Д. и др.] // Судебно-медицинская экспертиза. — 1998. — № 1. — С. 10 – 16.
5. Козаченко И.Н. Некоторые аспекты судебно-медицинской экспертизы повреждений, причиненных из газового оружия / И.Н. Козаченко // Актуальные вопросы судебной экспертизы. — Харьков, 1998. — С. 40 – 46.
6. Rothschild M.A. Cases of death caused by gas warning firearms / Rothschild M.A., Maxeiner H., Schneider V. // Med Law. — 1994. — № 5 – 6. — P. 511 – 518.
7. Судебно-медицинская характеристика дробовых повреждений, причиненных из газового ствольного оружия / [Бабаханян Р.В., Исаков В.Д., Беляевская Л.И. и др.] // Судебно-медицинская экспертиза. — 1996. — № 2. — С. 14 – 17.
8. О химическом действии пороховых газов на биологические ткани при выстреле в упор / [Попов В.Л., Исаков В.Д., Бабаханян Р.В., Карнаевич Ю.А.] // Судебно-медицинская экспертиза. — 1992. — № 3. — С. 22 – 26.

9. Современное состояние и перспективы развития судебно-медицинской токсикологии / [Томилин В.В., Лужников Е.А., Рубцов А.Ф., Бабаханян Р.В.] // Судебно-медицинская экспертиза. — 1989. — № 3. — С. 17 – 22.

10. Томилин В.В. Газовое оружие — новая проблема судебной токсикологии / Томилин В.В., Бабаханян Р.В., Муковский Л.А. // Судебно-медицинская экспертиза. — 1995. — № 1. — С. 8 – 10.

11. Энциклопедия вооружений [Электронный ресурс]. — М. : CD-компания «Кирилл и Мефодий», 1998.

12. Моканюк О.І. Об'єктивізація визначення кольорів в судово-медичних дослідженнях : моногр. / О.І. Моканюк. — Вінниця : Велес, 2001. — 52 с.

УДК УДК 343.982.34

І.Ю. Кожакарь, старший експерт

Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України в Чернівецькій області

ВИДИ ТРУПНИХ ЗМІН І РУЙНУЮЧИХ ЧИННИКІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАН ШКІРНИХ ПОКРИВІВ РУК ТРУПІВ

Розглянуто трупні зміни та їх вплив на шкірний покрив рук, що містить папілярні лінії. Висвітлено стадії протікання трупних змін та їх прояв на шкірних покриттях трупа.

Ключові слова: дактилоскопіювання, епідерміс, дермальний шар, трупне залякання, трупне висихання, муміфікація.

Установлення особи невідомого трупа з використанням можливостей дактилоскопії є і залишається на сьогодні єдиним суттєвим засобом ідентифікації в Україні. Це зумовлено мінімальними витратами та повною автоматизацією ведення дактилоскопічних слідотек і дактилокартотек. Крім того, використання автоматизованих пошукових дактилоскопічних систем відкрило нові можливості у дактилоскопічній ідентифікації в цілому та ідентифікації невіданих трупів зокрема (наприклад, встановлення невідомого трупа за одним чи двома експериментальними відтисками). Тому цей напрям був і залишається перспективним при розслідуванні та розкритті злочинів.

Однак використання автоматизованих пошукових систем можливе лише за наявності якісних відтисків нігтьових фаланг (хоча б одного-двох). На якість відтисків впливає багато чинників, найголовнішими з яких є посмертні зміни та руйнуючі чинники. Саме вони ускладнюють або унеможливають процес дактилоскопіювання трупа.

Метою цієї роботи є розгляд основних трупних змін і руйнуючих чинників та їх впливу на стан шкірних покривів рук трупів, що допоможе у виборі методу та засобів дактилоскопіювання трупів.

Над проблемою впливу трупних змін та інших чинників на можливість дактилоскопіювання трупів працювали вчені Радянського Союзу, країн СНД та зарубіжних країн: М.В. Кісін, Б.Д. Левченко, О.М. Ратневський, В.О. Шифрін, В.П. Краснов, Д.О. Валетов, Р. Томбос та інші.

Вибір способу дактилоскопіювання та проведення попередніх заходів залежить від стану шкірного покриття рук трупа в цілому та стану його складових. Тому важливо знати, що саме ускладнює дактилоскопіювання, адже від вибору методу та технічних засобів залежать можливість проведення дактилоскопіювання та ступінь якості одержуваних відтисків.

Важливими є результати досліджень американських науковців, які проводяться Лабораторією антропологічних досліджень при університеті в м. Ноксвілл, штат Теннессі, США (скорочені назви установи — «Ферма тіла», «Ферма трупів»). У лабораторії досліджуються закономірності впливу посмертних змін та сторонніх чинників на тіло людини після її смерті за різних умов [1]. Засновником цього напрямку досліджень є професор судової антропології при університеті Теннессі Білл Басс, який у 1981 році для своїх наукових експериментів отримав колишню ферму для свиней у студмістечку університету Теннессі [2].

Сьогодні «Ферма тіла» має у своєму розпорядженні близько одного гектара землі, де за різних умов (в одязі, без одягу, у сміттєвих контейнерах, автомобілях, воді, присипані листям, поховані в могилах неглибоких та глибоких, під землею чи камінням) покоються близько 200 трупів [3]. Крім того, ще 1 200 людей заповіли свої тіла лабораторії.

Тут ретельно вивчається вплив посмертних змін та сторонніх чинників (води, вогню, комах, тварин та птахів) на різні ділянки шкірних покривів трупів за різних умов. Результати цих досліджень використовуються у подальшому для різних галузей судової медицини та криміналістики, у тому числі для встановлення можливості отримання дактилоскопічної інформації. Вважається, що поява «Ферми тіла» започаткувала нову галузь судової медицини, а можливо, й окрему науку, яка вивчає стадії розкладання трупів за різних умов.

В Україні такі дослідження, на жаль, не проводяться, тому використовуються дані судової медицини та криміналістики, які отримані в процесі досліджень часів Радянського Союзу, та результати власного практичного досвіду фахівців.

У криміналістиці прийнято визначати складність процесу дактилоскопіювання трупів відповідно до стану тіла в цілому та шкірного покриву зокрема. Тому традиційно склалося, що порядок дактилоскопіювання визначається відповідно до станів рук, які зумовлені посмертними змінами — трупним заляканням, трупним висиханням, муміфікацією, трупним гниттям, а також дією сторонніх факторів (руйнуючих чинників) — вологи, високих температур, відкритого вогню, хімічних реагентів, тварин, комах тощо.

У судовій медицині абсолютні ознаки смерті за часом їх виникнення поділяють на ранні та пізні.

До ранніх належать:

- охолодження трупа;
- трупні плями;
- трупне залякання;
- трупне висихання;
- аутоліз [4, с. 12].

Серед перерахованих ознак ускладнити дактилоскопіювання можуть трупне залякання та трупне висихання.

Трупне залякання. Відразу після смерті всі м'язи трупа розслаблюються, а через 1 – 2 год. починається їх поступове залякання. На розвиток трупного залякання, як і на перебіг інших абсолютних трупних явищ, значною мірою впливає температура зовнішнього середовища: за низької температури процес сповільнюється, за високої — прискорюється [5, с. 39]. Найбільшої інтенсивності трупне залякання сягає через 24 год. після настання смерті і триває одну-дві доби, а

потім починає поступово зникати. Через три-чотири доби після смерті залежно від умов, які впливають на розвиток трупного залякання, воно зникає повністю. Важливо, що у вказаному процесі тканини трупів не зазнають незворотних змін.

Основними умовами, які впливають на строки розповсюдження та ступінь розвитку процесу трупного залякання, є стан організму, причини смерті [6, с. 16], умови перебування трупа та дія зовнішніх факторів.

Складність дактилоскопіювання, зумовлена трупним заляканням, полягає у фіксації та ущільненні м'язових тканин і суглобів, що унеможливує безперешкодне дактилоскопіювання рук трупа за рахунок пасивних рухів. Докладання значних невпорядкованих зусиль може призвести до пошкодження тканин і кісток трупа.

Трупне висихання. Це раннє трупне явище, яке виникає за умов, що сприяють випаровуванню вологи внаслідок порушення рівноваги рідини в тілі трупа. При цьому м'які тканини втрачають еластичність, шкіра ущільнюється, на її поверхні утворюються плями брунатно-жовтого кольору. На поверхні рук, які мають папілярні лінії, утворюються складки, які наприкінці першої доби після смерті стають видимими, а через дві-три доби твердіють і ускладнюють повноцінне дактилоскопіювання.

Пошкодження епідермісу можуть утворюватися прижиттєво і посмертно (наприклад, під час надання допомоги потерпілому, транспортування трупа). При цьому при розрізі пергаментної ділянки, яка утворилася від висихання прижиттєвих ушкоджень, виявляються крововиливи або реактивні зміни (ознаки запалення). Якщо пергаментні плями виникли посмертно, то при змочуванні їх теплою водою протягом двох-трьох годин вони зникають. Часто у процесі трупного висихання шкіра на руках темніє та деформується.

Чинниками, які ускладнюють дактилоскопіювання рук у разі трупного висихання, є:

- складки, які мають еластичний характер;
- складки, що втратили еластичність;
- деформація шкіри;
- втрата еластичності шкіри (що може призвести до пошкодження зовнішнього шару);
- посмертні пошкодження зовнішнього шару шкірного покриву (епідермісу);
- висихання прижиттєвих пошкоджень зовнішнього шару шкірного покриву (епідермісу).

Пізними трупними змінами є ті, що значно змінюють його зовнішній вигляд, органи і тканини. Пізні трупні зміни протікають повільніше, ніж ранні, і зовні проявляються пізніше. Остаточне формування пізніх трупних змін закінчується через місяці і навіть роки. Їх вплив на труп проявляється у його повній руйнації чи консервації.

До пізніх ознак смерті належать:

- гниття, яке призводить у кінцевому підсумку до повного зникнення органічних субстанцій;
- муміфікація;
- жировіск (сапоніфікація);
- торф'яне дублення;
- замерзання трупа;

— інші види природної консервації, що виникають під впливом певних умов.

При цьому ознаками, які ускладнюють або унеможливають дактилоскопіювання, є трупне гниття та муміфікація.

Трупне гниття — це розкладання білків унаслідок життєдіяльності мікроорганізмів. У першу чергу розкладаються білки органів і тканин організму. Серед гнилісних бактерій розрізняють аероби та анаероби. Аероби спричиняють більше швидке гниття з меншим запахом, а анаероби — порівняно повільне гниття з великою кількістю рідких речовин і смердючим запахом. У більшості випадків процес гниття відбувається за наявності обох видів бактерій.

За достатнього доступу повітря, коли переважають аеробні бактерії, процес розкладання білків називається тлінням. Процес тління відбувається з більш повним окисленням. На противагу гниттю за обмеженого доступу повітря тління супроводжується незначним утворенням смердючих газів.

Під час гниття білкові сполуки розпадаються на амінокислоти та органічні кислоти, потім утворюються сірководень, метан, аміак, вуглекислий газ, метилмеркаптан, етилмеркаптан та інші речовини.

У цілому гнилісне розкладання проходить у три етапи:

- утворення газів;
- розм'якшення тканин;
- повне розрідження тканин (рис. 1).

Рис. 1. Збільшене зображення нігтьової фаланги пальця руки трупа, що зазнав дії трупного гниття

Протікання трупного гниття з точки зору змін шкірного покриву рук можна розділити на такі стадії:

- перша — відчутне пом'якшення пальців без порушення епідермісу [7, с. 4];
- друга — пом'якшення пальців з частковим відшаруванням епідермісу (відшарування епідермісу відбувається у вигляді пухирів або клаптиків відірваних фрагментів) [8, с. 9];
- третя — значне пом'якшення дермального шару шкіри (епідерміс пошкоджено значно або він зовсім відсутній);
- четверта — зникнення сосочкового шару або його часткове розправлення [9, с. 34];
- п'ята — повне або часткове розкладання дермального шару нігтьової фаланги.

Муміфікація — це форма висихання трупа, яка відбувається внаслідок швидкої втрати (близько 80%) вологи тканинами тіла. При цьому втрата вологи відбувається настільки швидко, що перешкоджає гниттю.

Зазвичай це відбувається у сухому піщаному ґрунті та в склепах, улітку на горищах, під залізними покрівлями та в інших схожих із цими умовах за наявності значних протягів або циркуляції сухого, теплого повітря. При муміфікації маса трупа різко зменшується і складає 1/10 від первинної, шкіра набуває вигляду щільного пергаменту бурувато-червоного кольору. У певних випадках, залежно від умов, муміфікації зазнають тільки частини трупа (частіше — кінцівки), а також частини трупа при його розчленуванні.

Швидкість розвитку муміфікації залежить від маси тіла. Швидше муміфікуються трупи дітей і виснажених осіб. Повна муміфікація трупа дорослої людини відбувається за 6 – 12 місяців, але за сприятливих умов вона може настати і швидше, навіть за 30 – 35 днів. Труп новонародженого може муміфікуватися за 3 – 4 тижні. Як свідчить досвід, муміфіковані трупи можуть зберігатися десятки і сотні років.

До основних проблем з точки зору дактилоскопіювання при муміфікації на шкірного покриву рук належать наявність складок на поверхні нігтьових фаланг і долонь, ламкість епідермісу, значне забруднення міжпапілярних проміжків (рис. 2).

Сапоніфікація — пізніє трупне явище, що протікає у вигляді омилення трупа внаслідок утворення жировоску. У цьому випадку жири трупа розкладаються на гліцерин та жирні кислоти, після чого октадеканова кислота разом з гліцерином вимиваються з організму водою, пальмітинова і стеаринова кислоти — вступають у реакцію з кальцієвими та магнієвими солями, які містяться у воді та ґрунті, утворюючи тверді нерозчинні у воді мила. Це відбувається у разі нестачі кисню та надлишку вологи (наприклад, при похованні трупа у вологий глинистий ґрунт, а також при перебуванні його у стоячій воді).

Перетворення тканин і органів на жировіск стає помітним через 3 – 5 тижнів. Труп дорослої людини, як правило, повністю перетворюється на жировіск не раніше ніж через 10 – 12 місяців, новонародженого — через 5 – 6 місяців. У літературі описано випадки повної або часткової сапоніфікації протягом 3 – 4 місяців і навіть 23 і 14 днів. При високій температурі води утворення жировоску відбувається швидше.

Шкіряний покрив рук трупа на ранніх стадіях омилення (3 – 5 тижнів) має щільну зернисту будову та характеризується значним зростанням епідермісу з дермальним шаром шкіри. Пізніше епідерміс набуває ефекту прозорості, а пізні стадії сапоніфікації перетворюють шкіряний покрив на суміш воску з жиром, яка схожа на сірувато-білу зернисту масу із сальним блиском і характерним запахом прогірклого сиру. Жировіск залишає жирні плями на папері, добре ріжеться ножом і легко плавиться при нагріванні (рис. 3).

Рис. 2. Збільшене зображення нігтьової фаланги пальця руки муміфікованого трупа

Рис. 3. Збільшене зображення нігтьової фаланги пальця руки на ранній стадії сапоніфікації (омилення)

Торф'яне дублення — це консервація трупа під впливом гумусових кислот і таніну. З тіла трупа виводяться та розчиняються мінеральні солі, внаслідок чого кістки стають м'якими і набувають консистенції хряща.

Природна консервація трупа може настати при попаданні тіла у ґрунт, що перенасичений вологою (болото, намул), і за деяких інших умов, які сприяють припиненню процесу гниття на самому його початку (наприклад, при перебуванні трупа у воді з високою концентрацією солей, у нафті, дьогті, за низької температури навколишнього середовища тощо). У таких випадках трупи можуть зберігатися тривалий час.

Шкіра трупа, що зазнає дії дубильних процесів, спочатку має деяку еластичність, але зменшується у розмірах (стягується) і в подальшому стає щільною та набуває темно-бурого кольору.

Дія вологи. Майже постійно тіло трупа зазнає впливу вологи різного походження — погодних умов, тканинних рідин, безпосередньо води при перебуванні у водоймах. Тривалий вплив вологи на шкіру трупа призводить до мацерації. На швидкість протікання цього процесу впливає температура навколишнього середовища і води, а також склад води, що контактує з трупом (у холодній, солоній, проточній воді мацерація протікає повільніше, у теплій стоячій — швидше). Наприклад, для трупа, що перебуває у прісній стоячій водоймі у жарку літню пору, потрібно три доби для настання останньої стадії мацерації, а для трупа, що за тих самих погодних умов перебуває у криниці, — близько десяти діб.

Вплив вологи на стан шкірних покривів рук може призвести до таких станів.

Перший стан — відбувається побіління шкіри та поява еластичних зморшок епідермісу, папілярні лінії добре проглядаються, але в окремих місцях можуть мати пошкодження чи «витертість» (рис. 4).

Другий стан — між епідермісом та дермою накопичуються тканинні рідини, які у подальшому призводять до відокремлення епідермісу та нігтів від дермального шару рук, зовнішню та внутрішню поверхні епідермісу не порушено.

Третій стан — епідерміс відокремився або вільно знімається з пальців трупа, зовнішню поверхню епідермісу значно пошкоджено, папілярні лінії нечіткі, рихлі, внутрішню поверхню епідермісу майже не пошкоджено.

Четвертий стан — епідерміс у місцях складок щільно спресований з дермою (можливо, клаптиками чи окремими фрагментами), його цілісність порушено.

Рис. 4. Збільшене зображення нігтьової фаланги пальця руки трупа, що тривалий час перебував у водоймі

П'ятий стан — коли епідерміс відсутній, але сосочковий шар дерми добре проглядається.

Шостий стан — сосочковий шар дерми містить лише загальний контур узору або не проглядається зовсім.

Дія високих температур, хімічних реагентів, відкритого вогню призводить до опіків чи обвуглення трупа. При опіках першого ступеня характерне почервоніння та ущільнення шкіри рук [10, с. 32]. При опіках другого ступеня з'являються пухирі, що являють собою відокремлення епідермісу від дермального шару за рахунок тканинної рідини. Після того, як пухирі лопаються, від епідермісу залишаються розірвані фрагменти, проглядається дермальний шар шкіри. При опіках третього та четвертого ступенів дактилоскопіювання, як правило, неможливе, але трапляються випадки обвуглення, коли папілярні лінії запікаються, частково відтворюючи папілярний узор (рис. 5).

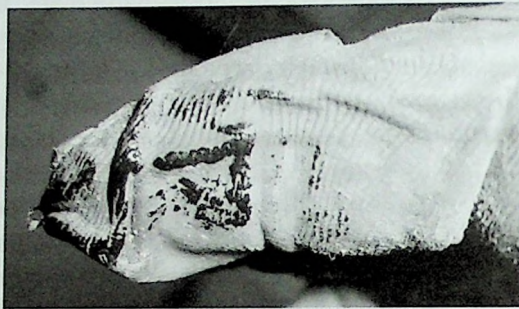

Рис. 5. Збільшене зображення нігтьової та середньої фаланг пальця руки трупа, що зазнав дії високих температур

Дія низьких температур призводить до втрати еластичності тканин та шкірних покривів трупа, шкіра ущільнюється, на поверхні рук, які мають папілярні лінії, утворюються складки або «витертості» папілярних ліній.

Дія тварин та комах. Найбільш часто тіла пошкоджують личинки м'ясних мух, собаки, єноти, коти, а також птахи та риби. Це призводить до механічних ушкоджень шкірного покриву рук, що, як правило, прискорює трупне гниття або сприяє розкладанню трупа у воді.

Загалом комплексне дослідження ранніх і пізніх ознак смерті та впливу сторонніх руйнуючих чинників у поєднанні з лабораторними методами та засобами досліджень дають змогу підвищити якість вирішення основних завдань при розслідуванні злочинів та ідентифікації осіб невідомих трупів.

Розглянувши основні руйнуючі чинники, які впливають на стан шкірних покривів рук трупів, у цій роботі здійснено спробу проаналізувати зумовлені ними зміни. Такий аналіз стане відправною точкою для побудови чіткої науково та практично обґрунтованої процедури дактилоскопіювання трупів, дозволить підвищити якість цього процесу, що можливо лише при чіткому розумінні зовнішніх і внутрішніх процесів, які спричинили наявний стан шкірних покривів, та усвідомленні бажаного кінцевого результату.

Список використаної літератури

1. Ферма трупов в Ноксвилле. Лаборатория антропологических исследований при Университете Теннесси [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sudmed.ru>.
2. *The Cult of Forensics* Expert Dr. Bill Bass [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.metropulse.com>.
3. *Prof Bill Bass studies corpses on Body Farm* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.telegraph.co.uk>.
4. Марчук А.І. Судова медицина : курс лекцій / А.І. Марчук. — К. : Генеза, 1997. — 77 с.
5. Судова медицина : підруч. / [Білкун В.В., Голубович Л.Л., Голубович П.Л. та ін.]. — К. : Юрінком Інтер, 1999. — 480 с.
6. Кисин М.В. Особенности дактилоскопирования и идентификации трупов / М.В. Кисин, В.А. Снетков. — М. : НИИ милиции МООП РСФСР, 1963. — 40 с.
7. *Использование консервантов в подготовке измененных кистей трупа для дактилоскопирования* / [Федосюткин Б.А., Коровянский О.П., Кузин В.М. и др.]. — М. : ЭКЦ МВД РФ, 1992. — 10 с.
8. Кисин М.В. Дактилоскопирование рук неопознанных трупов при повреждении или разрушении эпидермиса пальцев : метод. пособ. / М.В. Кисин. — М., 1961. — 20 с.
9. Кисин М.В. Дактилоскопирование трупов при отсутствии эпидермиса на пальцах рук / М.В. Кисин // Судебно-медицинская экспертиза. — 1960. — № 2. — С. 33 – 36.
10. Кисин М.В. Дактилоскопирование трупов, подвергшихся воздействию высокой температуры / М.В. Кисин // Труды НИИ милиции МООП РСФСР. — М., 1964. — № 7. — С. 30 – 35.

УДК 343.98

К.В. Калюга, старший експерт

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при ГУМВС України в Запорізькій області*

ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ, ЩО ВІДОБРАЖАЄТЬСЯ У МАТЕРІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ПІД ЧАС ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Проаналізовано властивості людини, що відображаються у матеріальному середовищі під час вчинення злочину, зазначено їх місце і роль у забезпеченні ефективного розслідування злочинів.

Ключові слова: властивості людини, матеріальне середовище, вчинення злочину, особа злочинця, ідентифікаційні ознаки, сліди злочину.

Одним із завдань кримінального судочинства, регламентованих ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу (далі — КПК) України, є швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування законодавства для того, щоб кожного, хто вчинив злочин, було притягнуто до відповідальності і жодного невинного не було покарано [1, с. 6].

У механізмі злочину люди є основним джерелом криміналістичної інформації. Людина як суб'єкт взаємодії та слідоутворення — один з багатопланових об'єктів живої природи. Роль суб'єкта у структурі злочинної діяльності складна і різнобічна, оскільки він у ній посідає перше місце — без суб'єкта немає діяльності, а отже, і не вчиняються злочини. Перебуваючи на вищому ступені розвитку та організації матерії, людина володіє найбільшою кількістю ознак і властивостей, що дозволяє виокремлювати її серед численних об'єктів живої й неживої природи [2, с. 7; 3, с. 153].

Особа, яка вчинила злочин, з точки зору криміналістичної категорії розглядається наукою як певна сукупність соціальних, фізико-біологічних і психологічних властивостей, що відрізняє її від усіх інших (В.Г. Лукашевич, М.В. Салтевський).

Ці властивості є відносно стійкими показниками, що відображають своєрідність фізичної особи, специфічність умов, за яких проходить її розвиток, тощо. Водночас вони є об'єктами оперативно-пошукових систем і криміналістичних обліків, які дозволяють ідентифікувати особу, що вчинила злочин (В.П. Сабадаш, М.О. Ларкін).

Побудова зазначених оперативно-пошукових систем і криміналістичних обліків ґрунтується на науково встановлених закономірностях впливу певних властивостей особи, яка вчинила злочин, на обрання нею способу його вчинення.

Питання щодо значення способу вчинення злочину, залежності та повторюваності його ознак у діях, що вчиняються однією і тією самою особою, розглядалося у криміналістиці неодноразово. Так, на думку Г.Г. Зуйкова та інших науковців, повторюваність способу вчинення злочину однією особою залежить від зберігання змісту і сили впливу факторів, що його детермінують, але при цьому їхня абсолютна повторюваність є малоюмовірною (М.С. Уткін).

Дослідники у сфері юридичної психології дійшли висновку, що осудна особа здатна керувати своїми діями, але ця здатність може варіюватися у доволі широких межах. Звуження їх може виникати через нерозвиненість соціальних якостей особистості або деформацію та формування антисуспільної спрямованості поведінки особи.

У криміналістиці окремі питання щодо властивостей особи, яка вчинила злочин, були предметом дослідження Ю.М. Антоняна, В.П. Бахіна, С.В. Бородіна, Ю.В. Гаврилова, А.В. Дулова, О.М. Зініна, Г.Г. Зуйкова, О.А. Кириченка, П.С. Кузнєцова, М.О. Ларкіна, Н. Майлиса, П.Д. Нестеренка, В.О. Образцова, О.Р. Росинської, В.П. Сабадаша, М.С. Уткіна, Н.Г. Шурухнова та інших.

Поширеною є точка зору, за якої найбільше криміналістичне значення серед інших ознак мають навички особи, оскільки їм притаманні такі властивості, як індивідуальність, відносна стійкість, варіативність, здатність до матеріальної фіксації тощо. Аналогічне значення мають також звички, але їх зв'язок із способом вчинення злочину має певні особливості (наприклад, розчленовуючи труп убитої особи, патологоанатом-убивця залишив на одному із внутрішніх органів позначку, яку зазвичай ставив у морзі під час дослідження трупів, щоб удруге не оглядати те саме [4, с. 13 – 16; 5, с. 352]). Тому під час огляду місця події необхідно враховувати, що особа, імовірно, буде діяти звичним способом, не змінюючи своєї поведінки у певних ситуаціях, що сприяє індивідуалізації її у майбутньому.

Звички (способи поведінки) багато в чому залежать від рівня та якості освіти особи, адже знання, які вона здобуває під час навчання, відкривають перед нею можливості застосування певних засобів та приладів (знарядь), використання під час вчинення та приховування злочинів певних природних явищ та методів.

Крім того, одним з важливих чинників, що впливають на обрання способу вчинення та приховування злочину, є вікові особливості людини. Так, характерними рисами вчинення злочинів неповнолітніми є поспішність, непродуманість, брак життєвого досвіду, схильність до повторення побачених дій (зокрема з детективних фільмів), а також вплив на них дорослих.

Вплив на обрання певного способу вчинення злочину мають також фізичні та фізіологічні особливості окремої особи. До них належать зріст, вага, фізична сила, функціональні особливості організму, розвиток окремих частин тіла.

Особливості вчинення злочину значною мірою залежать і від статевої належності особи. Це пов'язано з її фізичними та психофізіологічними особливостями, відмінностями у поведінці. Чоловіки, як правило, обирають складний, агресивний спосіб учинення злочину, пов'язаний із застосуванням певних фізичних зусиль. Жінки вдаються, як правило, до допомоги інших осіб. Способи вчинення ними злочинів вирізняються ретельністю, продуманістю, оригінальністю, мінімальним ризиком (І.М. Даньшин).

Під час аналізу способу вчинення злочину може виникнути питання щодо психічного стану особи. Так, явно безглуздий спосіб учинення злочину, який легко

викрити, або навпаки — занадто жорстокий та агресивний — свідчить про наявність певних психічних відхилень особистості.

Певний емоційний або патопсихологічний стан злочинця впливає також із загальних реакцій його поведінки. Наприклад, про певні відхилення у стані психіки можна дійти висновку на підставі наявності невмотивованих поранень на тілі жертви, у разі розчленування трупа без намагання його приховати, демонстративності залишення відбитків пальців, написів, надзвичайної витонченості дій у поєднанні з наявними прорахунками та відсутністю маскуванню.

Певний висновок про види діяльності, психічний стан, а також функціональні властивості особи, що вчинила злочин, можна сформулювати на підставі вивчення слідів взуття (ніг), особливостей доріжки слідів ніг на місці злочину, глибини та профілю відбитків слідів (кульгавість, використання тростини тощо). Наприклад, відомо, що у більшості людей, які займаються перенесенням вантажів, виробляється такий спосіб ходьби, який забезпечує рівновагу і стійкість, що досягається скороченням довжини кроку, ширшим розставленням ніг та паралельним розміщенням обох ступень на поверхні ґрунту. Така хода типова також для моряків-професіоналів. Паралельне розміщення ступень при скороченому кроці може свідчити і про те, що сліди залишено робітником-висотником, муляром, покрівельником. Скорочений крок спостерігається і у мисливців. Відомо, що особи — вихідці з гористих, пересічених місцевостей також мають скорочений крок, а ті, що живуть на рівнині, — вільний, широкий крок. Зазвичай широкий крок мають і особи, які давно служать у Збройних силах, займаються землеустроєм, залізничники. Спортсменам, танцюристам притаманний крок, який починається з упору на носок з подальшим перенесенням ваги тіла на п'яту. Водночас слідові відбитки, які відповідають скороченому кроку з вираженою носовою частиною, можуть свідчити про обережне підкрадання.

Для стійкого емоційного стану особи характерне зберігання загального напрямку руху, подолання перешкод. У схвильованому емоційному стані людина йде, не вибираючи дороги, відстань між кроками нерівна, напрям руху не витримано.

Людину-лівшу можна визначити за слідами рук, слідами застосування знарядь та інструментів, особливостями почерку, яким виконано письмові документи.

На думку Н. Майліса, особливої уваги заслуговує відображення у слідах на місці події манери паління, адже у недопалку сигарети, на якому залишилися сліди прикусу зубів на фільтрі, міститься великий інформаційний потенціал. Дослідження такого об'єкта дозволяє діагностувати манеру паління, тривалість тримання сигарети у роті; за способом тримання сигарети у роті по відображенню зуба-ікла можна встановити, з якого боку рота людина тримає сигарету тощо [6, с. 33 – 35].

Таким чином, вивчення ознак особи дозволяє діагностувати стійку групову ознаку, що характеризує особу, яка вчинила злочин (наприклад, лівшу), а в обмеженому колі підозрюваних така ознака може бути умовно індивідуалізуючою. Отже, дослідження властивостей особи забезпечує системний підхід до вивчення притаманних людині властивостей і ознак, який підвищує ефективність процесу встановлення особи, яка вчинила злочин [7, с. 25].

Відомо, що все розмаїття способів вчинення й приховування злочинів, їх мотивів і цілей, особливостей місця й часу вчинення злочину, а також специфічність використовуваних знарядь та засобів зумовлюються різними властивостями злочинців.

Так, на вибір злочинцем способу приховування злочину впливає характер його зв'язку з жертвою та місцем злочину. Зміст і послідовність вчинених при цьому дій визначаються не тільки особистими даними злочинця, а й обстановкою вчинення злочину. Якщо злочинець і його жертва не були знайомі між собою або їхнє знайомство мало випадковий характер, а до місця злочину у злочинця не було безпосереднього відношення, він, реалізувавши злочинний задум, прагне якомога швидше зникнути з місця події. При цьому для створення резерву часу, що забезпечує йому можливість безперешкодно покинути це місце, жертва насильства нерідко приводиться у безпорадний стан.

Поза межами криміналістичного дослідження не повинні залишатися певні професійні навички особи, наприклад, володіння зброєю. Вони проявляються у певних способах та прийомах вчинення злочинів, залишають на місці вчинення злочину відповідний «почерк» злочинця, а отже, якісний огляд місця події дозволяє отримати інформацію не тільки щодо професійних навичок особи, яка вчинила злочин, але й щодо інших її особистісних якостей (особа, яка вміє влучно стріляти, обирає як знаряддя злочину вогнепальну зброю; якщо вміє користуватися газозварювальним апаратом, використовує його під час зламу металевих сховищ тощо) [8, с. 185 – 188].

Якщо звички на місці події не проявилися, то, напевно, їх у злочинця немає, що з криміналістичної точки зору теж має неабияке значення [9, с. 9 – 10].

Зрозуміло, що робота стосовно встановлення особливостей причетної до події особи починається з вивчення матеріальної обстановки місця події, прилеглої території та стану жертви (як безпосередньо на місці події, так і за певними протоколами, схемами, планами, фотографіями). У процесі такої ознайомлювальної, орієнтуючої стадії розслідування злочину важливе значення мають усі, навіть незначні деталі. Після вивчення базової інформації проводяться реконструкція події злочину і відтворення поведінки злочинця після його вчинення. Саме такий криміналістичний аналіз місця вчинення злочину і залишених слідів як на місці події, так і на прилеглий території дозволяє скласти повну картину того, що сталося. Необхідність проведення такої реконструкції пояснюється ще й тим, що іноді саме особливості матеріальної обстановки місця вчинення злочину впливають на вибір особою знаряддя і способу його вчинення.

Важливим орієнтиром для складання психологічного портрета особи, яка вчинила злочин, є матеріали судово-медичного розтину трупа, тому що загальна картина тілесних ушкоджень та пошкоджень одягу дозволяє з певною імовірністю встановити її психічний стан у момент вчинення злочину. Крім того, за характером і локалізацією ушкоджень на тілі жертви можна дійти імовірного висновку щодо раптовості їх нанесення, боротьби, яка цьому передувала, можливості нанесення ушкоджень після настання смерті тощо [10, с. 359].

Для встановлення повної картини «внутрішніх» якостей особи П.С. Кузнєцов пропонує особливу увагу приділяти морально-психічним якостям злочинця, що простежуються за залишеними слідами [11, с. 93]. Це може привести фахівців до важливих висновків: якщо знайдену жертву прикрито повністю або хоча б прикрито її голову, це свідчить про те, що злочинцем була жінка. Така інформація зменшить коло підозрюваних, що позитивно вплине на якість процесу встановлення особи, яка вчинила злочин.

Для встановлення даних щодо особи, яка вчинила злочин, вагоме значення має загальний аналіз матеріальної обстановки місця події (у тому числі і слідової картини), на підставі якого можна встановити особливості її перебування на місці події (наприклад, за наявності вільного доступу до відкритих вхідних дверей злочинець поліз через вікно тощо), рівень її розвитку та наявність психічних захворювань (про що може свідчити втеча з місця події стрибками або через вікна при відкритих дверях, відчленування у трупа статевих органів, переміщення трупа з одного видного місця на інше, не менш видне, за наявності поруч більш зручних для приховування трупа місць) [12, с. 468].

Як свідчить практика, особи, які вчиняють злочини, спеціалізуються на одному або декількох їх видах, причому діють більш-менш типово. У досвідчених злочинців, що неодноразово вчиняли злочини одним і тим самим способом, виробляється специфічна схема дій, які вони виконують під час підготовки, вчинення та приховування злочинного діяння. Це пов'язано з тим, що під час кількаразового вчинення однакових дій за аналогічних умов у нервовій системі людини формуються стійкі, налагоджені й автоматизовані системи зв'язків (динамічний стереотип) [13, с. 60; 14, с. 121 – 131]. У цьому сенсі перспективним є твердження окремих науковців, що «...вочевидь не далекий той день, коли міліція за психологічними петлями і завітками, залишеними на місці злочину, зможе розпізнавати злочинця настільки швидко та надійно, як і за залишеними відбитками пальців» [15].

Таким чином, розкриттю злочину як сукупності об'єктивних і суб'єктивних елементів, що відображаються у навколишньому середовищі через спосіб його підготовки, вчинення, приховування, великою мірою сприятиме встановлення якомога більшої кількості відомостей як об'єктивного (місце, час, умови доступу до об'єкта, якість предмета злочинного посягання тощо), так і суб'єктивного характеру, що стосуються особи злочинця (стать, вік, фізичні можливості, навички, схильності тощо), які у сукупності з ознаками способу вчинення злочину дозволять його максимально індивідуалізувати та використати.

Список використаної літератури

1. Кримінально-процесуальний кодекс України. — Харків : Одиссей, 2008. — 264 с.
2. Шамонова Т.Н. Следы человека на месте преступления, их роль в доказывании (биологический аспект) / Т.Н. Шамонова. — М. : МосУ МВД России; Щит-М, 2007. — 153 с.
3. Гель А.П. Проблемні питання криміналістичного вчення про ознаки зовнішності людини. Методи їх криміналістичної ідентифікації / А.П. Гель // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. — 2002. — № 45 – 46. — С. 153.
4. Бахин В.П. Функциональный портрет человека в криминалистике / В.П. Бахин, Ю.П. Машошин // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : РИО МВД УССР, 1987. — Вып. 34. — С. 13 – 16.
5. Юридична психологія: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів / [Андросюк В.Г., Казміренко Л.Л., Кондратьєв Я.Ю. та ін.] ; за заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 1999. — 352 с.
6. Майлис Н. Редкие объекты трассологических экспертиз / Н. Майлис // Социалистическая законность. — 1993. — № 1. — С. 33 – 35.
7. Зинин А.М. Комплексное изучение личности как основа процесса ее становления / А.М. Зинин // Человек как источник криминалистически значимой информации : матер. всерос. межвед. науч.-практ. конфер. : в 2 ч. — Саратов, 2003. — Ч. 1. — С. 25.

8. Черняк Н.П. Криміналістична характеристика особи злочинця як джерело інформації під час розслідування різних видів убивств / Н.П. Черняк, А.І. Яценко // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2008. — № 2. — С. 188.

9. Чулахов В.Н. Учет навыков и привычек человека при планировании следственных версий / В.Н. Чулахов // Законность. — 2003. — № 12. — С. 9 – 10.

10. Батюк О.В. Дослідження способу скоєння злочину як джерела інформації про особу, що вчинила злочин / О.В. Батюк // Запорізькі правові читання : тези доп. міжнар. наук.-практ. конфер. (Запоріжжя, 15 – 16 трав. 2008 р.) / Під заг. ред. С.М. Тимченка і Т.О. Коломоєць. — Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2008. — С. 358 – 360.

11. Кузнецов П.С. Криминалистическое познание следов преступления : учебн. пособ. / П.С. Кузнецов. — Екатеринбург : Издат. Екатеринбург. высш. шк. МВД России, 1996. — 93 с.

12. Гаврилов Ю.В. Криминалистика: методика расследования отдельных видов преступлений : курс лекций / Ю.В. Гаврилов, Н.Г. Шурухнов ; под ред. проф. Н.Г. Шурухнова. — М. : Книжный мир, 2004. — 268 с.

13. Федоров Ю.Д. Следственно-оперативная группа на месте происшествия (психологические аспекты) : учебн. пособ. / Ю.Д. Федоров. — Ташкент : НИИРИО Ташкентской высшей школы МВД СССР, 1982. — 60 с.

14. Первухина Л.Ф. Моделирующие возможности информационных систем по способу преступления в решении задачи розыска преступника / Л.Ф. Первухина // Организационно-тактические проблемы расследования преступлений. — Красноярск, 1990. — С. 121 – 131.

15. Образцов В.А. Криминалистическая психология : учебн. пособ. для вузов / В.А. Образцов, С.Н. Богомолова. — М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2002. — 447 с.

УДК 343.983 : 623.443

Р.В. Мельник, експерт

Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ РОЗРОБКИ ДОВІДНИКІВ ДЛЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Розглянуто питання щодо необхідності вивчення, аналізу, узагальнення та розроблення рекомендацій для встановлення найбільш поширених типів, видів, моделей нових зразків вогнепальної зброї, перероблених стартових та газових пістолетів, пістолетів та револьверів, призначених для відстрілу набоїв, споряджених металевими снарядами несмертельної дії іноземного виробництва, за слідами від частин зброї на гільзах.

Ключові слова: тип, вид, модель зброї, вогнепальна зброя, іноземне виробництво, перероблені стартові та газові пістолети, саморобний ствол, видалення перетинки або втулки, постріл, сліди від частин зброї на гільзах.

Конституція України гарантує захист життя людини, її прав і свобод, покладаючи ці функції на державу: «Людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1, с. 4].

У справі гарантування цієї найвищої соціальної цінності політика держави щодо профілактики та розслідування злочинів має особливе значення. Будь-який злочин — це система дій, спрямована на реалізацію злочинного наміру, що об'єктивно зумовлює певні наслідки, у тому числі зміни у матеріальній обстановці місця події. У вигляді різноманітних матеріальних слідів злочину відтворюється значна за обсягом і доволі змістовна інформація стосовно особи, яка вчинила злочин, і обставин його вчинення. Значущість такої інформації при розкритті та розслідуванні злочинів неодноразово підкреслювалася багатьма вченими.

Одними з найнебезпечніших у сьогоденній криміналістичній ситуації є злочини із застосуванням вогнепальної зброї.

Надзвичайна небезпека таких злочинів потребує особливої ретельності розслідування, використання всіх можливостей для встановлення злочинців і з'ясування обставин злочинів. При цьому велике, а в багатьох випадках вирішальне значення, має вивчення речових доказів, і перш за все тих, що дозволяють виявити застосування злочинцями вогнепальної зброї.

Серед досліджень речових доказів за злочинами із застосуванням вогнепальної зброї найбільшу значущість для слідчих органів мають ідентифікаційні дослідження зброї, тобто встановлення тієї зброї, з якої на місці події було здійснено постріли.

З кожним роком в Україну ввозиться дедалі більше нових зразків зброї іноземного виробництва — нарізної короткоствольної, мисливської, спортивної тощо. Спостерігається зростання кількості злочинів із застосуванням зброї іноземного виробництва — перероблених стартових і газових пістолетів, пістолетів і револьверів, призначених для відстрілу набоями, спорядженими металевими снарядами несмертельної дії. В експертній практиці найбільш поширеними є дослідження перероблених стартових пістолетів Zoraki, Atmaka, Kral, Blow виробництва Туреччини, перероблених газових пістолетів Walter Super P — 35 та Valtro — 85 Combat виробництва Німеччини, а також пістолетів, призначених для відстрілу набоїв, споряджених металевими снарядами несмертельної дії, ROHM RG — 88, виробництва Німеччини.

Аналіз статистичних даних упродовж останніх 10 років свідчить, що кількість таких злочинів почала суттєво зростати з 2005 року.

Порівняно з 2005 роком, кількість злочинів з використанням перероблених стартових і газових пістолетів, пістолетів і револьверів, призначених для відстрілу набоїв, споряджених металевими снарядами несмертельної дії, у 2009 році зроста майже у 5 разів (рис. 1).

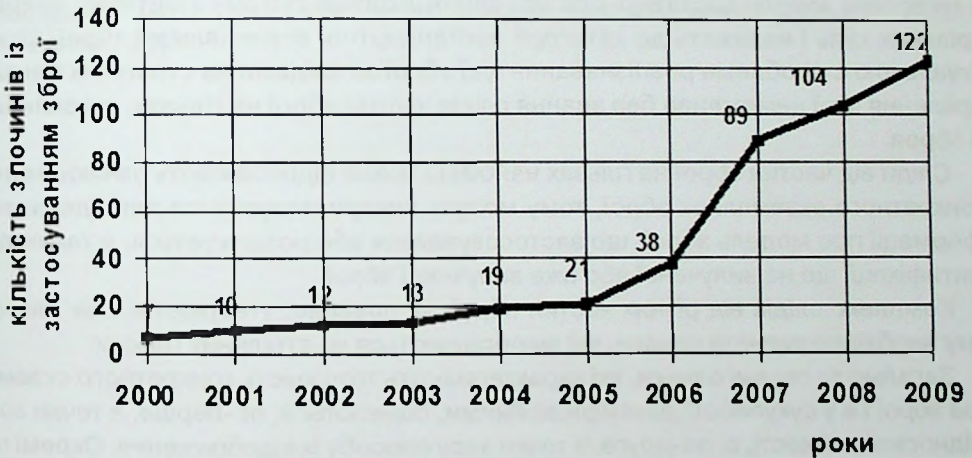

Рис. 1. Діаграма зростання кількості злочинів, учинених з використанням перероблених стартових та газових пістолетів, пістолетів та револьверів, призначених для відстрілу набоїв, споряджених металевими снарядами несмертельної дії

Найбільше використовуються пістолети виробництва Туреччини, які згідно з маркувальними позначеннями класифікуються як сигнальні (стартові). Перетинаючи кордон без проведення відповідними органами сертифікаційних досліджень, такі пістолети потрапляють у вільний продаж.

За результатами проведення експертиз і досліджень встановлено, що такі пістолети мають два типи конструкції:

- із заглушеним металевим незнімним заглушкою каналом ствола (стартові пістолети);
- із ствольною втулкою, яка може бути легко вилучена з каналу ствола, внаслідок чого такі пістолети переходять до категорії вогнепальної зброї.

Спрощена конструкція пістолетів зі знімною ствольною втулкою, доступна ціна та можливість їх вільного придбання громадянами у неспеціалізованих торговельних закладах зумовлюють попит на цю модель серед різних верств населення. Особливості конструкції таких пістолетів, зокрема ствола, зумовлюють швидку та технічно нескладну їх переробку, що спричинює перехід їх з категорії сигнальних до категорії вогнепальної зброї. Найчастіше переробка полягає у простому викручуванні заглушки з дульної частини каналу ствола звичайним побутовим інструментом без внесення незворотних змін, а у деяких випадках — у заміні ствола, після чого зразок набуває ознак вогнепальної зброї.

Переробка практично усіх моделей газових пістолетів здійснюється шляхом встановлення саморобного ствола, видалення однієї чи декількох перетинок або втулки.

Як наслідок, з таких пістолетів можна стріляти патронами калібру 9 мм Р.А., спорядженими гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії (Терен — 3Ф, ПНД — 9П, Терен — 3П, Форт — Р, АЕ — 9 тощо), або саморобними патронами через встановлення шротини діаметром близько 6,2 мм у холості (шумові) набой. При цьому швидкість польоту снарядів при стрільбі саморобними набоями становить 300 м/с, внаслідок чого пістолети мають достатню для ураження людини питому кінетичну енергію стріляних куль і належать до категорії нестандартної вогнепальної зброї. Отже, актуальною є проблема розпізнавання цієї зброї за слідами на стріляних гільзах, вирішення якої неможливо без знання слідів частин зброї на гільзах, які залишає ця зброя.

Сліди від частин зброї на гільзах найбільш повно відображають ознаки моделі і конкретного екземпляра зброї, тому можуть використовуватися для одержання інформації про модель зброї, що застосовувалася або розшукується, а також для ідентифікації ще не вилученої або вже вилученої зброї.

Комплекс слідів від різних частин зброї, як правило, утворюється на гільзах. Тому необхідно вивчати ознаки, які відображаються на стріляних гільзах.

Загальні та окремі ознаки, які характеризують тотожність конкретного екземпляра зброї і є у сукупності ідентифікаційними, оцінюються, по-перше, з точки зору їх відносної стійкості, а, по-друге, з точки зору способу їх відображення. Окремі ознаки, крім того, оцінюються з точки зору неповторюваності їх сукупності, а також як часто кожна з них зустрічається.

Відносна стійкість і неповторюваність ознак зброї зумовлюються технологією виготовлення, тобто міцністю матеріалу частин зброї та впливу на них процесу обробки. Довговічність, як і мінливість ознак зброї, залежить від умов експлуатації, зокрема від тиску, температури, механічного тертя і деформації металу, які відбуваються під час пострілу, чищення, зберігання і ремонту.

Слід зазначити, що сліди від різних частин зброї залишаються на гільзах набоїв не тільки під час проведення пострілу, а й під час її заряджання. На одній гільзі можуть бути сліди, що належать до обох випадків, тобто обидві групи слідів. Сліди першої групи виникають у результаті процесу, пов'язаного з проведенням пострілу з конкретного екземпляра зброї, сліди другої групи — під час заряджання та розряджання зброї без пострілу, причому одного або декількох екземплярів, однієї або різних моделей і навіть виду [2, с. 36].

У криміналістичній ідентифікації вогнепальної зброї сьогодні досягнуто значних успіхів. У розпорядженні експерта-криміналіста є вся необхідна техніка для дослідження стріляних куль та гільз, вилучених на місці події, що дозволяє ідентифікувати зброю, з якої здійснили постріл.

На сьогодні бракує довідкової інформації з описом слідів на гільзах, а тому назріла нагальна потреба у розробці довідників для використання їх під час проведення балістичного дослідження. Брак узагальненої інформації про такі сліди зумовлює необхідність вивчення, аналізу та розроблення відповідних рекомендацій для встановлення найбільш поширених типів, видів, моделей нових зразків вогнепальної зброї, перероблених стартових та газових пістолетів, револьверів і пістолетів, призначених для відстрілу набоїв іноземного виробництва, споряджених металевими снарядами несмертельної дії.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. — К. : Преса України, 1997. — С. 4.
2. Аханов В. С. Криминалистическая экспертиза огнестрельного оружия и следов его применения в МВД СССР / В. С. Аханов. — Волгоград, 1979. — С. 36.
3. Ігнат'єв І. В. Конструктивні особливості деяких пістолетів та револьверів іноземного виробництва : метод. лист / Ігнат'єв І. В., Лопушанський А. В., Щирба Д. Є. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2009. — 19 с.

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.983 : 623.443

А.А. Артюшин, начальник пятого управления
Государственного экспертно-криминалистического
центра МВД Республики Беларусь

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ САМОДЕЛЬНЫХ ПИСТОЛЕТОВ С НАРЕЗНЫМ СТВОЛОМ ПОД ПАТРОН КАЛИБРА 9Х18 ПМ, ИЗГОТОВЛЕННЫХ ИЗ ПНЕВМАТИЧЕСКИХ ГАЗОБАЛЛОННЫХ ПИСТОЛЕТОВ МР-654 К

Обобщен опыт исследования в Государственном экспертно-криминалистическом центре МВД Республики Беларусь пневматических газобаллонных пистолетов «МР-654 К», переделанных под огнестрельное оружие, описаны варианты конструктивных изменений, внесенных в их конструкцию.

Ключевые слова: пневматические газобаллонные пистолеты калибра 4,5 мм, сварные соединения, варианты конструктивных изменений.

В настоящее время в Республике Беларусь из криминального оборота достаточно часто изымается нарезное огнестрельное оружие, изготовленное путём переделки газового, сигнального, пневматического оружия и конструктивно схожих с ним изделий.

В практике Государственного экспертно-криминалистического центра МВД Республики Беларусь неоднократно встречались переделанные 4,5 мм пневматические газобаллонные пистолеты МР-654 К под патрон калибра 9 х 18 ПМ, что позволило обобщить опыт их исследования.

В частности, при исследовании таких пистолетов было установлено, что их внешний вид и общие размерные характеристики либо ничем не отличаются от стандартного 4,5 мм пневматического газобаллонного пистолета МР-654 К (рис. 1; 2), либо отличаются удлинённым стволом, снабжённым резьбой для крепления приспособления для уменьшения звука выстрела (рис. 3). В зависимости от

изготовителя, наличия и возможностей оборудования, а также наличия некоторых деталей заводского изготовления характер переделки pistols может быть различным. В данной статье рассматриваются два основных варианта переделки. В основном они не имеют принципиальных отличий и различаются только некоторыми особенностями.

Рис. 1. Вид пневматического газобаллонного пистолета MP – 654 К калибра 4,5 мм: а — вид слева; б — вид справа

Рис. 2. Пистолет под патрон калибра 9 x 18 ПМ, изготовленный из пневматического газобаллонного пистолета MP – 654 К калибра 4,5 мм: а — вид слева; б — вид справа

Рис. 3. Пистолет под патрон калибра 9 x 18 ПМ, изготовленный из пневматического газобаллонного пистолета МР – 654 К калибра 4,5 мм (с удлиненным стволом)

На переделанных пистолетах в предусмотренных заводом-изготовителем местах маркировочные обозначения отсутствуют. В то же время в некоторых местах просматриваются фрагменты маркировочных обозначений, указывающих заводской номер, торговую марку завода-изготовителя и модель пистолетов. Поверхности деталей пистолетов в данных местах тщательно отполированы. Следует отметить, что легкости удаления маркировочных обозначений способствует способ их нанесения заводом-изготовителем, дающий незначительную глубину их нанесения.

Исследования показали, что в конструкцию пневматических газобаллонных пистолетов калибра 4,5 мм были внесены следующие конструктивные изменения:

1. Стволы пистолетов изготовлены самодельным способом с использованием заводского оборудования. Они крепятся в стойках рамок тугой посадкой и штифтами. На поверхностях стоек имеются следы сварки и грубой механической обработки, образованные абразивным инструментом (рис. 4; 5). Стволы исследованных пистолетов имели четыре нареза правого направления, либо шесть нарезов левого направления.

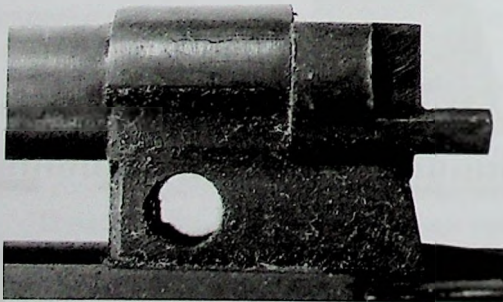

Рис. 4. Крепление ствола в стойке рамки пневматического газобаллонного пистолета МР – 654 К

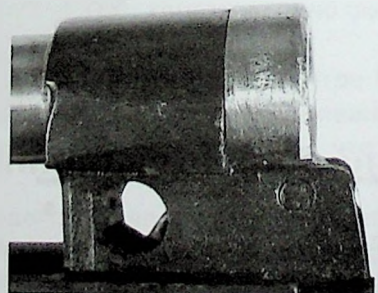

Рис. 5. Крепление ствола переделанного пистолета

2. В кожухе-затворе pistols (рис. 6) при помощи сварного соединения закрепили самодельно изготовленные гребни затворов с досылателями и чашками. В местах сварных соединений имеются характерные следы обработки абразивным инструментом. Среди исследованных pistols встречались два варианта гребней затворов — с пазом, точно повторяющим соответствующую деталь pistols Макарова (рис. 7; 8), либо упрощенные варианты без паза (рис. 9; 10).

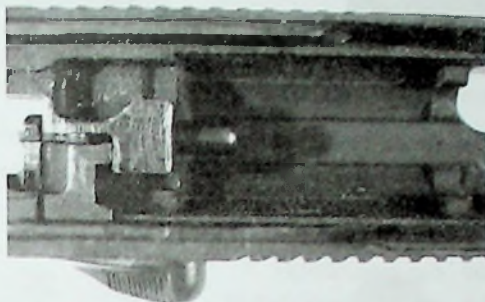

Рис. 6. Вид внутренней поверхности кожуха-затвора пневматического газобаллонного pistols MP – 654 К

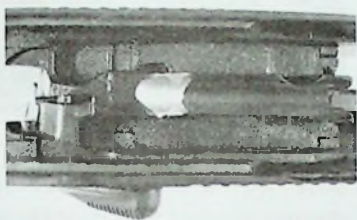

Рис. 7. Вид варианта гребня затвора переделанного pistols

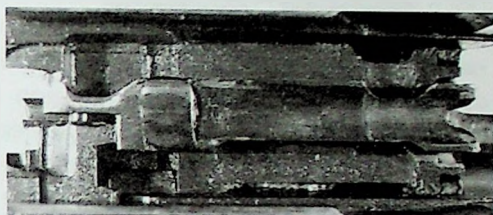

Рис. 8. Вид варианта гребня затвора переделанного pistols

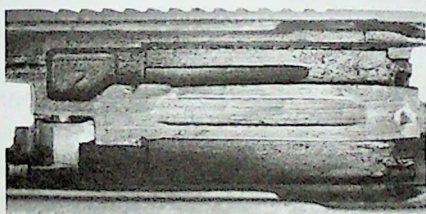

Рис. 9. Вид упрощенного варианта гребня затвора переделанного pistols

Рис. 10. Вид упрощенного варианта гребня затвора переделанного pistols

3. На кожухе затворов pistols у окна для выбрасывания гильз выполнены вырезы и закреплены самодельно изготовленные подпружиненные выбрасыватели (рис. 11; 12).

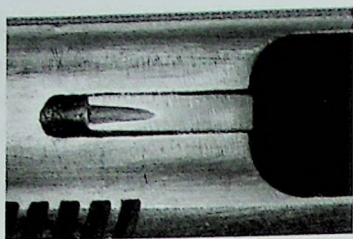

Рис. 11. Вид самодельного выбрасывателя переделанного пистолета

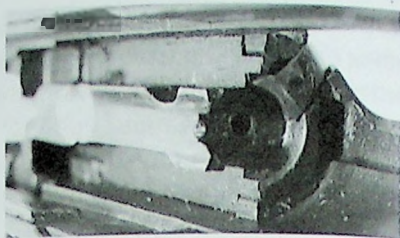

Рис. 12. Вид гребня затвора, чашки затвора и выбрасывателя переделанного пистолета

4. На затворной задержке пистолета при помощи сварного соединения закреплен отражатель. В данном месте отсутствует оксидировка и имеются следы грубой механической обработки, образованные абразивным инструментом (рис. 13; 14).

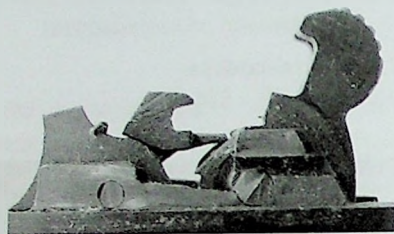

Рис. 13. Вид части затворной задержки и курка пневматического газобаллонного пистолета МР – 654 К

Рис. 14. Вид отражателя переделанного пистолета

5. В вырезах курков пистолетов помещены и закреплены сварным соединением металлические накладки. В данных местах имеются следы грубой механической обработки, нарушение оксидировки, а также отчетливо просматривается линия разделения (рис. 15; 16).

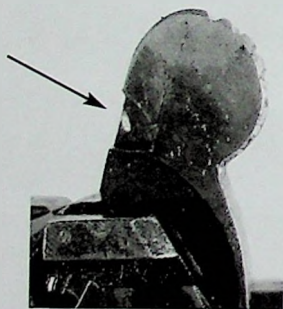

Рис. 15. Вид накладки курка переделанного пистолета (слева)

Рис. 16. Вид накладки курка переделанного пистолета (справа)

6. Для размещения магазина с патронами калибра 9 x 18 ПМ в основаниях рукояток каждого пистолета при помощи сварного соединения закреплены по две металлические накладки. В данных местах имеются следы сварного соединения и следы грубой механической обработки (рис. 17; 18). Могут использоваться магазины емкостью 8 патронов к пистолету Макарова, а также к газовому пистолету 6П42.

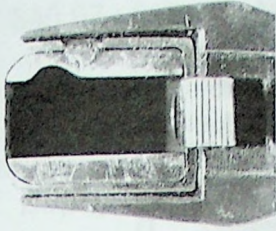

Рис. 17. Вид металлических накладок в основании рукоятки переделанного пистолета

Рис. 18. Вид места крепления накладки на основании рукоятки переделанного пистолета

В некоторых случаях рукоятка пистолета переделке не подвергалась (рис. 19), а в гнездо магазина устанавливался самодельный магазин емкостью 12 патронов, аналогичный магазину пистолета ПММ (рис. 3).

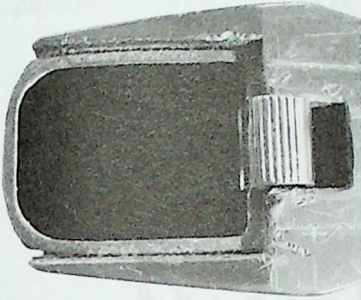

Рис. 19. Вид основания рукоятки пневматического газобаллонного пистолета МР – 654 К (без переделки)

Приведенные выше описания свидетельствуют о том, что переделке пневматических пистолетов «МР-654 К» способствует отменная прочность их деталей, изготавливаемых из тех же сплавов, что и боевое оружие. Применение Ижевским механическим заводом высокопрочных сплавов при производстве пневматического оружия позволяет после переделки успешно использовать его для стрельбы боевыми патронами и при этом не происходит разрушения конструкции оружия. В связи с этим весьма примечательно, что печальный опыт российских оружейников был учтен немецкой фирмой «Umarex» при производстве аналогичного пневматического пистолета Makarov 654 K-02 (рис. 20 – 22).

Данный пистолет изготовлен из сплавов гораздо меньшей прочности на основе алюминия, что не позволяет его «перестроить» с такой легкостью, как его российского собрата.

Рис. 20. Пневматический пистолет Makarov 654 K – 02 производства фирмы «Umarex» (Германия), спусковая скоба пистолета деформирована

Рис. 21. Вид пневматического пистолета Макаров 654 К – 02 производства фирмы «Umarex» (Германия) при неполной разборке

Рис. 22. Маркировочные обозначения на пневматическом пистолете Макаров 654 К – 02 производства фирмы «Umarex» (Германия)

Рассмотренные выше варианты переделки пневматических газобаллонных пистолетов МР – 654 К убедительно свидетельствуют о том, что их производителем, в отличие от немецких коллег, не учитываются рекомендации экспертов-криминалистов. Изготовленное на базе пневматических пистолетов огнестрельное оружие продолжает использоваться для совершения преступлений, большинство из которых — тяжкие и особо тяжкие.

УДК 340.67 : 615.781 : 633.522 : 343.575

П.П. Давидюк, перший заступник начальника
Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

В.В. Вартузов, в.о. начальника лабораторії
Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

Д.М. Зайцев, заступник начальника відділу
Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КІЛЬКІСНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ВМІСТУ ТЕТРАГІДРОКАННАБІНОЛУ У НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБАХ, ОТРИМАНИХ З КОНОПЛІ, ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КАННАБІСУ

Наведено експериментальні дані щодо вибору оптимальних умов для визначення кількісного вмісту тетрагідроканнабінолу при проведенні експертних досліджень. Досліджено залежність отриманих значень тетрагідроканнабінолу від обраного методу дослідження. Визначено основні критерії щодо можливості встановлення спільного джерела походження наркотичних засобів, отриманих з рослин каннабісу.

Ключові слова: кількісний вміст тетрагідроканнабінолу, метод дослідження, каннабіс, органічні компоненти.

Серед наркотичних засобів рослинного походження найбільш поширеними є наркотики, які одержують з конопель [1]. Це зумовлено доступністю вирощування цієї рослини та простотою виготовлення з неї наркотичних засобів. У Всесвітній доповіді про наркотики 2005 року [2], підготовленій Управлінням ООН по наркотиках і злочинності, згадується про 86 країн, які культивують каннабіс. Протягом 2004 року всього у світі виготовлено понад 47 тис. т каннабісу, порівняно зі 687 т кокаїну та 565 т героїну. Упродовж 2003 року з незаконного обігу було вилучено 7 206 т продуктів каннабісу, що у 15 разів перевищує загальну масу вилученого кокаїну і у 65 разів — вилученого героїну.

Саме каннабіс (конопля — ціла або різного ступеня подрібнення, суцвіття, стебла, листя) та продукти його часткової переробки (смола каннабісу, екстракти/настоїнки каннабісу) найчастіше є об'єктами криміналістичного дослідження [3].

Дослідження наркотичних засобів, отриманих з конопелі, проводиться експертними підрозділами за трьома основними напрямками: діагностичне дослідження

(для встановлення виду наркотичного засобу та визначення його маси), порівняльне дослідження (для встановлення спільного джерела походження наданих об'єктів) та визначення кількісного вмісту тетрагідроканнабінолу (далі — ТГК) у процесі дослідження дозволених для культивування нарковмісних рослин (зразків, відібраних з посівів конопель спеціалізованих сільськогосподарських підприємств).

Встановлення виду наркотичного засобу зазвичай не потребує визначення кількісного вмісту окремих каннабіноїдів та обмежується встановленням наявності окремих діагностичних ознак — морфологічних, якісного хімічного складу тощо [4].

Водночас визначення вмісту окремих каннабіноїдів суттєво впливає на формування висновків щодо спільного джерела походження об'єктів, однак здебільшого можна обмежитися визначенням відносного кількісного вмісту окремих компонентів (без визначення абсолютного відсоткового вмісту) з подальшою криміналістичною оцінкою результатів визначення якісного хімічного складу (враховуючи мінорні компоненти) та відносної концентрації компонентів — метод «відбитків пальців» [5].

Зовсім інше значення достовірність отриманих результатів кількісного визначення вмісту ТГК у так званих масових відсотках (% мас.) відіграє при дослідженні зразків, відібраних з легальних посівів з метою визначення їх придатності для подальшого культивування та господарського використання. Законодавством визначено, що культивування рослин роду коноплі для промислових цілей (за винятком виробництва та/або виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин) допускається за умови використання насіння, зібраного із сортів рослин, у висушеній соломі яких вміст ТГК не перевищував 0,15 відсотка [6].

Першим кроком для визначення оптимальних умов дослідження кількісного вмісту каннабіноїдів є вибір оптимального (з точки зору забезпечення повноти екстракції та витрат робочого часу) періоду екстрагування каннабісу.

Для цього усереднену та гомогенізовану пробу (точні наважки одного і того самого зразка каннабісу масою по 0,500 г) поміщають у скляні бюкси (з притертими скляними корками). Екстракцію проводять за допомогою 5,0 мл етилацетату шляхом витримування при кімнатній температурі з періодичним перемішуванням наявного вмісту упродовж 0,5 год., 1 год., 1,5 год., 2 год. Отримані екстракти фільтрують крізь фільтри 5 мкм, вміщують до віал та досліджують методом газової хроматографії [4]. Отримані значення кількісного вмісту ТГК залежно від часу екстракції наведено на рис. 1.

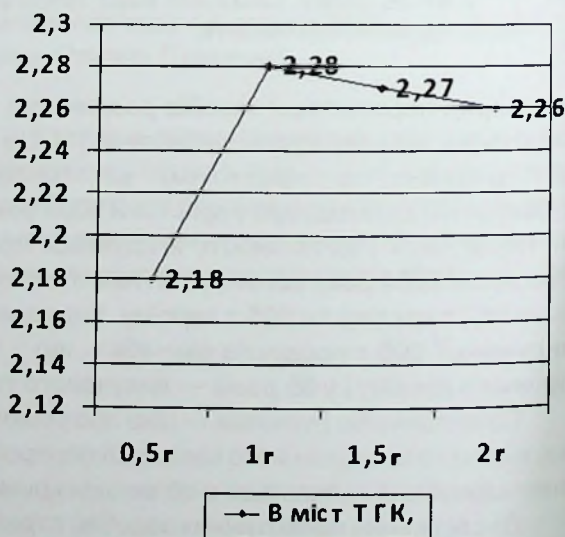

Рис. 1. Діаграма залежності визначеного вмісту ТГК від часу екстракції

Проведеним дослідженням встановлено, що максимальний вміст ТГК у екстракті досягається вже протягом першої години екстракції і подальше витримування проби не призводить до збільшення концентрації ТГК у розчині.

Наступним кроком є вибір розчинника, за допомогою якого слід проводити екстракцію.

З метою вибору найбільш придатного екстрагенту для проведення екстракції ТГК з рослинної маси (каннабісу) було проведено дослідження зразків конопель методами газорідинної хроматографії з мас-селективним детектуванням (далі — ГХ-МС) та високоефективної рідинної хроматографії (далі — ВЕРХ) з екстракцією каннабіноїдів за допомогою гексану, гептану та етилацетату.

Досліджувану рослинну масу попередньо подрібнили, просіяли через сито з діаметром отворів 0,5 мм та гомогенізували (шляхом ретельного перемішування). Від гомогенізованої рослинної маси було відібрано середні проби речовини масою по 0,500 г, які вміщено у скляні бюкси з притертими скляними корками та залито різними екстрагентами (гексаном, гептаном, етилацетатом). Екстракцію проведено при кімнатній температурі упродовж 24 год. з періодичним перемішуванням. Осад відділено декантацією, отримані екстракти профільтровано крізь фільтри 5 мкм та вміщено у віали.

Дослідження методом ГХ-МС проведено за таких умов:

- прилад — GC/MS Agilent Technologies 6890/5973 N;
- капілярна колонка — HP 19091S-433 (HP-5MS), довжина — 30 м, діаметр — 0,32 мм, фаза — 0,25 мкм;
- інжектор — автоінжектор 7683, Split 20:1;
- газ-носій — гелій, постійний потік — 1,5 мл/хв;
- температура випарника — $T = 250\text{ }^{\circ}\text{C}$;
- піч — $T_{\text{поч}} = 100\text{ }^{\circ}\text{C}$, витримування — 2 хв, нагрівання — $15\text{ }^{\circ}\text{C}/\text{хв}$, $T_{\text{кінц}} = 280\text{ }^{\circ}\text{C}$, витримування — 11хв;
- детектор — мас-селективний, температура інтерфейсу — $T = 280\text{ }^{\circ}\text{C}$, іонізація — електронним ударом, енергія іонізації — 70 ЕВ, температура іонного джерела — $T = 230\text{ }^{\circ}\text{C}$;
- температура квадруполя — $T = 150\text{ }^{\circ}\text{C}$;
- проба — 1 мкл.

Дослідження методом ВЕРХ проведено за таких умов [4]:

- прилад — LC Agilent Technologies 1100;
- колонка — Diasopak;
- градієнт розчинників — вода : ацетонітрил, початок — 75:25, через 26 хв — 15:85;
- потік через колонку — 1,2 мл/хв;
- температура термостата колонки — $40\text{ }^{\circ}\text{C}$;
- детектор — діодно-матричний, реєстрація — 254 та 230 нм із записом спектрів вершини піків;
- проба — 1 мкл з промиванням голки.

Визначення кількісного вмісту ТГК здійснено методом зовнішнього стандарту (як стандартний розчин застосовано градуювальні розчини, отримані з первинного стандарту).

Результати досліджень наведено у табл. 1 та на рис. 2.

Визначення кількісного вмісту ТГК

Розчинник	Вміст ТГК, % мас. ГХ-МС	Вміст ТГК, % мас. ВЕРХ
Гексан	0,13	0,034
Гептан	0,12	0,032
Етилацетат	0,19	0,042

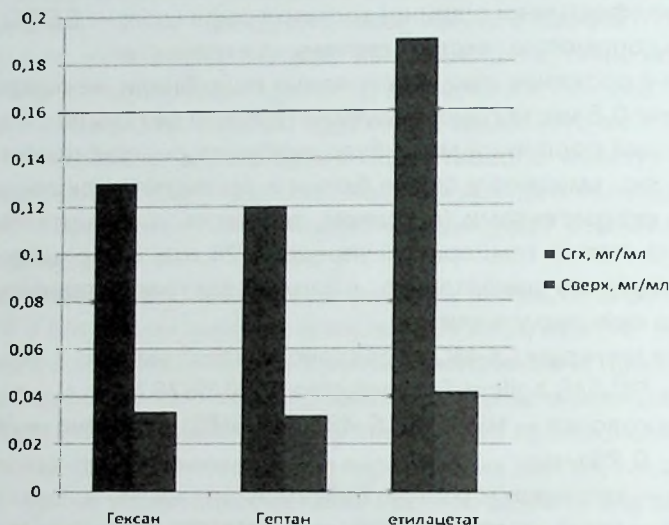

Рис. 2. Діаграма залежності отриманого значення концентрації ТГК від обраного екстрагента

У результаті досліджень було встановлено, що найвищий ступінь екстракції забезпечується при застосуванні полярного розчинника (етилацетату), гексан та гептан дають майже на 30 % нижчі значення кількісного вмісту ТГК. Також було виявлено значне збільшення отриманих значень вмісту ТГК під час дослідження методом ГХ-МС порівняно з дослідженням методом ВЕРХ.

Наступним етапом стало дослідження отриманих значень кількісного вмісту ТГК залежно від обраного методу дослідження.

Для визначення кількісного вмісту каннабіноїдів, у тому числі ТГК, за методичними рекомендаціями ООН [4] використовуються такі хроматографічні методи: газорідинна хроматографія (ГРХ) на набивній та капілярній колонках з дериватизацією і у нативному вигляді; ВЕРХ на колонках з фазою С-18 з градієнтом сольвенту і в ізократичному режимі.

Відомо, що каннабіноїди у досліджуваних об'єктах при підвищенні температури здатні до взаємоперетворення. При встановленні кількісного вмісту ТГК слід пам'ятати про збільшення концентрації цієї речовини за рахунок утворення ТГК внаслідок декарбоксілювання тетрагідроканнабіолової кислоти (ТГКК), яке за інформацією японських вчених [7] відбувається вже при $T = 110^{\circ}\text{C}$.

З метою визначення впливу процесів термічного перетворення каннабіноїдів під час їх безпосереднього експертного дослідження та можливого збільшення вмісту ТГК при дослідженні методом газорідинної хроматографії було проведено

порівняльне визначення вмісту ТГК у зразках верхівок коноплі методами ГРХ та ВЕРХ.

Паралельно досліджувалися 30 зразків каннабісу (марихуани).

Точні наважки досліджуваної речовини кожного зразка масою по 0,2 г (зважені з точністю до 0,0001 г) було вміщено у скляні бюкси (з притертими скляними корками). Екстракцію проведено за допомогою 2,0 мл етилацетату (шляхом витримання при кімнатній температурі упродовж 1 – 2 год. з періодичним перемішуванням наявного вмісту). Отримані екстракти центрифугувалися (залишки рослинної маси відділялися декантацією), рідину профільтровано крізь фільтри з діаметром пор 5 мкм та перенесено до віал. У подальшому послідовно досліджено методом ГХ-МС та ВЕРХ за вищевказаних умов.

Визначення кількісного вмісту ТГК проведено методом зовнішнього стандарту (як стандартні зразки використано градуювальні розчини, отримані з первинного стандарту).

У результаті проведених досліджень встановлено стійку тенденцію до збільшення кількісного вмісту ТГК, визначеного методом ГХ-МС, порівняно з кількістю ТГК, отриманою методом ВЕРХ.

Співвідношення концентрацій, отриманих методами (СГХ-МС/Сверх), становить від 4,6 крат до 6,8 крат (отримані значення кількісного вмісту ТГК наведено у табл. 2 та на рис. 3).

Слід зазначити, що зменшення температури випарника до 180 – 200 °С при дослідженні методом газорідинної хроматографії не призводить до зміни отриманих результатів кількісного вмісту ТГК.

Таблиця 2

**Отримані експериментальні результати кількісного вмісту ТГК
у досліджуваних зразках**

Зразок	СГХ-МС, мас. %	Сверх, мас. %	СГХ-МС / Сверх	Зразок	СГХ-МС, мас. %	Сверх, мас. %	СГХ-МС / Сверх
1	0,67	0,139	4,82	16	0,74	0,128	5,80
2	0,75	0,147	5,09	17	0,77	0,122	6,29
3	0,73	0,141	5,16	18	0,75	0,117	6,41
4	0,63	0,136	4,62	19	0,74	0,123	6,02
5	0,59	0,126	4,68	20	0,61	0,104	5,87
6	0,42	0,082	5,12	21	0,81	0,158	5,13
7	0,62	0,091	6,84	22	0,65	0,136	4,79
8	0,58	0,089	6,52	23	0,56	0,098	5,70
9	0,74	0,128	5,76	24	0,67	0,133	5,04
10	0,65	0,123	5,29	25	0,62	0,106	5,87
11	0,69	0,124	5,56	26	0,68	0,142	4,79
12	0,73	0,121	6,04	27	0,51	0,092	5,55
13	0,52	0,085	6,14	28	0,63	0,123	5,12
14	0,67	0,122	5,50	29	0,65	0,133	4,90
15	0,79	0,127	6,24	30	0,62	0,134	4,63

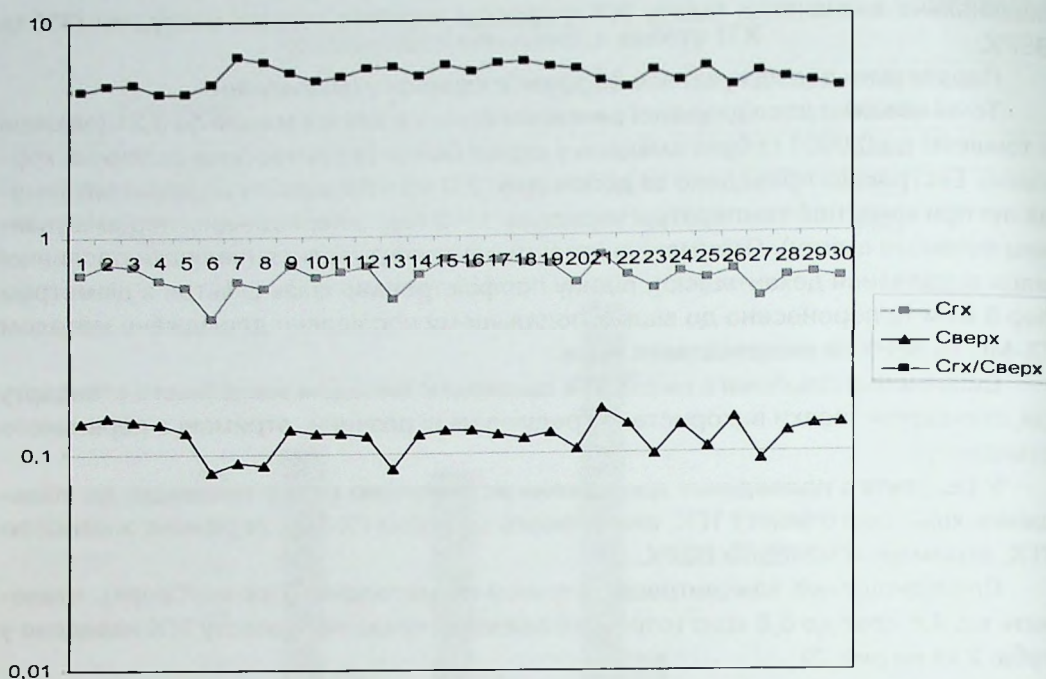

Рис. 3. Діаграма результатів розрахунку концентрацій ТГК (у мас. %) та співвідношення концентрацій ТГК, отриманих методом ГХ-МС і ВЕРХ

Подальшим етапом досліджень стали експериментальні роботи щодо оцінки можливості розробки методики проведення судових експертиз з порівняльного дослідження каннабісу для встановлення спільного джерела походження наркотичних засобів, отриманих з коноплі.

Як відомо з літературних джерел [1], розподіл каннабіноїдів є доволі нерівномірним навіть у межах однієї рослини, що дає змогу проводити порівняльне дослідження рослинної маси за методом «відбитків пальців» — шляхом порівняльного дослідження якісного та відносного кількісного вмісту летких органічних сполук [8].

Як об'єкти дослідження було обрано зразки верхівкових частин коноплі, які надійшли на дослідження (за фактами їх незаконного посіву і вирощування) до Науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів (далі — НДЕКЦ) при ГУМВС України в Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Львівській, Одеській, Сумській та Черкаській областях.

При цьому для проведення порівняльного дослідження було запропоновано такий алгоритм.

Для дослідження було відібрано верхівкові частини зразків коноплі (суцвіття з квітками чи плодами і листям — верхні частини гілок довжиною 15 – 20 см), які висушено на повітрі при кімнатній температурі (без нагрівання). Висушені верхівки механічно розділено (шляхом відділення суцвіть і листя від гілок), подрібнено (перетерто у фарфоровій ступці) та просіяно через сито з отворами діаметром не більше 1 мм.

Рослини, які надійшли за фактом одного нелегального посіву, становлять одну серію (номер серії позначено римськими цифрами I, II, III, IV, V тощо, мінімальна кількість проведених досліджень кожним із шести вищевказаних підрозділів — не менше 5 серій).

Для дослідження з кожної серії відібрано не менше трьох окремих рослин, з кожної приготовлено три паралельні проби (з трьох окремих гілок), проведено їх маркування як об'єктів № 1.1, 1.2, 1.3; 2.1, 2.2, 2.3; 3.1, 3.2, 3.3 (мінімальна кількість досліджуваних об'єктів однієї серії — не менше 9 зразків).

З метою дослідження варіативності вмісту летких компонентів (для унеможливлення випадкового збігу досліджуваних зразків за якісним та відносним кількісним хімічним складом) експертні підрозділи в Автономній Республіці Крим, Одеській, Сумській та Черкаській областях проводили роздільне дослідження кожного з відібраних зразків. У лабораторії НДЕКЦ Запорізької області досліджено попередньо гомогенізовані зразки, відібрані з різних частин однієї рослини, у НДЕКЦ Львівської області — усереднені проби каннабісу, відібрані в межах одного поля.

Точні наважки подрібнених і просіяних зразків каннабісу масою по 1,000 г, поміщені до скляної ємності, заливали 10,0 мл етилацетату, закривали притертим скляним корком і екстрагували (з періодичним перемішуванням) протягом 1 год.

Аліквоту отриманих екстрактів фільтрували, переносили до віал та проводили дослідження методом ГХ-МС за вищевказаних умов.

У результаті аналізу отриманих хроматограм встановлено, що відносний кількісний вміст летких органічних компонентів значно відрізняється для всіх зразків, які досліджувалися в експертних підрозділах Автономної Республіки Крим, Одеської, Сумської та Черкаської областей (навіть відібраних у межах однієї рослини), однак практично повністю збігається, якщо перед відбором наважок рослину масу було усереднено шляхом перетирання та перемішування в одній ємності.

Тобто збіг сукупності якісного та кількісного складу всіх летких органічних компонентів дає підстави для встановлення спільного джерела походження каннабісу, який був попередньо гомогенізований у процесі виготовлення наркотичного засобу (якщо досліджувані речовини раніше складали єдину масу).

Оскільки аналіз лише органічних компонентів не дає змоги встановити джерело походження каннабісу, який раніше не був єдиною масою, то у подальшому заплановано провести серію експериментів з визначення якісного та кількісного елементного складу зразків каннабісу, відібраних як з різних частин однієї рослини, так і з різних рослин, вирощених у межах однієї земельної ділянки.

Таким чином, у процесі проведених експериментальних робіт встановлено оптимальні умови отримання екстрактів каннабісу для визначення кількісного вмісту ТГК та їх подальшого експертного дослідження. Досліджено залежність показників визначеного вмісту ТГК від обраного методу дослідження та можливість встановлення спільного джерела походження для наркотичних засобів, отриманих з рослин каннабісу.

Встановлено, що найбільш придатним екстрагентом, який забезпечує максимальну повноту екстракції ТГК, є етилацетат.

Час, достатній для повної екстракції каннабіноїдів при кімнатній температурі, становить 1 год.

При застосуванні методу газової хроматографії отримані значення вмісту ТГК є у декілька разів вищими, ніж при застосуванні методу ВЕРХ (за рахунок декарбоксилювання кислотної форми ТГК, яка під дією високих температур у випарювачі та колонці перетворюється на тетрагідроканнабінол).

Застосування методу газової хроматографії надає змогу встановлювати спільне джерело походження для продуктів каннабісу, які було попередньо гомогенізовано (шляхом порівняння якісного хімічного складу та відносного кількісного вмісту летких органічних компонентів).

Водночас газохроматографічне дослідження не дозволяє оцінити наявність спільного джерела походження у випадку, якщо рослинну масу попередньо не було гомогенізовано — значні відмінності якісного та кількісного хімічного складу спостерігаються у межах навіть однієї рослини.

Список використаної літератури

1. Стамбули Х. Культивирование *Cannabis sativa* L. в Северном Марокко / Х. Стамбули // Бюллетень по наркотическим средствам. — Нью-Йорк : Изд. ООН, 2007.
2. *World Drug Report 2005* (United Nations publication, Sales No. E.05.XI.10).
3. Міжвідомча методика дослідження наркотичних засобів з рослин конопель та маку снотворного / [Давидюк П.П., Вартузов В.В., Посільський О.О. та ін.]. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2009. — 78 с.
4. *Рекомендуемые методы анализа каннабиса* : руковод. для нац. лаб. эксперт. нарк. — Нью-Йорк : Изд. ООН, 2000.
5. *Smith R. Identification of butyl cannabinoids in marijuana* / R. Smith // *Journal of Forensic Sciences*. — Vol. 42. — 1997. — № 4. — P. 610 – 618.
6. *Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 №770 «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів».*
7. *Taura F. Purification and characterization of cannabidiol synthase from Cannabis sativa L* / Taura F., Morimoto S., Shoyama Y. // *Journal of Biological Chemistry*. — Vol. 271. — 1996. — № 29. — P. 17411 – 17416.
8. *Описание свойств наркотиков, составление профилей содержания примесей* : руководство для национальных правоохранительных органов и лабораторий экспертизы наркотиков. — Нью-Йорк : Изд. ООН, 2004.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НА ТЕРЕНАХ ІСТОРІЇ

УДК 343.982.6 (09)

В.М. Чисніков, кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник Державного науково-
дослідного інституту МВС України

СОБАКИ-ШУКАЧІ НА СЛУЖБІ КАРНОГО РОЗШУКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

На підставі дореволюційної відомчої періодики і раніше не публікованих архівних матеріалів висвітлено процес становлення кінологічної служби кримінальної поліції Російської імперії, в тому числі й на теренах сучасної України.

Ключові слова: поліцейські собаки-шукачі, розшукові відділення, розплідники розшукових (сторожових) собак, історія кінологічної служби.

Новим дійовим засобом, який успішно почала використовувати кримінальна (розшукова) поліція у боротьбі зі злочинністю на початку ХХ століття, було застосування собак-шукачів [1]. Проблеми дослідження службового собаківництва висвітлювалися у роботах дореволюційних криміналістів В.І. Лебедева, С.М. Трегубова, П.М. Любимова, а також сучасних вчених В.Д. Басая, І.Ф. Крилова, В.М. Колдаєва, А.О. Лядова, Д.С. Рижова, М.В. Салтевського, О.О. Самойленко та інших.

Першим, хто зазначив у літературі можливість використання собак з розшуковою метою, був австрійський вчений-криміналіст Ганс Гросс. У своїй фундаментальній праці «Руководство для судебных следователей, чинов общей и жандармской полиции» (1892 р.) він вказував, що за допомогою собаки-шукача можна швидше вийти на слід злочинця [2, с. 253 – 254]. Саме за його ініціативою у 1896 році у м. Гільдесгеймі з'явилися 12 собак, навчених нести поліцейську службу [3, с. 71]. У своїй статті «Новые данные из области криминалистики», надісланій у 1899 році до редакції російського журналу «Право», Г. Гросс писав:

«... Собаки, как орудие следствия. Много лет тому назад я обратил внимание на то, какую пользу могли бы принести хорошо дрессированные собаки чинам полиции в смысле их личной охраны, розыска спрятанных вещей, доставления до- мой писем и т.д.

Я далек от того, чтобы утверждать, что следует ловить преступников собаками, как это делалось в прежние годы с невольниками на Кубе, но задача полиции облегчилась бы значительно, если бы таких собак стали употреблять для розысков заблудших детей, похищенных вещей, зарытых трупов и т.д.

Ввиду той громадной пользы, которую приносят собаки в австрийских и немецких войсках, нельзя не согласиться, что умелое пользование этими животными может дать хорошие результаты и при производстве предварительного следствия.

Собаки пригодятся и при других условиях. Давно уже замечено, что зимою, под влиянием голода, лисицы вырывают трупы убитых и обгрызают отдельные кости. Собакой, может быть, не нашел бы того места, где под глубоким снегом лежит мертвое тело, но если могила разрыта..., то собака очень легко найдет след. Во всяком случае, мы только обращаем внимание на ту пользу, которую это животное может принести делу. Поэтому было бы очень желательно, чтобы кто-либо из следователей решился проверить мою мысль на практике» [4, с. 180 – 181].

Про закордонний досвід використання собак-шукачів для розшуку трупів знайомила російську громадськість газета «Правительственный вестник» у квітні 1895 року [5].

Як свідчать літературні джерела, вперше собака (шотландський бультер'єр) був з успіхом використаний у поліцейській практиці у 1816 році шотландським поліцейським графства Аберлін Малком — мом — Гиллеспі для розшуку і затримання контрабандистів [6]. У Російській імперії на початку XIX століття митна служба теж використовувала собак у боротьбі з контрабандистами.

Наприклад, на усіх кордонах Одеського округу знаходилося багато дворових собак, які допомагали нести митну службу. На початку 30-х років міністр фінансів Росії повідомляв начальнику Одеського митного округу: «...Зимою, когда земля покроеется снегом, контрбандиры надевают башмаки с деревянными подошвами и каблуками под носками, дабы нельзя было узнать следов их. Для этого нужно, чтобы у стражников из пяти у одного была собака, которая по следам открывает, куда пошел контрбандир. Во всяком случае, собаки могут быть полезны» [7, с. 40].

Щодо застосування собак у поліцейських установах Російської імперії, то в сучасній літературі існують різні точки зору. Наприклад, відомий російський вчений, історик криміналістики професор І.Ф. Крилов наголошував, що у Росії собаки вперше з'явилися на поліцейській службі у 1906 році, а початок цьому було покладено у прибалтійських губерніях [2, с. 254]. Інші автори наполягають, що практикувати службу собак у російській поліції почали з 1906 року за ініціативою начальника Санкт-Петербурзького розшукового відділення В.І. Лебедева¹ [8, с. 226 – 227]. Український дослідник В.М. Петровський наполягає, що «у 1911 році в Одесі вперше у Російській імперії поліція для розшуку злочинців почала використовувати спеціально тренуваних собак» [9, с. 134].

Заслугує на увагу думка, що піонером заснування вітчизняного службового собаківництва слід вважати завідувача розшукової частини Київської міської

¹ Є дані, що В.І. Лебедев ніколи не очолював Санкт-Петербурзьку розшукову поліцію, а був начальником Московського розшукового відділення.

поліції Георгія Михайловича Рудого [10, с. 134 – 141]. Саме за його ініціативою у грудні 1904 року у м. Швелмі (Німеччина) було закуплено чотири німецькі вівчарки різної статі «для розшукових цілей». Серед придбаних собак безумовним лідером виступала дворічна вівчарка Гексе, яка вже декілька місяців прослужила у німецькій поліції та відзначилася під час затримання двох злочинців. Крім того, вона брала участь у змаганнях поліцейських собак і отримала один з призів. Як зазначав у своєму звіті Г.М. Рудий, придбанням у Німеччині чотирьох собак-шукачів завершилася реорганізація Київської розшукової поліції [11, с. 20].

Для роботи із собаками-шукачами при розшуковому відділенні було уведено посаду дресирувальника собак. Першим цю посаду обійняв агент Олександр Ергант. У листопаді 1904 року його, за рекомендацією Г.М. Рудого, відрядили до м. Швелма «... для детального ознайомлення із способом дресирування і виховання поліцейських собак». Упродовж місяця О. Ергант сумлінно вивчав премудрості службового собаківництва і 20 грудня разом з вівчаркою Гексе повернувся до м. Києва, маючи засвідчений установленим порядком атестат про успішне вивчення ним «... способу дресирування і виховання собак».

Купівля собак-шукачів і навчання за кордоном дресирувальника обійшлося державній казні у 695 руб. 50 коп. Наступного року на доставку із-за кордону поліцейських собак та їх утримання було витрачено ще 745 руб. 21 коп. Щомісяця утримання однієї вівчарки разом з приміщенням обходилося розшуковому відділенню близько 5 руб. У 1907 році витрати на утримання поліцейських собак-шукачів складали 89 руб. 97 коп. Г.М. Рудий звітував, що «... нащадки цих собак будуть дресируватися при розшуковому відділенні для розшуку за слідами і для захисту поліцейських чинів від нападу злочинців, та після проведення встановлених іспитів будуть поступово роздаватися чинам розшукового відділення».

Суттєву допомогу в дресируванні поліцейських собак надавав щотижневий журнал «Поліцей-Гунд», один примірник якого надходив з Німеччини. Саме за сприяння редактора цього журналу Вільгельма Мейстера у м. Швелмі були закуплені собаки-шукачі для Київської поліції. У м. Києві робилася спроба розробити і свій власний вітчизняний «Порадник». В Інструкції чинам Київської розшукової поліції (1905 р.) зазначалося, що «порядок користування послугами цих тварин і виховання їх буде вказано в особливому пораднику». На жаль, знайти в архівах цей нормативний акт поки що не вдалося.

Необхідно зазначити, що розроблена Г.М. Рудим Інструкція чинам Київської розшукової поліції була першим нормативним актом Російської імперії, в якому юридично закріплювалося використання собак в оперативно-розшуковій діяльності поліції. Зокрема, в § 70 Інструкції вказувалося, що у багатьох випадках під час відшукування слідів злочинів, нечітких або загублених на проїзній дорозі, незамінну послугу можуть надати собаки-шукачі. У § 106 Інструкції рекомендувалося під час розшуку трупа, закопаного у землі, дуже добре облили її гарячою водою, а потім пустити собаку-шукача для обнюхування ґрунту після випаровування [11, с. 35, 38].

Про успішне використання собаки-шукача Київського розшукового відділення Гексе при розкритті тяжкого злочину (вбивства) свідчить знайдений в одному із центральних московських архівів документ, датований 17 січня 1905 року:

«Протокол

1905 года января 17 дня. Состоящий при сыскной части Киевской городской полиции чиновник Унгурия, совместно с агентом-дрессировщиком полицейских собак Эргантом, согласно поручению заведующего сыскной частью Киевской городской полиции, сего числа отправились на Наводницкую улицу, где совершено убийство Евдокии Федоровны Ивасько, и при помощи полицейской собаки Гексе произвели розыск убийцы по следам. Собака Гексе, обнюхав место происшествия, а равно и труп убитой, начала обнюхивать собравшуюся там многочисленную толпу, но убийцы среди них не нашла. Тогда Гексе была доставлена в Печерский участок, где содержится под стражей заподозренный в убийстве муж Филипп Ивасько. Последний был выведен на площадь и поставлен среди собравшейся там толпы в числе 60 душ; собака снова стала обнюхивать всю толпу и когда подошла к Филиппу Ивасько, то набросилась на него и залаяла, потом сделала небольшой полукруг, опять набросилась на Ивасько и начала тормозить корзину, в которой лежала белая тряпка, и затем все время караулила Филиппа Ивасько.

ПОСТАНОВИЛ: об изложенном заключить настоящий протокол.

Подлинный подписал: чиновник сыскной части Унгурия.

Верно:

Начальник Киевского сыскного отделения (подпись)» [12, с. 152].

Таким чином, виявлені в архівах України та Росії документи і матеріали дають підстави стверджувати, що у Російській імперії батьківщиною службового собаківництва був Київ, де у грудні 1904 року завдяки ініціативі та зусиллям завідувача розшуковою частиною Київської міської поліції Г.М. Рудого з'явився перший поліцейський собака-шукач — німецька вівчарка Гексе, а першим російським дипломованим кінологом був агент-дресировальник розшукової частини Олександр Ергант [13; 14].

Невдовзі у газетах з'явилися повідомлення, що і в інші міста Російської імперії почали завозити із-за кордону службово-розшукових собак. Влітку 1907 року в центральних і губернських газетах з'явилася низка публікацій з назвами: «Собаки на поліцейській службі», «Чудові поліцейські собаки», «Поліцейські собаки», «Собаки-поліцейські» тощо. Так, газета «Русь» повідомляла, що Севастопольський поліцеймейстер видав розпорядження «про дресирування собак в поліції для розшуку злочинців». При цьому наголошувалося, що це розпорядження було видано за його власною ініціативою, яку Департамент поліції не підтримує внаслідок «...відсутності належних людей і собак, а також досвіду в цій новій галузі поліцейського розшуку». Повідомлення у газеті закінчувалося тим, що від ініціативи поліцеймейстера Департамент поліції не очікує якихось позитивних результатів [12, с. 158].

Проте Департамент поліції змушений був звернути увагу на цю проблему. На початку 1907 року завідувачу реєстраційним відділом Департаменту поліції В.І. Лебедеву [15; 16] було доручено вивчити це питання. Ознайомившись з літературою

зарубіжних авторів щодо службового собаківництва, він підготував і видав першу російськомовну брошуру «Полицейские собаки». Частина тиражу брошури була безкоштовно роздана поліцейським і жандармським чинам, які цікавилися цією справою, а частина надійшла у продаж.

Її зміст містив такі питання:

- I. Поліцейські собаки.
- II. Поліцейські собаки на службі.
  1. Поліцейські собаки у Лангерфельді.
  2. Поліцейські собаки в Альтоні у 1905 році.
  3. Гамбурзькі поліцейські собаки.
  4. Різні відомості.
- III. Виховання і навчання собак для поліцейської служби.
  1. Короткий курс дресирування поліцейських собак.
  2. Виховання і дресирування поліцейських собак.
  3. Початкове виховання молодого собаки.
  4. Самостійність собаки.
  5. Апортування.
  6. Обшукування місцевості поліцейським собакою.
  7. Поліцейські собаки-шукачі.
  8. Передача повідомлень [17].

Улітку цього ж року В.І. Лебедев здійснив службову поїздку за кордон з метою ознайомлення з практичною службою поліцейських собак у країнах Західної Європи. Він побував у різних містах Німеччини, Швейцарії, Бельгії, а також у Парижі та Відні. За його словами, найцікавіші відомості він отримав у бельгійському місті Гента. Начальник місцевої поліції упродовж декількох днів знайомив його з усіма подробицями організації служби поліцейських собак безпосередньо на постах (вночі), з будовою зразкового розплідника, де знаходилося 40 собак-шукачів, з їх утриманням, прийомами дресирування та успішним застосуванням собак щодо охорони особистої і майнової безпеки 120-тисячного населення міста. Від начальника поліції В.І. Лебедев отримав усі поради та інструкції поліцейським чинам стосовно собак-шукачів. Він же допоміг придбати у Берліні для Росії двох восьмимісячних цуценят, яким надавали перевагу в гентівській поліції. Одного з цуценят В.І. Лебедев привіз із собою до Санкт-Петербурга, а другого привезли до Росії у листопаді цього ж року після проходження курсу навчання у берлінському розпліднику. Завершуючи свій звіт про відрядження, В.І. Лебедев писав:

«...В настоящее время, близко ознакомившись с этим несомненно имеющим и свои трудные стороны, но чрезвычайно живым и интересным для каждого полицейского практика делом, я с полным убеждением могу доложить, что применение собак в охранно-сторожевой полицейской службе не только вполне возможно, но и по условиям службы в русской полиции в настоящее время заведение таких собак крайне необходимо как в столичной, так в особенности и в провинциальной полиции, где полицейские собаки найдут себе весьма разнообразное и всегда полезное применение» [12, с. 40 – 41].

8 серпня 1908 року Департамент поліції надіслав усім губернаторам таємний циркуляр, в якому пропонувалося повідомити про наявність у поліцейських

установах собак-шукачів і про усі випадки їх застосування чинами поліції. Невдовзі з місць почали надходити відповіді. Виявилось, що поліцейські собаки є тільки у трьох губерніях: Курляндській, Київській та Катеринославській. Зокрема, Курляндський губернатор повідомляв, що упродовж 1908 року в губернії за допомогою собак-шукачів було розкрито 6 злочинів: у м. Лібава (4), Фрідріхштадському повіті (1) і Митао-Бауському повіті (1).

У доповіді Київського губернатора від 18 листопада 1908 року повідомлялося, що у Київському розшуковому відділенні утримуються два поліцейські собаки — дворічні німецькі вівчарки Гексе і Феррі, які були придбані у Німеччині (м. Швелмі) у 1904 році. Перший собака отримав на батьківщині приз за затримання злочинця, а 17 січня 1905 року в м. Києві виявив убивцю Іваська. Другого собаку Феррі було придбано без дресирування.

Далі губернатор повідомляв, що вівчарка Гексе проходила навчання німецькою мовою, а коли в розшуковому відділенні не знайшлося провідника-німця, то собаки залишилися без правильного дресирування і тому «во всех случаях применения к сыскному делу оказались непригодными».

Цікаві з цього приводу спостереження залишив київський старожил С. Ярон. У своїх спогадах він писав:

«...Сыскная часть в Киеве с антропометрией, дактилоскопией, сыскными собаками и пр. была введена начальником сыскной полиции Рудым в бытность начальником края М.И. Драгомирова, придававшего громадное значение всем этим нововведениям, стоившим не один десяток тысяч рублей. На содержание собак Рудому отпускалось несколько сот рублей в год, да столько же он выручал от продажи щенят, но о пользе этих собак я что-то не слышал. А вот и факты: в бытность полицмейстером П.И. Мартынова (1907 – 1910 гг. — авт.) на Шулявке было совершено зверское убийство дворника и чешки-горничной. Розыски ни к чему не привели и, наконец, прибегли к сыскным собакам, причем выбрали двух лучших. И что же? Приведенные на место преступления, одна из собак подбежала к забору и по своей собачьей привычке оросила его, а другая подбежала к полицмейстеру и уже ни на шаг от него не отставала. С тех пор прошло немало лет, но дело об этом убийстве так и кануло в лету...» [18, с. 34].

Наприкінці доповіді губернатор повідомляв, що на теперішній час у Київському поліцейському управлінні утримується п'ять собак-шукачів, які дресируються російською мовою під наглядом начальника розшукового відділення згідно з інструкціями, отриманими від Департаменту поліції [12, с. 251]. Слід зазначити, що напередодні направлення доповіді до Санкт-Петербурга київський губернатор у листі до міського голови просив виділити для розшукового відділення окреме приміщення, зокрема «...2 сараї для поліцейських собак» [19].

Катеринославський губернатор інформував Департамент поліції, що у Катеринославському повіті собаки-шукачі тільки заводяться, а в Олександрівському повіті деякі чини поліції намагалися завести собак, але ці спроби виявилися невдалими. В інших повітах поліцейських собак немає, за винятком Катеринославського розшукового відділення, де є три собаки-шукача. Але під час розкриття злочинів вони ще не застосовувалися, бо тільки проходять дресирування [12, с. 242].

23 вересня 1908 року у Санкт-Петербурзі було створено Російське товариство заохочення застосування собак до поліцейської і сторожової служби, яке невдовзі

розпочало видавати журнал «Полицейская и военно-сторожевая собака». Головою ради товариства був обраний віце-директор Департаменту поліції С.П. Білецький, а його заступником став В.І. Лебедев, який фактично був організатором і керівником цього товариства. Перед товариством ставилася мета всіляко сприяти правильній постановці використання собак за різних умов поліцейської і сторожової служби у масштабах Російської імперії, створення філій (відділів) і розплідників з розведення собак у всіх великих містах [20, с. 1].

19 жовтня 1908 року у столиці було проведено першу Всеросійську виставку службових поліцейських собак, у якій взяли участь 12 собак-шукачів з різних регіонів імперії. На манежі Михайлівської офіцерської кавалерійської школи відбулися призиви змагання між ними. У змаганнях брала участь і німецька вівчарка Київського охоронного відділення «Киянка». Серед випробувань були такі вправи, як знаходження собакою речей, покинутих або загублених злочинцем (знарядь злочину і речових доказів), обшукування місцевості і знаходження людини, охорона предмета, передача записки, захист хазяїна, а також особлива програма застосування собак «за слідом». На змаганнях були присутні кандидати на посади начальників розшукових відділень, які з'їхалися до столиці для проходження курсів, організованих Департаментом поліції. Після закінчення навчання всі вони отримали від завідувача курсами В.І. Лебедева підготовлені ним навчальні посібники: «Полицейские собаки в Генте», «Полицейская собака», «Полицейская сторожевая собака» [21, с. 43].

21 червня 1909 року у Санкт-Петербурзі при Російському товаристві заохочення застосування собак до поліцейської і сторожової служби відбулося відкриття розплідника поліцейських розшукових собак. Першим інструктором зі службового собаківництва став Вільгельм Цафт, який перед цим безкоштовно пройшов курс навчання у Берлінському державному розпліднику і школі поліцейських собак [22, с. 117 – 119].

Першим завідувачем нової установи було призначено чиновника з особливих доручень при Департаменті поліції О.Г. Фрейната [23, с. 235]. Зазначений розплідник став першим кінологічним підрозділом, який розпочав підготовку провідників і собак-шукачів для поліцейських підрозділів імперії, в тому числі і розшукових відділень. Тільки упродовж 1911 року у розпліднику було підготовлено 106 собак, з яких близько 50 надійшли до різних поліцейських підрозділів Росії. Наступного року до нього було направлено 91 собаку: 37 німецьких вівчарок, 48 доберман-пінчерів і 6 ердельтер'єрів [24, с. 1053].

На базі розплідника було організовано постійні курси (школи) з підготовки дресирувальників собак-шукачів. Щорічно на курсах проходили навчання від 50 до 150 чол. завдяки ініціативі чернігівського губернатора М.О. Маклакова (майбутнього міністра внутрішніх справ), якому «...принадлежит почин посилки из Черниговской губернии первых полицейских чинов в школу дрессировщиков и приобретения полицейских собак для применения их к розыску» [25, с. 15].

У 1912 році школу дресирувальників закінчило 70 чинів поліції з різних регіонів Росії, у тому числі з Ашхабада, Коканда, Владивостока, Кубанської, Терської та Ферганської губерній тощо. Цікаво, що серед курсантів була навіть одна жінка — сестра начальника розшукового відділення Самарканда, відряджена місцевим військовим губернатором «для изучения дрессировки в целях устройства

питомника в Самарканде и преподавания там туземным полицейским чинам на местных языках» [26, с. 70 – 71].

Перший розплідник службово-сторожових собак у Росії, організований з метою охорони царської резиденції і прилеглої до неї паркової смуги, розпочав функціонувати 24 грудня 1907 року в Петергофі. Ініціатором цієї новації виступив начальник палацової охорони жандармський полковник (згодом генерал-майор) О.І. Спиридович. У листопаді 1907 року до Німеччини було відряджено жандармського службовця Є.Ф. Аспольма, який упродовж п'яти тижнів ознайомлювався «...с лучшими дрессировщиками и купил 6 собак, из них 3-х дрессированных, очень хороших, уже несколько раз премированных и 3-х недрессированных собак 3-х пород: добермана, эрделя и овчарки» [27, с. 785 – 786].

Після повернення до столиці Є.Ф. Аспольма було призначено завідувачем Петергофського розплідника службово-сторожових собак, а після заснування Російського товариства заохочення застосування собак до поліцейської і сторожової служби він став членом ради товариства. Наприкінці 1908 року у розпліднику нараховувалося 10 підготовлених провідників, у липні 1910 року їх було вже 18, а службових собак — 21.

Дресирувальники палацового розплідника готували собак не тільки для власної потреби, але і для інших відомств. Так, у 1911 році Є.Ф. Аспольм доповідав О.І. Спиридовичу, що провідник Лецемник видресировав шість собак для Московської столичної поліції, а інструктор-провідник Янковський першим у Росії підготував двох собак для лейб-гвардії гусарського Його Величності полка [27, с. 790].

Перший розплідник воєнно-польових собак з'явився тільки у 1912 році у Санкт-Петербурзі на базі Ізмайловського гвардійського полку, де собак готували і використовували переважно для забезпечення зв'язку і ведення розвідки.

Придбання і застосування собак-шукачів у регіонах активно розпочалося після того, як 18 травня 1910 року Департамент поліції надіслав губернаторам циркуляр, в якому, зокрема, зазначалося, що «...в настоящее время одной из общепринятых мер уголовного сыска является применение к розыску породистых собак-ищейек, ввиду чего наличность таких собак в сыскных отделениях представляется весьма желательной» [28, с. 106]. При цьому у циркулярі містилося попередження про те, що придбання та утримання цих собак не повинно потребувати додаткових коштів, які видаються на розшукові потреби. В «Примерной программе ревизии сыскных отделений» (1910 р.) серед пунктів обстеження був і такий: «Чи користуються чини поліції поліцейськими собаками і чи знають вони прийоми навчання собак?» [29, с. 2].

Проблеми службового собаківництва широко висвітлювалися на сторінках відомчого журналу «Вестник полиции», де упродовж багатьох років існувала спеціальна рубрика «Службная и сторожевая собака». Майже у кожному номері журналу публікувалися матеріали про успішне застосування собак-шукачів під час розкриття неочевидних злочинів. Департамент поліції разом з Російським товариством заохочення застосування собак до поліцейської і сторожової служби всіяко сприяли місцевим адміністраціям у відкритті розплідників собак-шукачів і підготовці дресирувальників для них.

Наприклад, 14 жовтня 1912 року Катеринославський губернатор надіслав директору Департаменту поліції С.П. Білецькому листа, в якому повідомляв, що в

губернії є 7 собак-шукачів, які приносять суттєву користь у справі розкриття злочинів. Але, на жаль, за словами губернатора, вони не мають досвідченого дрессировщика собак-ищеек, если таковой имеется у Вас..., и ассигновать в его распоряжение необходимую сумму для правильной постановки и дальнейшего существования этого дела». Своє прохання губернатор мотивував так: «в целях раскрытия преступлений, которые за последнее время, в связи с усилением «хулиганства» достигли невероятных размеров, угрожая на каждом шагу общественному спокойствию и безопасности населения губернии». У відповідь Департамент поліції повідомив, що на цей момент у Російського товариства заохочення застосування собак немає вільного досвідченого дресирувальника, але для його найму виділив Катеринославській губернії 500 руб. [21, с. 34].

Проте, як свідчила практика, в окремих регіонах в організації справи щодо поліцейських собак було виявлено негативні явища. Зокрема, досить розповсюдженою була практика вимагання чинами поліції від потерпілих авансів для виїзду на місце пригоди дресирувальника із собакою. У зв'язку із цим Департамент поліції змушений був надіслати губернаторам таємний циркуляр від 11 грудня 1913 року за № 115603, в якому категорично заборонялося приймати від населення такі кредитування і вимагалось «...производит по купку особых породистых щенков, их дрессировку и осуществляют все затраты, связанные с содержанием этих животных, по статье вспомогательных средств для предупреждения и раскрытия уголовных преступлений» [30, с. 17].

Крім цього, у деяких регіонах місцеві адміністрації занадто багато грошей, із тих, що відпускалися на розшукові потреби, витрачали «на дело обучения и применения собак в полицейской службе» [31, с. 280 – 281].

З метою припинення такої практики Департамент поліції 22 вересня 1915 року надіслав губернаторам циркуляр, в якому роз'яснював, що поліцейських собак необхідно застосовувати, головним чином, у сільській місцевості і застерігав місцеву адміністрацію від надмірного захоплення справою розведення собак-шукачів. У циркулярі також зазначалося, що розшукові суми повинні в першу чергу витратитися на посилення негласної агентури і більш щедру оплату її послуг, удосконалення реєстраційного бюро і фотографії, а також термінове повернення особовому складу розшукових відділень витрат, пов'язаних з розшуком.

Інтенсивне застосування собак у жандармських управліннях Росії розпочалося у 1911 році. Їх використовували як для розкриття злочинів, так і для охорони вантажів на залізницях. Успішний досвід у цьому напрямі діяльності зазначав в одному із циркулярів міністр шляхів сполучення Росії, який рекомендував купувати поліцейських собак усім управлінням залізниць. Після міністерського циркуляру майже у всіх відділеннях на залізницях було заведено дресированих собак.

Із цього приводу газета «Киевская мысль» писала: «Не говоря уже о мелких кражах, которые почти все обнаруживаются при помощи собак, они открыли и ряд очень крупных преступлений, защитили жандармских чинов от верной гибели и даже предупредили крушение поезда». В Одесі завдяки собакам-шукачам у 1912 році було розкрито близько 86 % усіх вчинених злочинів.

У 1913 році Управління Південно-Західної залізниці виділило кредити на утримання двох власних розплідників для собак-шукачів. Невдовзі там вже

утримувалося 13 собак, закуплених в інших розплідниках. Результати їхньої роботи були вражаючими — упродовж року розкриття всіх злочинів на залізниці складало 56 % [26, с. 71].

Слід зазначити, що застосування собак під час розкриття неочевидних злочинів мало значний психологічний вплив на злочинців. Нерідко, довідавшись про прибуття на місце злочину собаки-шукача, викрадені речі підкидалися, а злочинці зізнавалися у вчиненні злочину. Так, газета «Киевская мысль» писала: «Вообще полицейские собаки вызывают, особенно в деревне, большую сенсацию среди местного населения и некоторую панику в преступном мире. Компетентные лица из прокурорского надзора засвидетельствовали, что после заведения собак не только заметно увеличился процент раскрытых преступлений, но последние в значительной степени прекратились» [26, с. 71]. Самі злочинці на допитах теж зізнавалися, що «ніхто так не зможе відлякати зломщика як хороший собака». При цьому зазначалося, що найнебезпечнішими для них собаками є шотландські тер'єри [32, с. 65].

Разом з цим результати застосування собак-шукачів у розшуковій справі оцінювалися по-різному як вченими, так і практиками. Німецький криміналіст Р. Гейндль, наприклад, писав, що «поліцейські собаки ні в якому випадку не є відмінними слідопитами». Професор Лозанського університету Р.А. Рейсс, посилаючись на випадки помилок, допущених собаками, наголошував, що «...такі випадки з очевидністю свідчать про пряму небезпеку для суспільства висліджування злочинця за допомогою нерозумної тварини». Своє негативне ставлення до собак-шукачів він аргументував тим, що «...карний розшук вимагає насамперед тонких інтелектуальних здібностей, швидкого розмірковування, спостережливості, тобто таких якостей, яких неможливо замінити інстинктом і нюхом собаки».

Водночас російський криміналіст професор С.М. Трегубов не поділяв негативних поглядів на роль поліцейських собак у розшуковій справі, але вважав результат їхньої діяльності лише допоміжним засобом. Зокрема, він писав: «...Нюхом собаки неможливо замінити доказів, чуття її не може бути визнане доказом, але як подорожній у темну ніч або заліплюючи очі завірюху довіряє інстинкту коня, так і поліцейський агент під час розшуку злочинця або викраденого може довіритися нюху собаки, щоб вийти на вірну дорогу» [2, с. 259 – 260].

Відомий діяч карного розшуку — начальник московського розшукового відділення А.Ф. Кошко хоча і не перешкоджав використанню собак-шукачів, але ставився до їх використання скептично [33, с. 72]. Чиновники Департаменту поліції Кондоїді та Радіонов, які проводили ревізії поліцейських установ у 1911 році, теж у своїх доповідях зазначали, що «...правильное обучение и применение служебных собак не по силам личному составу сыскных отделений, и там, где собаки были завезены, их использование себя не оправдало» [34, с. 89].

Про аморальність застосування собак-шукачів у поліцейській справі висловлювалися і деякі члени Державної Думи Росії. Так, під час обговорення законопроекту «Про організацію розшукової частини» у червні 1908 року соціал-демократ М.С. Чхеїдзе наголошував, що його «...обурює те, що у розшуку беруть участь собаки» [35, с. 5].

Основними аргументами опонентів щодо використання поліцейських собак у розшуковій справі були такі:

Таблиця

**Чисельність дресирувальників та пошукових собак
у деяких губерніях (1913 р.)**

№ з/п	Найменування губернії	Кількість дресирувальників	Кількість собак
1	Волинська	6	15
2	Катеринославська	9	16
3	Тавричеська	5	7
4	Харківська	22	29
5	Херсонська	9	12
6	Чернігівська	8	14

товариства заохочення застосування собак до поліцейської і сторожової служби було відряджено поліцейського наглядача Харківського розшукового відділення Стельмаха та агента того ж відділення Пушкаря. У столиці вони пройшли повний курс з дресирування собак, їх догляду та лікування, і у травні повернулися додому. Разом з ними прибув і столичний дресирувальник собак Шрамм, якого запросив на службу до Харкова сам губернатор. Були привезені також закуплені в Санкт-Петербурзі чотири собаки-шукачі: Макс, Герта, Арап і Гексе.

Згодом у розпліднику Тальсенського повітового начальника барона Радена було закуплено ще 11 поліцейських собак. Таким чином, наприкінці 1910 року у Харківському розпліднику знаходилося 15 поліцейських собак, з яких 11 німецьких вівчарок і 4 доберман-пінчери. Взимку вони розміщувалися у дворі губернаторського будинку, в спеціально обладнаному сараї. При собаках завжди знаходилося 2 провідники та 1 робітник, який готував їжу і прибирав приміщення. Навесні собаки переводилися за місто, у дачну місцевість, яка була повністю ізольована від дачних поселень і доріг. Розплідник знаходився у лісі, при ньому було побудовано приміщення для провідників і всього необхідного для навчання та утримання собак.

Через 2 роки за кожним з 10 повітів Харківської губернії було закріплено по одній поліцейській собаці. Харків і Харківський повіт обслуговували 2 собаки-шукачі — Трико і Телем, які знаходилися при розпліднику Харківського розшукового відділення. Ці собаки за необхідності направлялися за викликом і в інші губернії. Як зазначалося у звіті про діяльність поліцейських собак з розплідника Харківського розшукового відділення за 1911 рік, «...крім постачання міста Харкова і повітів Харківської губернії поліцейськими собаками, з початку функціонування розплідника і по 1 січня 1912 року продано різним особам і установам 10 цуценят на суму 654 руб. Продані цуценята залишалися при розпліднику для дресирування, звичайно, за окрему плату».

Дресирувальники розплідника проводили заняття не тільки із собаками Харківського розшукового відділення, а й вели додаткові курси дресирування собак з провідниками, що відряджалися з повітів губернії. Крім того, за окрему плату до розплідника приймалися молоді собаки для навчання їх розшуковій службі. Бажаючих навчати своїх собак у Харкові було чимало і в сусідніх губерніях. Як зазначав начальник Харківського розшукового відділення С.О. Богучарський, у 1912 році від Кременчуцького розшукового відділення, садиби Кеніга та інших установ

- застосування тварин для переслідування людей є аморальним;
- захоплення використанням собак-шукачів може негативно позначитися на розшуковій справі;
- у чинів поліції не вистачає часу на правильне виховання собак;
- наявність високої вірогідності помилки в указуванні на підозрюваного [36, с. 6].

Тому не випадково, що питання стосовно доцільності застосування поліцейських собак під час розкриття злочинів входило до порядку денного Першої міжвідомчої наради (з'їзду) з удосконалення карного розшуку в Російській імперії (1913 р.). Під час його обговорення начальники столичних розшукових відділень висловлювали точку зору про недоцільність у більшості випадків застосування собак-шукачів у великих містах. На відміну від них, представники провінційних розшукових відділень та чини зовнішньої повітової поліції енергійно відстоювали цей новий засіб боротьби зі злочинністю, наводючи безліч прикладів успішного застосування собак-шукачів, особливо у сільській місцевості. Підбиваючи підсумки дискусії із цього питання, на нараді визнано безумовну користь застосування поліцейських собак-шукачів і висловлено побажання щодо подальшого розвитку службового собаківництва для того, щоб «...города являлись центрами підготовки собак и их дрессировщиков по уездам и чтобы городские питомники служили целям распространения по уездам специально дрессированных собак» [37, с. 712].

Разом із заступником міністра внутрішніх справ В.Ф. Джунковським учасники наради також оглянули розплідник і школу поліцейських собак. Потім у Строганівському парку В.І. Лебедєв продемонстрував деякі прийоми роботи собак-шукачів (усього було продемонстровано понад 15 прийомів: подолання перешкод, подання голосу при виявленні злочинця, відшукування схованих предметів, розшук за слідами тощо) [23, с. 223].

Про стан службового собаківництва у Російській імперії напередодні Першої світової війни свідчать такі факти: якщо у 1908 році поліцейські собаки були на утриманні тільки у трьох губерніях Росії, то наприкінці 1914 року за підрахунками Департаменту поліції — вже у 48 губерніях, 3 областях і 8 залізницях. Усього налічувалося 367 дресирувальників і 629 собак-шукачів. Найбільш розповсюдженими породами були німецькі вівчарки (341) і доberman-пінчери (243). Витрати на утримання одного собаки щомісяця складали близько 10 руб., з яких половина витрачалася на платню за догляд [38, с. 743 – 744].

Про кількість поліцейських собак і дресирувальників у розшукових відділеннях деяких губерній України на кінець 1913 року (за неповними даними) свідчать такі дані (табл.) [39, с. 53 – 54].

Одним з найкращих в Україні розплідників поліцейських собак був розплідник Харківського розшукового відділення, заснований у січні 1910 року. Головною причиною його створення було велике зростання грабежів і вбивств на території губернії. Особливо складною криміногенною обстановкою відрізнявся Сумський повіт, де знаходилася велика кількість фабрик та заводів. Тому з метою ефективного розкриття злочинів, учинених на території губернії, харківський губернатор М.К. Катеринич порушив питання про придбання поліцейських собак. У січні 1910 року за його розпорядженням до Санкт-Петербурзького розплідника Російського

надійшли заяви про бажання проведення відповідної підготовки їхніх собак у розпліднику Харківського розшукового відділення.

Для всіх без винятку поліцейських собак, які знаходилися у розпліднику, організовувалися показові змагання. Зокрема, на змаганнях, що проходили 16 жовтня 1911 року на міському іподромі, були присутні губернатор, віце-губернатор, представники міської Думи, прокурорського нагляду, військові та жандармські керівники, а також тисячі глядачів. «... Чиста, виразна робота собак справила прекрасне враження на всіх присутніх на змаганнях осіб», — писала одна з місцевих газет.

Про те, що собаки у розпліднику готувалися до поліцейської служби на високому професійному рівні, свідчить такий факт: один собака, проданий Костянтиноградському справнику, одразу ж після прибуття зі змагань на нове місце допоміг у розкритті тяжкого злочину — вбивства. Усього упродовж 1911 року за допомогою службово-розшукових собак у Харківській губернії було розкрито 30 злочинів, у тому числі 9 вбивств і розбійних нападів із застосуванням вогнепальної зброї.

9 квітня 1911 року у м. Білопольє Харківської губернії з метою пограбування було вбито двох рідних сестер Анастасію і Марію Єсипенкових. Для розкриття цього злочину з Харкова було відряджено провідника зі службово-розшуковою німецькою вівчаркою Арапом. Прибувши на місце події, собака обнюхав трупи вбитих і побіг через садибу Єсипенкових до берега річки, а звідти привів до двору відомого злодія Федора Бабенка, неодноразово судимого за крадіжки. Потім собака стягнув з його огорожі штани, які сушилися, і поклав до ніг провідника. Після цього Арап побіг до хати і накинувся з гавкотом на самого хазяїна — Бабенка. Як показали свідки, той дійсно вранці 9 квітня прав ці штани у річці, можливо, відмиваючи плями крові. Слідом за Бабенком було затримано і вірогідних його спільників — селян Івана Подвольного і Митрофана Леоненка.

Під час дізнання і попереднього слідства підозрювані зізналися у вчиненому злочині і розповіли про всі обставини справи, що дало можливість перевірити дії Арапа. Але у процесі розгляду справи в Сумському окружному суді обвинувачені відмовилися від своїх попередніх зізнань і не визнавали себе винними в інкримінованому їм злочині. Заступник прокурора Подгурський у своїй промові обґрунтовував звинувачення на діях службово-розшукової собаки Арапа, який, за його словами, є «... безмовним і добросовісним свідком».

Захисник обвинувачених, присяжний повірений Громеко, в іронічному тоні намагався переконати присяжних засідателів у тому, що дії собаки не мають ніякого процесуального значення, адже закон не визнає собак свідками, бо «... собача душа темна — куди захоче, туди і поведе».

Заступник голови окружного суду Педанов у резолютивній частині своєї промови пояснив присяжним засідателям, що тлумачення захисника безпідставні, бо закон допускає різні способи розкриття злочинів, і що собака-шукач у боротьбі зі злочинністю приносить безсумнівну користь, а зроблене ним розкриття злочину повністю підтверджено слідством. Присяжні засідателі визнали підсудних винними у вбивстві сестер Єсипенкових, і окружний суд засудив Бабенка і Леоненка до 10 років каторжних робіт, а неповнолітнього Подвольного — до 6 років і 8 місяців.

У листопаді 1911 року у Харкові відкрилася філія (відділ) Російського товариства заохочення застосування собак до поліцейської і сторожової служби.

До президії ради відділу були обрані Харківський губернатор М.К. Катеринич (голова), міський голова, професор О.К. Погорілко (заст. голови), віце-губернатор І.І. Стерлінгов, поліцмейстер К.М. Бочаров, поліцейський наглядач розшукового відділення В.М. Стельмах, начальник розшукового відділення С.О. Богуславський та інші. Товариство ставило за мету розширити рамки діяльності відділу шляхом придбання для розплідника нових собак відповідних порід для розмноження і продажу. При цьому передбачалося «...способствовать ознакомлению чинов полиции, а равно интересующихся этим делом частных лиц и учреждений, с наиболее пригодными для сего породами собак, приемами дрессировки, условиями воспитания собак, содержания и применения их для служебных целей, чтобы этим облегчить возможность достижения наибольшего совершенства в пользовании собаками для защиты от преступных деяний» [40, с. 4 – 10].

З початком Першої світової війни багатьох поліцейських собак-шукачів почали навчати для несення військово-санітарної служби на полях боїв. Ініціатором цього руху стала Москва, де наприкінці 1914 року було створено Московське товариство розвитку, навчання і заохочення санітарних і поліцейських собак. Таку ініціативу було підтримано і в інших регіонах імперії [39, с. 53].

Таким чином, застосування правоохоронними органами царської Росії собак-шукачів було одним з ефективних засобів боротьби зі злочинністю, а досягнутий позитивний досвід сприяв виникненню у другій половині ХХ століття нової вітчизняної науки — криміналістичної одорології — вчення про запахи з метою встановлення особи.

Список використаної літератури

1. *Ихельзон Е.* Явление пекторали / Е. Ихельзон // Сегодня. — К., 2009. — 12 августа.
2. *Крылов И.Ф.* В мире криминалистики / И.Ф. Крылов. — Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1980. — 278 с.
3. *Басай В.Д.* Криміналістична одорологія (теоретичні, правові і методологічні основи) : моногр. / В.Д. Басай. — Коломия, 2003.
4. *Гросс Г.* Новые данные из области криминалистики / Г. Гросс // Право. — 1899. — № 4. — С. 180 – 181.
5. *Розыски трупов при содействии собак* // Правительственный вестник. — 1895. — 7 (19) апреля.
6. *Тутина Ю.* Без лап как без рук / Ю. Тутина // Аргументы и факты в Украине. — 2006. — № 7.
7. *Файтельберг-Бланк В.Р.* Бандитская Одесса. «Двойное дно» Южной Пальмиры / В.Р. Файтельберг-Бланк, В.В. Шестаченко. — Одесса : Астропринт, 1999. — 448 с.
8. *Каргополов Г.В.* Кинологическая служба : энциклопедия МВД России / Г.В. Каргополов, О.А. Шавров. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — С. 226 – 227.
9. *Петровський В.М.* Одеська міська поліція: історико-правове дослідження : моногр. / В.М. Петровський. — Одеса : Юрид. л-ра, 2008.
10. *Чисніков В.М.* Г.М. Рудий — піонер української криміналістики / В.М. Чисніков // Криміналістичний вісник. — 2004. — № 2 (2). — С. 134 – 141.
11. *Отчет о деятельности сысского отделения Киевской городской полиции за 1902, 1903 и 1904 годы.* — К., 1905.
12. *Державний архів Російської Федерації.* — Ф.Д. — 8. — Оп. 1908. — Спр. 14.
13. *Чисніков В.* Київ — батьківщина російської дактилоскопії та одорології / В. Чисніков // Іменем закону. — 1998. — 10 квітня.

14. Чисніков В. Гексе знаходить вбивцю / В. Чисніков // Юридичний вісник України. — 2005. — 30 липня.
15. Чисніков В. Перший керівник кримінальної поліції Російської імперії / В. Чисніков // Юридичний вісник України. — 2008. — 8 – 14 березня.
16. Чисников В.Н. К 140-летию со дня рождения видного деятеля уголовного сыска Российской империи В.И. Лебедева (1868 г. – после 1917 г.) / В.Н. Чисников // Оперативник (сыщик). — 2008. — № 2 (15). — С. 37 – 38.
17. *Полицейские собаки*. Краткие сведения о первом обучении полицейских собак. — СПб. : Типография МВД, 1907. — 59 с.
18. Ярон С. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила / С. Ярон. — К., 1910.
19. *Киевлянин*. — К., 1908. — 19 сентября.
20. *Устав Российского общества поощрения применения собак к полицейской и сторожевой службе*. — СПб., 1908.
21. *Державний архів Російської Федерації*. — Ф.Д. — 8. — Оп. 1910. — Спр. 43.
22. Лебедев В.И. Полицейские собаки за границей / В.И. Лебедев // Вестник полиции. — 1914. — № 6.
23. Джунковский В.Ф. Воспоминания : в 2 т. ; под общ. ред. А.Л. Паниной ; предисл. и прим. И.М. Рушкаревой и З.И. Перегудовой / В.Ф. Джунковский. — М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1997. — Т. 2.
24. *Краткий исторический очерк применения полицейских собак в России* // Вестник полиции. — 1913. — № 47.
25. Искрина Н. «Вестник полиции» или 90 лет назад / Н. Искрина // Журналы в погонах. — М. : Объединенная ред. МВД России, 2001.
26. Сургай Л. Ко мне, Мухтар! / Л. Сургай, В. Давыденко // Человек и закон. — 2000. — № 6 / 7.
27. Григорьев Б.Н. Повседневная жизнь российских жандармов / Б.Н. Григорьев, Б.Г. Колоколов. — М. : Молодая гвардия, 2007. — 852 с.
28. *Центральный державний історичний архів України*. — Ф. — 274. — Оп. 5. — Спр. 2.
29. *Державний архів Російської Федерації*. — Ф.Д. — 8. — Оп. 1910. — Спр. 163.
30. *Центральный державний історичний архів України*. — Ф. — 2289. — Оп. 1. — Спр. 313.
31. *Центральный державний історичний архів України*. — Ф. — 1335. — Оп. 1. — Спр. 972.
32. Сургай Л. Не вводи вора в грех — не клади плохо / Л. Сургай // Человек и закон. — 1899. — № 2/3.
33. Кошко А.Ф. Очерки уголовного мира царской России / А.Ф. Кошко. — М. : Столица, 1991. — Т. 3.
34. Рыжов Д.С. Борьба полиции с профессиональной преступностью (1866 – 1917 гг.) / Д.С. Рыжов. — Самара : Изд-во СЮИ, 2001. — 212 с.
35. *Вестник полиции*. — 1908. — № 27.
36. *В защиту нового дела* // Вестник полиции. — 1909. — № 1.
37. *Краткий отчет о совещании деятелей уголовного сыска* // Вестник полиции. — 1913. — № 31.
38. *Полицейские собаки в России* // Вестник полиции. — 1914. — № 43.
39. *Новое поле деятельности для полицейских собак* // Вестник полиции. — 1915. — № 2.
40. *Отчет о деятельности полицейских собак питомника Харьковского сыскного отделения за 1911 год*. — Харьков, 1912.

УДК 351.755.61 (09)

Т.В. Тимофеева, *главный эксперт
Государственного научно-исследовательского
экспертно-криминалистического центра МВД Украины*

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ПАСПОРТНОЙ СИСТЕМЫ

Рассмотрен исторический аспект возникновения паспортной системы регистрации. Очерчены исторические этапы возникновения паспорта, его последующего развития и включения в паспортную систему.

Ключевые слова: паспорт, допаспортный и паспортный периоды, клейма, тамга, безопасное следование, опасные грамоты, паспорта-абшиды.

В разные периоды становления и упадка цивилизаций существовала система, которая пыталась регулировать человеческий поток (передвижение, пребывание) на определенных территориях.

Отсчет развития человечества берет начало именно с цивилизации — комплекса культурных феноменов, связанного с такой формой социально-политической организации, как государство [1].

Данное определение взято за основу, так как в нем заложен подтекст любого действия, связанного с попыткой учета и урегулирования человеческих масс на отдельно взятой территории в определенный промежуток времени.

Известным ученым К. Клакхолмом в свое время был сокращен список Г. Чайлда, в котором последний давал оценку цивилизации на основе десяти признаков. К. Клакхолм сводит все к трем признакам, которые включают архитектуру, города, и, что наиболее важно — письменность [2].

Именно с появлением письменности можно проследить основные тенденции в формировании и фиксации данных о человеке.

Первыми свидетельствами, утверждающими личность в своих правах на определенной территории, были предметы, носящие культовый характер.

В качестве примера такого «освидетельствования» можно привести клейма. Подобные «отметки» как в прямом, так и в переносном смысле этого слова касались и знатной прослойки населения, и рабов (их зачастую клеймили для опознавания).

Следующим примером опознавательного знака может послужить тамга — родовой знак у тюркских и некоторых других народов [3]. Древние кочевники вставляли серьги с тамгой в ухо раба для его опознавания и определения принадлежности тому или иному хозяину в случае побега.

Согласно барельефным изображениям на территории древнего Египта и Шумеро-Аккадского царства в обиходе были перстни, которые прикреплялись к людям с самого рождения и носились до самой смерти.

Исследователи, занимающиеся проблематикой развития так называемой «паспортизации», отмечают два периода развития цивилизации: допаспортный период и период, когда не только понятие «паспорт», но и его функциональность признаны во всей Европе.

Допаспортный период плавно вплетен в процесс междоусобных войн до нашей эры и первого тысячелетия нашей эры, становления и уничтожения городов/государств, борьбы за территории и удержания власти с попыткой установления и урегулирования определенных правил для людей. Все эти процессы озаменовались постоянным передвижением человеческих масс как в границах государств, так и за их пределами. Это время характеризуется своеобразной «безликостью». Наличие клейм и иных предметов, как знаков идентификационного характера, предоставляло возможность их владельцу осуществлять определенные этим знаком функции: пересекать границу, везти депешу и так далее, в том числе и передавать такие метки другим лицам для осуществления уже ими определенных действий. Одним из примеров так называемого удостоверения личности служат хроники Танаха. Так, в Книге Нехемии, написанной около 443 г. до нашей эры, есть следующие стихи: «7. И сказал я царю: если царю благоугодно, то дал бы мне письма к заречным областеначальникам, чтоб они давали мне пропуск, доколе я не дойду до Иудеи, и письмо к Асафу, хранителю царских лесов, чтоб он дал мне дерев для ворот крепости, которая при доме Божиим, и для городской стены, и для дома, в котором бы мне жить. И дал мне царь, так как благодетельная рука Бога моего была надо мною». Здесь библейские изложения свидетельствуют о событиях в Персидской империи во времена царя Артаксеркса I, когда служащий этому царю Нехемия просит его разрешить проследовать в Иудею. Царь выдал ему письмо «к правителям земли за рекой» с просьбой обеспечить безопасный проезд их землями [4].

В средневековой Европе своеобразными удостоверениями личности стали геральдические символы, которые наследовались по мужской линии и были чем-то вроде отчества для славянских народов, так что рыцарь, облаченный в доспехи и с опущенным забралом, без них мог быть просто не признан. Живописные и четкие символы выбивались на щитах и вышивались на плащах.

В период экономического подъема стран Европы, характеризовавшегося расширением торговли в акваториях Черного, Средиземного, Северного и Балтийского морей, представителям многочисленных торговых гильдий, постоянно перемещавшимся из одной страны в другую, начали выдавать специальные подорожные удостоверения, в которых указывались имя и фамилия владельца, а также его приметы — цвет волос, глаз, форма носа.

С увеличением числа паломников, людей, разъезжающих по своим делам, и одновременно с ростом бродяжничества, дезертирства, бегства от хозяев-феодалов возникла потребность в документе, удостоверяющем конкретного человека. В свою очередь на основании этого документа человек мог бы апеллировать к властям с целью сохранения его статуса, чести и достоинства. Именно эпоха Ренессанса явилась, по мнению многих исследователей, началом выдачи письменных свидетельств отдельным гражданам и считается началом паспортного периода в Европе.

В годы войн или эпидемий вдобавок к этим свидетельствам путешественникам выдавались специальные сертификаты, удостоверяющие их личность,

особые приметы, здоровье и поведение. В дальнейшем такие документы приобрели статусы, известные под названиями «Militarpass» (для воспрепятствования дезертирству) и «Pestpass» — чумной паспорт (для приезжающих из зараженных или зачумленных мест и стран). Такие паспорта получили распространение в середине XVII века.

По другим источникам родоначальницей паспорта является Англия, где в 1414 году во времена правления короля Генри V после соответствующего решения британского парламента были выпущены документы, имеющие название «Безопасное следование». В них за подписью короля иностранцы извещались о том, что могут безопасно следовать по землям короля и ни один подданный не должен каким-либо образом навредить или обворовать чужеземцев, имеющих при себе такие документы.

Таким образом, паспорт возник как своеобразный привилегированный личный документ, а его форма и дальнейшее распространение обязаны Гуттенбергу за изобретение книгопечатания в 1436 году. Именно с этого времени стало возможным издание стандартных, одинакового образца документов, которые на то время практически нельзя было подделать, причем в таком количестве, которое при письменном изготовлении было бы трудно и дорого обеспечить. Понятно, что появление паспортов было далеко не случайным, оно было подготовлено и в социальном, и в техническом отношении всем ходом предшествующего общественного развития, стало исторически обусловленным и необходимым.

Определение паспорта, как и его значение, менялось от эпохи к эпохе в зависимости от выполняемых им функций.

Слово «паспорт» итальянского происхождения. Оно состоит из двух слов — «пасса» (проходить) и «порто» (гавань, порт). Уже в XIII веке в итальянских морских республиках — Венеции, Пизе и Генуе — «пассাপорто» (разрешение на право свободного выхода судам из порта) означало пропуск. Именно в этом смысле слово «паспорт» проникло и в другие европейские страны — Германию и Францию, а с XV века стало применяться в мелких германских государствах, где политические и таможенные границы окружали буквально каждый город.

В XVIII веке практически все европейские страны имели развитую паспортную систему, которая позволяла контролировать не только добропорядочных обывателей, но и опасных для государства элементов: нищих и бродяг. В паспортах появились визы, которые выдавались владельцу документа при въезде в страну.

Паспортная система ограничивала свободу передвижения человека, затрудняла свободу межличностных отношений, задерживала промышленное развитие стран. Поэтому в середине XIX века паспортные ограничения в государствах Западной Европы постепенно смягчились. В 1850 году на Дрезденской конференции немецкие государства заключили соглашение, благодаря которому граждане этих государств освобождались от обязанности брать разрешение полиции для каждого путешествия в пределах государств. Эти разрешения были заменены паспортной картой (визой, визиткой), выдаваемой на год. К этому соглашению в 1859 году примкнула и Австрия. В середине XIX века паспортные ограничения были также отменены в Испании (1862 г. и 1878 г.), Дании (1862 г. и 1875 г.), Германии (1865 г. и 1867 г.), Италии (1865 г. и 1873 г.).

Последующее развитие индустрии и связанное с ним появление паровоза привели к краху паспортной системы во всем Старом Свете, поскольку пограничники не смогли справиться с теми пассажиропотоками, которые возникли в связи с развитием железнодорожного транспорта.

Первая мировая война по-новому перекроила Европу, что привело к возрождению паспортов и виз. Уже в 1915 году паспорт принял обычный вид, а именно: небольшая книжка в плотной обложке с фотографией и личными данными владельца. В 1920 году была проведена международная конференция, на которой был принят стандарт формата паспорта и виз (состав, содержание, размещение страниц, юридическая защищенность и др.) для всех государств, которые подписали соглашение. На второй конференции, которая прошла под эгидой Лиги Наций (1926 г.), этот стандарт был утвержден. На конференции были приняты и рекомендации по упрощению процедуры получения виз.

У славянских народов формирование паспортной системы проходило длинным, трудным путем и началось в период становления и расцвета Киевской Руси, когда своеобразным удостоверением личности на территории некоторых племен стал пояс. По его орнаменту определялся возраст и место жительства его обладателя. Мужской пояс был широким и длинным, женский — узким, изящным и ярко раскрашенным. Маленького ребенка опоясывала нить. С возрастом нить расширялась, постепенно превращаясь в пояс. По тому, какую часть тела обвивал пояс, можно было судить о профессии его обладателя (ремесленники, например, носили налобные повязки) [5].

В Лаврентьевской летописи 945 года Нестор-летописец упоминает о первых попытках учета и документирования населения на Руси, а именно о выдаче княжеской канцелярией грамоты купцам, занимавшимся заграничной торговлей, в которой были перечислены их корабли.

В Киевском княжестве велся учет населения для контроля налогообложения, а во время татаро-монгольского нашествия регистрировалось население, которое обкладывалось данью. Кроме того, на территории древнерусского государства была в обиходе так называемая «знатка» — каждому не принадлежавшему к сообществу человеку требовалось поручительство за него одного из членов общины.

В XIV веке объектом налогового обложения становятся земельные участки (*соха, четверть, десятина*), для учета которых составлялись так называемые «сошные письма», а результаты описи заносились в писцовые книги, где отражались сведения о населении, положении крестьян, выполняемых ими повинностях и другие данные.

Кроме количественного учета населения, в то время возникали проблемы с его документированием, которые постепенно законодательно решались. Так, в 1550 году был принят новый Судебник, в соответствии с которым в трех городах страны (Москве, Новгороде и Пскове) освобожденным от крепостничества холопам, священнослужителям, которые хотели сменить парафию (согласно Стоглава 1551 года), и другим лицам, менявшим место постоянного проживания, выдавались специальные «отпускные грамоты». В XVII веке в обиход были введены «опасные грамоты», выдаваемые государевым людям, выезжающим по делам за границу.

В это же время (XIV – XVII вв.) усилия властей направляются на урегулирование крепостного права. Систематическое уничтожение документов во время пожаров и смута побуждает власти к принятию решения о полной переписи холопов и создании новых документов для удостоверения их личности. Одновременно с этим совершенствуется и порядок выдачи проезжих грамот. Соборное Уложение 1649 года установило «свободную и обязательную выдачу проезжих грамот тем, кто едет в другие мирные с Московским государства для торгового промысла или иного какого своего дела» [6]. Этим же документом закреплялось и требование наличия у заезжих купцов, перемещающихся по территории государства, проезжей грамоты, полученной в Посольском приказе. Соборным Уложением 1649 года было законодательно закреплено и удостоверение личности. После выхода указа 1683 года иностранцы больше не могли без специальных «жалованных грамот» проживать и перемещаться по территории России, также было упорядочено передвижение русских подданных. Кроме того, во второй половине XVII века в связи с проблемой удержания крестьян на постоянном месте жительства был узаконен и частный сыск.

Впервые слово «паспорт» было употреблено в 1633 году, а позже официально стало употребляться слово «пас», взятое из немецкой практики. До начала XVIII века все документы, обозначаемые указанными иностранными словами, относились исключительно к паспортам, которые выдавались иностранцам, приехавшим и разъезжавшим по России или покидавшим ее пределы после длительного пребывания, то есть к заграничным паспортам. В XVIII веке паспорт в Российской империи официально был введен в обиход для внутреннего пользования (до этого в обиходе были пропуска, не имевшие названия «паспорт» и называвшиеся в разное время по-разному).

На территорию Российской империи слово «паспорт» проникло через Польшу и Германию. Поэтому в России XVIII века параллельно существовали две формы написания этого слова, а именно: «пашпорт» и «паспорт» [7].

Что касается украинских земель, то здесь следует учесть так называемую двойственность положения, в которое попали украинские территории ввиду своего географического положения на политической карте, а именно соседство с Великим Княжеством Литовским, Речью Посполитой Полской и Московией.

В ту пору правовое положение местного населения зависело как от категории города (королевское, муниципальное, церковное и т.д.), так и от имущественного состояния и рода занятий человека. Например, в городе, находящемся во власти какого-либо некоронованного лица, горожане подпадали под местные порядки светских и духовных феодалов, впрочем, как и обитатели великокняжеских и королевских городов. Они исполняли общегосударственные повинности, а также те, что устанавливались старостами и управителями, и без разрешения местной администрации не имели права покидать город или же переходить в чужое подчинение. Свидетельства личности для таких людей носили крайне ограниченный характер.

В основном социальное разделение происходило следующим образом: аристократия — патрициат, бюргерство; городская и местная «гомота» — плебс. Мещане в городах, где применялось самоуправление (Магдебургское право), были юридически независимыми. Они выполняли определенные требования местной

власти (особенно в отношении оплаты налогов), и в то же время имели в своем пользовании так называемые свидетельства личности — грамоты, которые предоставляли им возможность пересекать границы отдельных городов. Несмотря на значительные привилегии католической части населения, православным лицам была дана большая возможность для передвижения в пределах украинских земель (по сравнению с православными на территории крепнущего Московского царства).

Кроме того, следует учесть, что украинцы на прилегающих к Польше территориях имели возможность получать паспорта намного раньше правобережных районов Украины.

Систематические нападения на земли Украины со стороны татар (конец XV — XVII вв.), зарождение и развитие филварочной системы земледелия, ограничение национальных и религиозных прав (и не только украинцев), колонизация земель зависимыми, крепостными людьми положили начало истории казачества. В дальнейшем определенное количество казаков получили статус так называемого реестрового казака, жалованный Сигизмундом II Августом, когда Украина входила в состав Речи Посполитой. Сам статус внесения в реестр подтверждал привилегию и узаконивал личность привилегированного с дальнейшей выдачей клейнодов. Именно реестр был для таких казаков своеобразным паспортом, благодаря которому они наделялись имущественными правами. В дальнейшем многие казаки получали паспорта, которые предоставляли им право на пересечение границ.

Однако со временем права начали урезаться. Выписка так называемых грамот-паспортов была урезана распоряжением польского сейма Ординации 1638 года. Началом конца стала отмена многих привилегий и новая военная организация реестрового казачества (в связи с ликвидацией избирательности казацких старшин, введением сеймом должности комиссара шляхтичей (коронного), который становился во главе «реестровцев» вместо избираемого ранее старшины). Именно комиссар по рекомендации коронного гетмана теперь назначался сеймом и руководил разрешениями на выдачу паспортов. Ни один казак не имел права покидать гарнизон с целью поездки на Запорожье без паспорта.

Начало и первая половина XVIII века с его непрерывными и многолетними войнами, вызвавшими совершенно новые, невиданные до того потребности государства в огромной армии, ее вооружении, строительстве самых разнообразных заводов (от рудоплавильных до сукновальных) и холщовых мануфактур, в создании на новых местах целых городов, заставили государство пойти на перемещения огромных человеческих масс, на изъятие из помещичьего владения целых категорий зависимых людей. В результате появились новые прослойки населения, мигрирующие по стране — солдаты, матросы и их семьи, рабочие рудников, солеварен, железолитейных и медеплавильных заводов, мещанское, посадское население городов, городские ремесленники различного рода, отнятые у монастырей крестьяне и т.д.

Чтобы как-то учитывать все эти новые категории людей и не смешивать их с крепостными, а также в целях сдерживания колоссального дезертирства из армии Петр I издал ряд указов, вводящих фактически паспортную систему для значительного контингента населения внутри страны. Считается, что эта система

была введена так называемым «Плакато́м 1724 года», но это не совсем верно из следующих соображений. Во-первых, задолго до издания «Плакато́м» (объявления) имел место целый ряд распоряжений, в том числе сенатских и царских указов, о введении паспортов и разного рода документов, идентичных паспортам. Во-вторых, «Плакато́м 1724 года» не завершил создание паспортной системы, а был лишь ее частью. Различные указы и постановления по наделению паспортами все новых и новых категорий людей продолжали издаваться в течение всего XVIII века вплоть до его конца — 1794 года. В результате была создана та паспортная система, которая просуществовала на протяжении полутора столетий (XVIII век и первая половина XIX века).

В 1720 и 1723 гг. были изданы распоряжения о наделении паспортами людей не дворянского происхождения, которые своей многолетней честной службой заслужили особую признательность и заботу со стороны государства. Так, были наделены особыми подорожными паспортами ямщики, которые как «работники транспорта» имели право с этими «паспортами» разъезжать не только в пределах «своей линии», но и по всей империи. Паспорта, причем печатные, с 1723 года также выдавались нижним флотским чинам и унтер-офицерам сухопутных войск и артиллерии, отслужившим свой срок и «имеющим свое пропитание», то есть не находящимся на иждивении других лиц или в инвалидных домах. В 1722 году был издан указ, обязывающий обязательно снабжать паспортами всех отпускаемых помещиками на волю крепостных. Еще более широкое распространение получили паспорта-абшиды, то есть документы, выдаваемые, как правило, иностранцам. Специалисты в разных ремеслах, в молодости приехав в Россию и прослужив здесь почти всю свою жизнь, обзаведясь семьей и имуществом, не хотели уезжать на родину и оставались в качестве пенсионеров государства. Такие люди получали особые «отставные паспорта» или «абшиды» (от немецкого *abschied* — прощание, отставка), которые совмещали в себе свойства нескольких документов — удостоверения личности, «трудовой книжки», характеристики и паспорта [8].

К концу XVIII века владельцами паспортов оказались люди столь широкого круга категорий, а реальное значение паспортов для всех этих категорий стало столь разнообразным, что правительство Екатерины II вынуждено было навести порядок и определить правовое положение как тех, кто владел паспортом, так и тех, кто его не имел. В результате в 1785 году было принято Городовое положение, где четко устанавливалось, с кого не требовать паспорт внутри империи.

Привилегией передвигаться по всей стране без паспорта и жить в любом ее населенном пункте без документов наделялись следующие категории:

- титулованная знать (князья, графы, бароны);
- поместное и служилое дворянство;
- офицеры армии и флота;
- чиновники государственных учреждений;
- духовенство (за исключением странствующих монахов);
- профессура университетов, учителя гимназий и других городских училищ;
- врачи;
- почетные и потомственные граждане в городах;
- купцы 1-й и 2-й гильдий.

Все остальные категории населения обязаны были иметь паспорта. Кроме того, рабочие заводов, мануфактур, рудников, оброчные крестьяне обязаны были иметь паспорта, в которых должен был быть точно обозначен срок их действия и географические пределы, в которых данные паспорта считались действительными. То есть наличие паспорта означало зависимость человека, в то время как право на отсутствие паспорта говорило о высоком общественном положении того или иного лица.

Характерно, что в русской художественной литературе (как XVIII века, так и XIX века) проблема наличия или отсутствия паспорта, а также его получения не только никогда не возникала, но эта тема вообще не затрагивалась. И это вполне понятно, так как она никогда не стояла лично перед дворянскими писателями и, конечно, перед героями их произведений. Принадлежность к дворянскому сословию обеспечивало право передвижения без всякого документа как внутри своей страны, так и за границей. Вот почему Чацкий, свободно минуя паспортный контроль, приезжает с корабля прямо на бал, Хлестаков и Чичиков не менее свободно разъезжают по империи, а их реальные авторы Грибоедов и Гоголь точно так же свободно выезжают в Персию, Францию, Германию или Италию.

Однако дворяне также обладали документом, который хотя и не назывался паспортом, но фактически выполнял его роль и в своем отечестве, и за его пределами. Этим документом был диплом на дворянство. У старых, известных, исторических родов он никогда не использовался, и поэтому не всегда даже те, кто принадлежал к тому или иному знатному роду, знали, что написано в этом документе, который хранился либо в семейных архивах, либо в Департаменте герольдии. При этом новые дворянские рода, которые как грибы после дождя стали появляться в XVIII веке, когда любой каприз цариц (двух Екатерин, двух Анн, Елизаветы) мог послужить причиной для возведения в дворянство, вынуждены были держать такой диплом всегда при себе, особенно, если по роду их деятельности им приходилось часто выезжать за границу. Такие «новые дипломы на дворянство» были составлены и выданы с учетом того, чтобы служить фактически универсальным паспортом.

Паспортизация дореволюционной России осуществлялась как полицейско-административное мероприятие. В паспорт вносились отметки о состоянии владельца, уплате налогов и выполнении различных повинностей. Здесь, кроме фамилии, указывались также особые приметы его владельца.

Ограничения на передвижение российских подданных были сняты лишь после революции 1905 года. В советской России была отменена царская паспортная система.

Список использованной литературы

1. *Массон В. М.* Первые цивилизации [Электронный ресурс] / В. М. Массон. — Л. : Наука, 1989. — 272 с. — Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/masson-first_civilizations-a.htm.
2. *City invisible*. — 1960. — P. 397; Daniel. — 1968. — P. 25.
3. *Ольховский В. С.* Тамга (к функции знака) [Электронный ресурс] / В. С. Ольховский // Историко-археологический альманах. — 2001. — № 7. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/-/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%BC%D0%B3%D0%B0>.
4. *Бронгауз Ф. А.* Энциклопедический словарь / Ф. А. Бронгауз, И. А. Нефрон. — М. : Русское слово, 1996.

5. Полукарова Н. История паспорта. Второй паспорт [Электронный ресурс] / Н. Полукарова. — М. : Деловые страницы, 2003. — Режим доступа : <http://www.citizenship.ru/index.php?art=202&no=11>.

6. Паспортно-визовая служба: как все начиналось [Электронный ресурс] // Официальный сайт Федеральной миграционной службы России. — Режим доступа : <http://www.fms.gov.ru/about/-history/index.php>.

7. Похлебкин В.В. Паспорт в России [Электронный ресурс] / В.В. Похлебкин // Сибирские огни. — 2006. — № 7. — Режим доступа : <http://www.sibogni.ru/archive/61/731>.

8. Сизиков М.И. Отпускная, абшид, паспорт (из истории становления паспортной системы в России) / М.И. Сизиков // Известия Методического центра профессионального образования и координации научных исследований Главного управления кадров МВД России. — 1998. — № 1. — С. 140 – 141.

Наукове видання

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (13), 2010

Свідоцтво про реєстрацію, видане Державним комітетом телебачення
і радіомовлення України, від 12.08.2003 серія КВ №7713

За зміст матеріалів і достовірність фактів, цитат, назв, дат та прізвищ відповідає автор.
Матеріали не повертаються. При передруку посилання на
«Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого ТОВ «Еліт Прінт»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру від 14.04.2010 серія ДК №3761

Редактор О.В. Костецька
Комп'ютерна верстка С.М. Гавриляк

Підп. до друку 17.08. 2010 р. Формат 70x100/16
Папір оф. №1. Гарнітура Pragmatica. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 19,73 Обл.-вид. арк. 13,5
Тираж 400 пр. Зам. № 252

Віддруковано на ТОВ «Еліт Прінт»
04073, м. Київ, пр-т Московський 6, корп. 1, тел./факс: 494-35-75
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 14.04.2010
серія ДК №3761

Адреса редакції: вул. Велика Окружна, 4, м. Київ, 03134, Україна
тел.: (044) 273-53-65, 273-53-66, факс: (044) 405-74-69
dndekc@mvs.gov.ua
[http:// dndekc.mvs.gov.ua](http://dndekc.mvs.gov.ua)